

MMXI

BROJ 1

ISSN 2217-4958

C I V I T A S

ČASOPIS ZA DRUŠTVENA PITANJA

USEE

Fakultet za pravne i poslovne studije
Novi Sad

Izdavač
FAKULTET ZA PRAVNE I POSLOVNE STUDIJE
Bulevar oslobođenja 76, NOVI SAD, Vojvodina – Srbija
www.useens.net

Za izdavača
Mirjana Franceško

Izdavački savet
Željko Bartulović (Rijeka), Đorđe Đurić (Novi Sad), Stanislav Fajgelj (Beograd),
Roberto Scarciglia (Trieste), Miodrag Živanović (Banja Luka)

Glavni i odgovorni urednik
Boris Kršev

Redakcija
Sanja Đurđić, Duška Franeta, Miodrag Koprivica, Dušan Marinković, Slobodan
Marković, Vesna Pilipović, Duško Radosavljević, Zdravko Skakavac, Aleksandar
Vasić, Isidora Wattles

Sekretar redakcije
Radivoje Jovović

Lektor i korektor
Predrag Rajić

Tehničko uređenje i dizajn
Dušan Marinković

Priprema za štampu
Agencija „Svetionik“, Novi Sad

Štampa
„Tampograf“, Novi Sad

Tiraž: 200

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(05)

CIVITAS : časopis za društvena pitanja / glavni i odgovorni
urednik Boris Kršev. – God. 1, br. 1 (2011) – Novi Sad : Fakultet za
pravne i poslovne studije, 2011 – 25 cm

Izlazi dva puta godišnje.

ISSN 2217-4958

COBISS.SR-ID 261516807

Sadržaj

Članci / Articles

Dr Boris Kršev

- Ratne reparacije i njihova sudbina nakon Prvog svetskog rata – slučaj Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca** 9
Réparations de guerre et leur sort après la Première Guerre mondiale – le cas du Royaume de Serbie, Croates et Slovènes

Dr Gian Luigi Cecchini

- I rapporti di vicinato e le relazioni transfrontaliere nel diritto internazionale e nel diritto dell'Unione Europea** 18
Dobrosusedski i prekogranični odnosi u međunarodnom pravu i pravu Evropske unije

Dr Aleksandar Vasić

- Harry L. Hollingworth (1880–1956) ili psiholog kao primenjeni naučnik** 51
Harry L. Hollingworth (1880–1956) or Psychologist using as a Scientist

Др Слободан Д. Јовановић

- Период владавине Тјудора – време постављања темеља савремене британске културе** 69
The Tudor Age – the time when foundations were laid to the British culture we are studying today

Mr Ana Sentov

- Likovi majki u Šekspirovim tragedijama u psihosocijalnom kontekstu ranog modernog perioda** 80
Mothers and Mother Figures in Shakesperean Tragedy in the Social and Psychological Context of the Early Modern Period

Ivana Marić

- Sternov *Tristram Šendi*: Rađanje dekonstrukcije** 93
Stern's "Tristram Shandy": The Birth of Deconstruction

Prilozi / Supplements

Др Мирослав Милосављевић, Дејан Милосављевић

- Оснивачки акт привредног друштва** 103
Founding Act Company

Dr Mirjana Radosavljević

- O mestu sinonima u poslovnom registru engleskog jezika** 111
The Role of Synonyms in Business English

Dr Jasmina Đorđević	
The Technique of Personal Narrative in the EFL Classroom – Re-discovered and Newly-Applied	120
Техника нарације у првом лицу у учионици енглеског језика – поново откривена или изнова примењена	
Mr Tatjana Glušac, mr Mira Milić	
Engleski jezik u nauci – pravila za istraživače u turizmu	130
English language in science – the rules for researchers in tourism	
Jovana Fajgelj	
Didaktika italijanskog jezika kroz pozorište	140
Didactique de l'italien par le théâtre	
Dr Zdravko Skakavac	
Privatni sektor bezbednosti u Republici Srbiji – u susret zakonskoj regulativi	147
Private Security Sector in Republic of Serbia – Meeting the Legal Regulation	
Др Љубо Пејановић, Мила Јегеш, Наташа Станковић	
Облици угрожавања еколошке безбедности	162
Forms of Threat to Ecologys Security	
Др Војин Пилиповић	
Улога полиције и комуналне полиције у остваривању локалне безбедности у Србији	179
Role of Police and Municipal Police in Exercising the Local Security in Serbia	
Mr Almir Krkušić	
Savremeni koncept istraživanja stavova potrošača	191
Contemporary Concept of Consumer Attitudes Research	
<i>Prikazi i recenzije / Reviews and Critiques</i>	
Dr Boris Kršev	
Lazar Vrkatić, Pojam i biće srpske nacije	203
Dr Duško Radosavljević	
Lazar Vrkatić, O konzervativnim političkim idejama	208
Dr Biljana Radić-Bojanić	
Vesna Pilipović, The Basics Of English Language Teaching	212
Dr Momčilo Živković, dr Vidoje Stefanović	
Miroslav Milutinović, Menadžment ljudskih resursa	215

Uz prvi broj ili reč urednika

Poštovani čitaoci, drage kolege i saradnici,

Kako to dobri običaji nalažu, red je da se uz prvi broj časopisa oglasi i njegov glavni i odgovorni urednik. Ne znamo da li će ovakav vid komunikacije postati navika (ili će se završiti samo na ovome), ali pre nego što bilo šta kažemo o samom časopisu, motivima i namerama za njegovo pokretanje, želeli bismo da odgovorimo na jedno pitanje – odakle i zašto *CIVITAS*?

Izdavač časopisa – *Fakultet za pravne i poslovne studije*, u okviru svojih studijskih programa ima pet smerova: pravo, menadžment u poslovno-civilnoj bezbednosti, poslovnu psihologiju, engleski jezik i poslovni menadžment. Premda sve ove smerove, uslovno rečeno, „pokriva“ polje društveno-humanističkih nauka, ipak možemo reći da su svi ovi studijski programi zasebni i interdisciplinarni. Kada je doneta odluka o pokretanju časopisa, a priori se postavilo pitanje njegovog naziva – takvog koji bi u dovoljnoj meri povezo i predstavljao zajednički imenitelj za sve studijske programe. Tako se došlo do naziva *civitas*, jedne od najstarijih latinskih imenica, koja je u svom osnovnom etimološkom značenju predstavljala državu i sve ono što se pod tim pojmom podrazumevalo. Ova reč se u starom Rimu podjednako odnosila na same građane (*cives*), kao i na njihovo pravo – *ius cives*, ali i na *ius commercii* (pravo na trgovinu i imovinu – preduzetništvo), *ius suffragii et honorum* (pravo glasa i učešća u vlasti) – jer *civitas viri sunt* (državu čine ljudi). U očuvanju *civitas*a Rimljani su definisali i bezbednost kao *commune periculum concordiam paret* (zajednička opasnost proizvodi slogu). Pored ovih etimoloških značenja, iz korena ove reči izvedene su brojne savremene civilizacijske odrednice koje se odnose na vladavinu prava, građansko društvo i pravnu državu. Zbog svega toga odlučili smo da naš časopis nosi naziv ***CIVITAS* – časopis za društvena pitanja**.

Ali da bi časopis bio dobar i referentan, nije dovoljan samo naziv i povez, nego i njegov sadržaj. Zato ćemo se truditi da objavljeni radovi u njemu budu u dovoljnoj meri aktuelni i naučno zasnovani. Takođe, časopis će sa velikim zadovoljstvom objavljevati i stručne radove drugih autora, a ne samo nastavnika i saradnika sa *Fakulteta za pravne i poslovne studije*.

Strukturu časopisa čini pet rubrika: članci (originalni naučni radovi, istraživanja); prilozi (pregledni članci, polemike); prikazi (recenzije i osvrti); aktuelnosti (izveštaji sa naučnih i drugih skupova, intervju) i studentski radovi. U cilju jedinstvenog izgleda radova, redakcija je sačinila „Uputstvo za autore“, koje na lični zahtev dostavlja u elektronskoj formi.

Pred vama je prvi broj, u čijem će sadržaju, verujemo, svako od vas pronaći neki deo nečega što će mu koristiti i na šta će se u svom daljem naučnom radu pozivati. Na taj način ćemo jedni drugima pomoći – mi vama kroz referentne radove, a vi nama kroz njihovo navođenje.

Na kraju, moramo spomenuti ime čoveka bez koga svega ovoga ne bi bilo, ali koji nažalost više nije među nama. Prvi broj posvećujemo uspomeni na profesora dr Lazara Vrkića (1960–2007).

U Novom Sadu, 12. februara 2011.

Boris Kršev

Članci

Articles

Ratne reparacije i njihova sudbina nakon Prvog svetskog rata – slučaj Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca

REZIME: Rad obrađuje problem procene i naplate ratne štete nakon Prvog svetskog rata budući da je to pitanje predstavljalo najveći kamen spoticanja prilikom zaključenja mirovnih sporazuma između Antante (zemalja pobednica) i bloka Centralnih sila (poraženih zemalja). Da nisu samo velike sile bile zainteresovane za ishod ovog pitanja pokazuje i slučaj Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je dobar deo svojih izvora finansija planirala upravo na očekivanim ratnim reparacijama. Računajući na ugovorene anuitete, prva jugoslovenska država je raspisala jedan od najvećih unutrašnjih zajmova (emitujući obveznice ratne štete) koji je na kraju doživio potpuni fijasko. Naime, međunarodne prilike izazvane velikom (svetskom) ekonomskom krizom dovele su do jednostranog proglašenja moratorijuma na isplatu nemačkih obaveza, što je dovelo do potpune obustave plaćanja dugova po osnovu ratne štete.

KLJUČNE REČI: *Versajski mir, ratne reparacije, Konferencija u banji Spa, Jangov i Dozov plan, Huverov moratorijum, Kraljevina SHS / Jugoslavija*

U pravnoj terminologiji pod pojmom *ratnih reparacija* se najčešće podrazumeva materijalno obeštećenje koje pobedena država plaća državi pobednici za evidentno pričinjenu ratnu štetu – na osnovu prethodno potpisanih sporazuma i mirovnih ugovora. Ne ulazeći na ovom mestu u polemiku da li je poražena strana u ratu prethodno bila agresor, odnosno da li je pobednik prethodno bio žrtva, i da li je svaki mir pravedan – razloge za naplatu ratnih reparacija možemo tražiti u želji da se materijalno kazni gubitnik i da se stvarno naplati ratna šteta, ali i da se ostvari bolji ekonomski i društveno-politički položaj pobednika, kao i da se prebace sopstveni troškovi rata na pobeđenog i na taj način umanj njegov privredni potencijal [Perazić, 1986; Vučinić, 2006].

Prve norme koje su regulisale ovu problematiku usvojene su na *Haškoj konvenciji (IV) o zakonima i običajima rata na kopnu*, potpisanoj 18. oktobra 1907, koja je stupila na snagu 26. januara 1910. U ovom dokumentu istaknuto je načelo odgovornosti države (a ne pojedinca) za sva dela koja su u suprotnosti sa međunarodnim ratnim pravom (zločini protiv čovečnosti, genocid i dr.). Princip kolektivne odgovornosti je bio nedeljiv i nije razlikovao zaraćene strane prema aktivnoj (agresorskoj), odnosno pasivnoj (odbrambenoj) ulozi.¹ S tim u vezi je bila i odluka o ratnim reparacijama

¹ Ovo načelo će važiti do Potsdamske konferencije (1945), kada će kolektivnu odgovornost zameniti princip pojedinačne – lične odgovornosti.

– odnosno da države treba da budu subjekti koji će platiti, ali isto tako i primiti troškove ratne odštete [Kovačević, 1993: 33–41].

Uključivanje ratnih reparacija u mirovne pregovore nakon Prvog svetskog rata na Versajskoj konferenciji trebalo je da prekine dotadašnju praksu naplate ratne odštete koja je bila više u funkciji supremacije političkog i ekonomskog položaja pobednika, odnosno saturacije gubitnika, negoli da obezbedi naplatu stvarno pričinjene materijalne štete koju su zemlje pobednice pretrpele u toku rata od poraženih zemalja. Sistem kontribucija koji je do tada važio nije bio pravedan i često se uzimao aproksimativno – bez ikakve evidencije, tako da je neretko odšteta bila ne samo netačna i nepravedna, nego se vrlo često „namirivala“ iz ratnog plena – opljačkanih vrednosti u toku rata ili iz anektiranih teritorija. Kako postojeće međunarodno ratno pravo nije posedovalo eksplicitnu regulativu o reparacijama, uoči pariskih pregovora prevladalo je mišljenje da ustanova reparacija nadilazi građanskopravnu sankciju i evoluiru u sankciju za međunarodni delikt. Tako se pod terminom reparacija podrazumevala ne samo odgovornost za rat i njegove posledice, nego i obaveza naknade ekonomske štete i štete kao sankcije za međunarodni delikt [Andrassy, 1978].

Atmosfera koja je vladala uoči Versaja samo je dodatno podgrejavala ionako vrelu političku scenu Evrope. Britanski i francuski premijeri, Dejvid Lojd Džordž (1863–1945) i Žorž Klemanso (1841–1929), su u predizbornim kampanjama obećavali svojim biračima da će „Nemcima isprazniti džepove“. Za razliku od njih, američki predsednik Vudro Vilson (1856–1924) se plašio da London i Pariz „ne zakolju kokošku koja nosi zlatna jaja“, smatrajući da se odšteta može naplatiti samo ako Nemačka ostane platežno sposobna. Nastali sporovi oko visine odštetnog zahteva već tada su mogli a priori dovesti u pitanje i sam ishod Pariske mirovne konferencije. Francuzi su proračunali da Nemačka treba da plati 480 milijardi zlatnih maraka (oko 24 milijarde funti sterlinga), dok je američki ekspert Džozef Devis smatrao da je od Nemačke moguće naplatiti samo 25 milijardi dolara, odnosno gotovo upola manje od francuskog predloga [Гуч, Јовановић, 1933: 577].

Pariska konferencija je otpočela sa radom 18. januara 1919, i po osnovu ratnih reparacija trebalo je da odgovori na tri ključna pitanja. Prvo, ko sve ima pravo na odštetu i šta se sve ubraja u reparacije. Američka delegacija je u ovom pogledu bila na stanovištu da se u reparacije ne mogu ubrajati štete načinjene civilnom stanovništvu (jer je to bilo u suprotnosti sa pozitivnim pravom), dok su evropske delegacije bile suprotnog mišljenja. Na kraju, prihvaćeno je kompromisno rešenje da se pod reparacijama smatra šteta koju je uzrokovao rat svim pravnim i fizičkim licima na prostoru ratnih dejstava, kao i da se ona nikako ne može „zatvarati“ arbitražom preko ostalih ratnih dugova.

Ostala dva pitanja oko kojih se saveznici nisu mogli dogovoriti odnosila su se na ukupnu sumu koja je trebalo da bude isplaćena, kao i na procentualnu participaciju u deobi dosuđene ratne štete. Rešavanje ovih problema odloženo je za jul 1920. godine, kada je sazvana konferencija u belgijskoj banji Spa, za koju se verovalo da će otkloniti sve nedoumice oko ratnih reparacija. U međuvremenu su saveznici ipak primorali Nemačku da potpiše „blanko ček“ na neutvrđeni iznos, s obzirom na to da je nosila

obol isključivog krivca za rat. Osim toga, do zakazane konferencije Nemačka je avansno morala uplatiti 20 milijardi zlatnih maraka [Минц, Панкратова, Потемкин, Тарле, Колчановски, 1951: 24–48].

Konferencija u banji Spa je na predlog *Međusavezničke reparacione komisije* konačno utvrdila visinu štete koju države članice Centralnog bloka treba da plate zemljama saveznicama, i to u ukupnom iznosu od 132 milijarde zlatnih maraka (oko 6,6 milijardi funti sterlinga ili 33 milijarde dolara). Od tog iznosa, samo Nemačka je trebalo da isplati 126,3 milijarde (na rok od 60 godina), dok se ostatak (od 5,7 milijardi maraka) odnosio na Austriju, Mađarsku i Bugarsku, kao i na države sukcesore bivše Dvojne monarhije.

Međutim, u stvarnosti je ova suma bila toliko apsurdna da zbog toga ona u američkim krugovima nikada nije ozbiljno razmatrana. Sličnog stanovišta bio je tada malo poznati britanski ekonomista Džon Majnard Kejnz (1883–1946), koji je, kritikujući ove odluke u knjizi *Ekonomске posledice mira* (1920), nedvosmisleno dokazao da bez obnove nemačke privrede nema ni obnove stabilne liberalne civilizacije i ekonomije u Evropi [Hobsbaum, 2004: 78–79].

Osim ukupnog iznosa, utvrđeni su i udeoni procenti u sumi ratne odštete, prema kojima je Francuska participirala sa 52%, Velika Britanija sa 22%, Italija sa 10%, Belgija sa 8%, Japan i Portugal sa po 0,75%, dok je za Grčku, Rumuniju i Kraljevinu SHS (koja je *via facti* predstavljala Kraljevinu Srbiju) – koje nisu bile zastupljene na ovoj konferenciji – određen iznos koji je procentualno odgovarao udelu od 6,5%.

Kraljevina SHS je prihvatila odluku o deobnom udelu koju je donela konferencija u banji Spa, ali ne i da bude na taj način isplaćena, jer je nekoliko meseci ranije (13. januara 1920. godine) u Parizu potpisan sporazum Drašković–Lušer, kojim je dogovoreno da Kraljevina SHS participira u ukupnoj sumi koju naplate Francuska i Engleska od Nemačke sa 6%.² Prema ovom ugovoru između francuske i engleske vlade, s jedne, i vlade Kraljevine SHS, s druge strane, predviđeno je da se udeli u naplaćenju šteti sve tri zemlje sabiraju, što je pretpostavljalo da bi od sume ukupno obračunatih reparacija ovoj „koaliciji“ pripalo nešto više od $\frac{3}{4}$ iznosa, u čemu bi Srbija participirala sa 6%.

Prevladava mišljenje da je ovaj sporazum bio dvostruko koristan po Srbiju, jer je sudbinu svojih reparacija vezala za realizaciju štete Francuske i Engleske i u slučaju da Reparaciona komisija ne dodeli nikakvu odštetu Srbiji ona bi ipak na osnovu ovog sporazuma dobila svoj udeo iz francuskog i engleskog odštetnog zahteva u razmeri 8:1.

² Kraljevina je odmah nakon ujedinjenja pristupila evaluaciji ratom pričinjene štete na celokupnom području nove države, premda su na kraju samo Srbija i Crna Gora dobile pravo na naknadu. Tokom 1919. godine bili su prikupljeni svi podaci od pravnih i fizičkih lica o visini pričinjene ratne štete. Problem su bili jedino predmeti podložni restituciji, zato što pojedinci i državne ustanove nisu bili u mogućnosti da pribave sve potrebne informacije neophodne za pronalaženje i identifikaciju odnetih predmeta, kao i materijalne dokaze da su ih uopšte posedovali (kao, na primer, trofejno oružje iz Vojnog muzeja u Beogradu, čiji su eksponati odneti u Beč i Budimpeštu). Prikupljeni podaci o načinjenoj ratnoj šteti iznosili su preko 13 milijardi zlatnih franaka i sa tim odštetnim zahtevom je delegacija Kraljevine SHS – predvođena Miloradom Draškovićem – otišla u Pariz polovinom januara 1920. godine.

Kako je konferencija u banji Spa redigovala savezničku participaciju za punih 12% od planirane (predviđalo se da bi britanski i francuski udeo iznosio ukupno 86%), to se neminovno odrazilo i na privilegovan položaj Kraljevine SHS. Otuda dolazi do novog potpisivanja sporazuma Kumanudi–Dumer (u Parizu, 20. juna 1921), koji je Kraljevini SHS obezbeđivao sada nešto manji udeo od 5% u odnosu na odštetne iznose koje prime Francuska i Engleska. Za nastalu razliku između pripadajućeg dela predviđenog ovim sporazumom i pripadajućeg dela po osnovu sporazuma Drašković–Lušer, saveznici su se složili da će ga odbiti od ratnog duga koji je Srbija imala prema njima [Архив Србије (АС), Фонд Милана Стојадиновића (37), сигн. 33-243].

Treba napomenuti da su svi mirovni ugovori, potpisani u Versaju, Sen Žermenu, Trijanonu i Neiju, sa zemljama članicama bivšeg Centralnog bloka predviđali obavezno isplate ratnih reparacija u novčanom iznosu ili u naturi, kao i restitucije nađenih predmeta. Međutim, ove obaveze prema Kraljevini SHS ni u jednom članu nisu bile taksativno navedene, tako da je ona bila na kraju primorana da prihvati odštetu na principu „daj šta daš“.

Tako je na osnovu forfet ugovora od 3. juna 1921. godine dobijeno od Nemačke avansno 60 miliona maraka za odvedenu stoku, a ugovorom od 30. septembra 1921. godine dodatno je kompenzovano još 9.320.227,47 zlatnih maraka kroz kontingent od 11.563 konja. Na osnovu Trijanonskog ugovora primljeno je od Mađarske do 1. juna 1922. godine ukupno 37.303,5 tona uglja (iako je sporazumna obaveza predviđala isporuku od 100.000 tona). I sa Bugarskom su na osnovu Nejskog ugovora potpisivani forfet aranžmani, na osnovu kojih je Kraljevini SHS liferovano 50 bikova, 12.000 ovaca, 5.000 konja, 6.000 krava muzara, 4.000 volova za vuču, a umesto 1.000 mazgi isporučeno je dodatno još 400 goveda. Ova stoka je prodata, i za nju je primljeno 13.150.500 dinara, odnosno – po odbitku troškova – unet je u državni budžet kao čist prihod za 1922. godinu iznos od 11.868.295 dinara [АС, 37, сигн. 33-244].

Kako se uglavnom radilo o kompenzacionoj restituciji, prihodi od reparacija su vođeni kao vanbudžetska sredstva, na osnovu kojih su mogli biti trošeni bez izrađenog opšteg plana – najčešće prema momentalnim potrebama. Usled ovakve „recipročne“ politike i odnosa prema novcu dobijenom na ime ratne odštete, sasvim je bilo prirodno očekivati da će se stvoriti brojne afere oko zloupotrebe i nenamenskog trošenja sredstava primljenih na ime ratnih reparacija. Odsustvo kontrole o namenskom korišćenju ovog novca bilo je uzrokovano i činjenicom da se raspolaganje reparacionim sredstvima nalazilo u nadležnosti ministarstva trgovine i industrije i ministarstva pravde sve do 1927. godine, kada je na osnovu *Finansijskog zakona za 1927/28. godinu* usvojena *Uredba o primanju i upotrebi sredstava od ratne odštete*, kojom je novoformirani Odsek za ratne reparacije bio uključen u rad ministarstva finansija [Костић, Максимовић, 1939: 341–396].

Tako su u finansijskom smislu reparacije tretirane kao prihodi nezavisni od budžeta, jer su pristizali sukcesivno i neredovno, često na osnovu tzv. forfet ugovora (u paušalnom iznosu), iako su neretko upotrebljavani da popune one „praznine“ za koje su bila predviđena budžetska sredstva.

U cilju izvršenja obaveza prema svojim građanima po osnovu prijavljenih ličnih

i materijalnih gubitaka nastalih kao posledice ratnih razaranja, Kraljevina SHS je raspisala zajam koji je imao službeni naziv „2,5% državna renta za ratnu štetu“, na osnovu koga su u toku 1923. godine emitovane državne obveznice sa rokovima dospeća do 1974. godine, u ukupnom iznosu od 4.916.590.000 dinara. Kamatna stopa po ovim vrednosnim papirima iznosila je 2,5% godišnje, a celokupna amortizacija se zasnivala na očekivanim uplatama nemačkih reparacija, koje su, prema proceni vlade, za Srbiju i Crnu Goru trebale da iznose oko 6.600 miliona dinara (vezanih za marke u zlatu). Naime, kalkuliralo se da taj iznos Nemačka treba da isplati Kraljevini SHS u narednih 50 godina – do kraja 1974. godine. Tako je stvoren lanac obaveza, čije karike nisu mogle biti čvrsto povezane. Kraljevina SHS je *de iure* bila garant za isplatu sopstvenih obveznica, dok su *de facto* izvori sredstava za njihovu amortizaciju očekivani od nekog drugog – na čije izvršenje obaveza se nije moglo uticati [Kršev, 2007: 155–163].

Praveći marketinški teren za raspisivanje najvećeg unutrašnjeg zajma, vlada je dodatno unosila euforičnu atmosferu u javnosti objavljujući bombastične naslove u novinama, poput „Koliko ćemo dobiti?“, „Šta Nemačka ima da plati?“, „Koliko je naš deo?“, „Šta Srbija treba da primi?“ – i tako unedogled. Sve ovo će bitno uticati na to da se stanovništvo masovno odluči za kupovinu obveznica najavljenog zajma za ratnu štetu [Политика, 8, 9, 24. и 25. јун 1921].

Ali ubrzo se stvar oko ratnih reparacija zakomplikovala. Naime, Nemačka je počela da koristi sva moguća sredstva kako bi izbegla plaćanje reparacija – izazivajući do tada neviđenu hiperinflaciju koja doživljava kulminaciju novembra 1923. godine (kada je jedan američki dolar vredeo neverovatnih 4,2 milijarde maraka), a koristeći se nesporazumima između saveznika – zapretila je i izbijanjem socijalističke revolucije. Važnu činjenicu u tom trenutku predstavlja odbijanje američke strane da učestvuje u formiranju komisije koja je trebalo da oceni platežnu moć Vajmarske republike. Zapadajući u sve dublju krizu, Nemačka je od 1924. do 1931. godine uspela da isplati svega još 11 milijardi zlatnih maraka, kada je odlukom američkog predsednika odobren moratorijum na izvršenje njenih obaveza.

Vajmarska republika nije bila u stanju da plaća nominalno 2,5 milijarde zlatnih maraka godišnje odštete, usled ogromnih problema koje je imala u zemlji, kao i činjenice da su Francuska i Belgija zauzele njene dve najbogatije oblasti – Rur i Sar. Usled toga, *Međunarodni komitet eksperata*, kome je predsedavao Čarls Doz, izrađuje tokom aprila 1924. godine plan koji ima za cilj privrednu obnovu Nemačke i stvaranje stabilne valute. Ovaj plan je sadržavao kontradiktornost, jer je stavio u podređeni položaj zemlje saveznice (pre svega Englesku i Francusku), koje su bile u obavezi da plaćaju svoje dugove Americi – a na račun Nemačke, koja je pak bila dužna njima, ali pošto nije bila u stanju da svoje obaveze izvršava morao joj se dodeliti čitav niz preferencijalnih ugovora i kredita. „Dozov plan“ nije uspeo, odnosno on je samo za kratko vreme odložio ekonomsko poniranje Nemačke, u koje su je svesno gurale njene političke elite na čelu sa kancelarom Hajnrihom Briningom, a sve u cilju izbegavanja plaćanja obaveza po osnovu ratne štete [Popov, 1976: 414–415].

Poslednji pokušaj da se problem ratnih reparacija konsoliduje u smislu redovnog izvršenja dospelih obaveza bio je tzv. „Jangov plan“ iz juna 1929. godine. Predlog

Ovena Janga predviđao je fiksnu anuitetnu kvotu od 84 miliona zlatnih maraka godišnje, koje bi Nemačka vraćala u narednih 36 godina (do 1965). Ostatak duga bio bi raspoređen u toku sledeće 22 godine (do 1987), a njihov godišnji iznos odgovarao bi iznosu obaveza savezničkih država prema Americi (prosečno 22,65 miliona maraka godišnje). Ovim predlogom nisu bile zadovoljne Francuska, Belgija i Engleska, jer je on značio sniženje opšteg iznosa reparacionih obaveza Nemačke. U suštini, nespozazumi po osnovu ratne štete na relaciji Evropa–Amerika generisani su stavom da Sjedinjene Države nikada nisu dovodile u vezu ratne dugove (kredite date saveznicima) sa reparacijama (obavezama Nemačke prema saveznicama), što je nekoliko puta pokušala da uradi većina evropskih zemalja koje su imale dugovanja po jednom, a potraživanja po drugom osnovu [Roberts, 2002: 373–391].

Međutim, događaji izazvani slomom njujorške berze ubrzo su se preneli u Evropu i prouzrokovali krizu novčanog i kreditnog sistema, naročito u Nemačkoj. Njen budžet za 1930. godinu završio se deficitom od preko milijardu maraka. Već maja naredne godine bankrotirala je jedna od najvećih banka ne samo u Nemačkoj, nego u Evropi – *Darmstädter und Nationalbank* (tzv. „Danatbank“), sa kojom su pod stečaj otišle i mnoge druge banke, što je pak uzrokovalo lančanu reakciju posledica – zatvaranje fabrika, otpuštanje radnika s posla, prestanak isplata zarada i društvene nemire [Kingston, Lambert, 1982: 172–173].

Nemačkoj je ponovno pretila socijalna katastrofa (preko 50% ekonomski aktivnog stanovništva bilo je bez posla), koja će dovesti Adolfa Hitlera na vlast. Na molbu predsednika „Vajmarske republike“, Paula fon Hindenburga (1847–1934), američki predsednik Herbert Huver (1874–1964) donosi jula 1931. godine odluku o proglašenju moratorijuma (obustave plaćanja) na sve međunarodne obaveze (uključujući tu i ratnu odštetu) koje je Nemačka imala do tada. Godinu dana kasnije, na Konferenciji o reparacijama u Lozani, članice Antante su zaključile da Nemačka umesto reparacionih obaveza uplati jednokratno obeštećenje u iznosu od tri milijarde maraka, nakon čega prestaju sva njihova potraživanja [Hoover, 1952: 91–92].

Ali Kraljevina Jugoslavija nije prihvatila plan američkog predsednika Huvera – smatrajući da je njime ona „žrtvovana“ za spasenje Nemačke, kao ni zaključke iz Lozane – zbog izuzetnog značaja reparacija po njene finansije (pre svega za obveznice ratne štete). Jugoslovenska vlada se pozivala na član 234. Versajskog ugovora koji je predviđao da se „nikakva redukcija utvrđenih plaćanja za naknadu štete ne može izvršiti bez posebne dozvole vlada zastupljenih u komisiji za naknadu štete“. Paradoksalno, jer Jugoslavija nikada nije imala direktnog predstavnika ni u jednom telu koje je međunarodna zajednica osnovala po osnovu problema ratne štete, ali to je nije smetalo da i dalje uporno insistira u svojoj politici da „Nemačka mora večno plaćati ratnu odštetu“³ [Политика, 8. јул 1929].

³ Vlada je 19. avgusta 1931. godine uputila kominike *Društvu naroda* u kom se, između ostalog, kaže da je „komitet eksperata u Londonu priznao snagu argumenata jugoslovenske strane protiv integralne primene Huverovog plana, koja nije mogla da prihvati takvo rešenje koje predstavlja težak udarac na finansijski i ekonomski položaj zemlje“ [AC, 37, сигн. 33-243].

Tako se priča sa obveznicama „ratnog zajma“ neslavno završila. Izdate u cilju obeštećenja građana, akcije su postale sredstvo njihovog potpunog osiromašenja, jer nakon objavljivanja moratorijuma na plaćanje reparacija – obveznice ratne štete, kao hartije od vrednosti sa najvišom državnom garancijom, postale su gotovo bezvredne. Na drugoj strani, špekulantima – koji u ratu nisu pretrpeli nikakvu štetu, omogućile su enormno bogaćenje. Otkupljivane pre roka dospeća uz neverovatan diskont od preko 90% (na nominalni iznos od 1.000 dinara plaćalo se donosiocu između 60 i 120 dinara), ubrzo su kod naroda izgubile značaj koji im se u početku pridavao [Muzej Vojvodine, Fond Roberta Paulovića, sign. 1300].

Javni nastupi ministra finansija Milana Stojadinovića (1888–1961) nedvosmisleno su govorili tome u prilog, jer je izražavao skepticizam u pogledu mogućnosti državnog servisiranja i amortizovanja zajma. Ubrzo su se u ovu kampanju uključile i državne (privilegovane) banke – *Poštanska štedionica* i *Jadransko-podunavska banka*, koje u cilju „brige o svojim građanima i očuvanja ugleda zemlje pobednice“ interвениšu na tržištu, kako bi „spasle ono što se spasti može“. U beznađu, vlasnici obveznica požurili su u banke ne bi li ih što pre prodali i na taj način izbegli njihovo potpuno devalviranje.

Ubrzo nakon toga – kada je većina obveznica promenila svoje vlasnike – usledila je nova Stojadinovićeva mahinacija, u vidu izjave „da je država ipak uspela da obezbedi sredstva za pokriće isplata obveznica ratne štete u što realnijem iznosu“, što je dovelo do njihovog naglog skoka na berzi, na kojoj su prodavane, ali sada po pet puta većoj ceni od one po kojoj su bile otkupljene. Na taj način država je uspela da amortizuje do 1933. godine obveznica u nominalnoj vrednosti od 1.162.142.000 dinara (nešto manje od jedne četvrtine ukupnog iznosa zajma), odnosno, prema procenama tadašnje opozicije, špekulanti su na ovom poslu zaradili gotovo čitavu milijardu dinara⁴ [AC, 37, сигн. 41-287].

Pored ovih „berzanskih mahinacija“ javnost je bila iritirana i brojnim aferama koje su se odnosile na manipulacije sa materijalnim sredstvima dobijenim na ime kompenzacije novčanih potraživanja. Tako je, na primer, preduzeće „Omnium Serb“ (na čijem se čelu nalazio Rade Pašić, sin Nikole Pašića), ostvarilo monopolski položaj na uvoz robe (poput ratnog naoružanja, šećera i žive stoke) koja se dopremala u zemlju na ime naknade za isplatu ratne štete. Čitav drugi kontingent goveda i ovaca koji je dobijen iz Nemačke bio je ustupljen ovoj firmi, i to po ceni od 455 dinara za jednu ovcu i 1.510 dinara za jedno goveče. Ukupan kontingent brojao je 17.500 goveda i 60.000 ovaca. Ekonomsko-finansijski komitet pri Ministarstvu finansija, koji je odlučivao o ovakvim preferencijalima, doneo je odluku da protekcionizovani „Omnium Serb“ ne plati nikakvu carinu prilikom uvoza ovog kontingenta. Zarada ovih špekulanata na osnovu dobijenih privilegija lako se mogla izračunati ako se zna da je cena

⁴ Upravo zbog finansijskih mahinacija sa obveznicama ratne štete Stjepan Radić je jednom prilikom u Narodnoj skupštini rekao za Milana Stojadinovića da je „fina glavica ali veliki lopov“, dok ga je Ljuba Davidović prozvao „ocem korupcije“.

jedne ovce u Vojvodini iznosila 900, a goveda 3.000 dinara [*Политика*, 3. фебруар и 18. новембар 1925].

Kraljevina je u periodu od 1921. do 1931. godine primila od zemalja članica bivšeg Centralnog bloka ratnu odštetu u ukupnom iznosu od 670 miliona zlatnih maraka. Od Nemačke je dobijeno 479.135.580 zlatnih maraka u naturi (lokomotive, vagoni, hemikalije, poljoprivredne mašine, građevinski materijal i živa stoka) i 2.317.285 zlatnih maraka u gotovom novcu. Njene prosečne godišnje obaveze prema Jugoslaviji do 1988. godine određene su u iznosu od 22,6 miliona zlatnih maraka. Od Mađarske je dobijen avans u gotovom novcu u iznosu od 47 miliona zlatnih kruna, a kroz robu je isporučeno ukupno 417.354 tona uglja, 3.000 konja, 1.285 goveda i 5.000 ovaca. Mađarske reparacije prema Jugoslaviji proračunate su u godišnjem anuitetu od 13,5 miliona zlatnih kruna, koje je ona morala plaćati do 1966. Bugarski dug utvrđen je u iznosu od 2.250 miliona zlatnih franaka, koji je u naturalnom obliku izmiren u celosti. Preostale bugarske obaveze raspoređene su u jednake godišnje anuitete u iznosu od 12,5 miliona zlatnih franaka, sa rokom otplate takođe do 1966. godine [Узелац, 1931: 64–69].

Hrvatska opozicija je iskoristila novonastalu situaciju da optuži Beograd kako je posleratnu obnovu Srbije izveo na račun prečanskih krajeva, a da su gotovo sve pristigle reparacije utrošene u Srbiji. Oni su doveli u vezu činjenicu da ratne reparacije nisu ulazile kao stavka prihoda u budžetu, ali da je zato amortizacija obveznica ratne štete, koja je prosečno iznosila oko 150 miliona dinara godišnje, evidentirana kao stavka rashoda. Kako su u ostvarenju ukupnih budžetskih prihoda prečanski krajevi učestvovali sa $\frac{2}{3}$ predviđenih sredstava, to je, po njima, značilo da su na ime ratne štete pričinjene Srbiji uplaćivali prosečno 100 miliona dinara godišnje i na taj način indirektno plaćali njenu obnovu [Bićanić, 1938: 28–31].

Predlozi, prisutni u javnosti tokom tridesetih godina, da se angažuje strani kapital koji bi preuzeo finansiranje obveznica ratne štete putem davanja koncesija nije imao efekta, jer za takav posao više nije bilo ekonomskog interesa. Tako pitanje ratne štete u Jugoslaviji između dva svetska rata nije dobilo adekvatan prostor za konačno rešenje, nego se na kraju izgubilo u sivilu sveukupnih dnevopolitičkih događanja.

Literatura:

Andrassy, Juraj. *Međunarodno pravo*, Zagreb: Školska knjiga, 1978.

Архив Србије – Београд, Фонд Милана Стојадиновића.

Bićanić, Rudolf. *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Zagreb: Naklada Vlatko Maček, 1938.

Гуч, Ц. П. – Јовановић, Ј. М. *Дипломатска историја модерне Европе 1878–1919*, Београд: Геца Кон, 1933.

Hobsbaum, Erik. *Doba ekstrema – istorija kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, Beograd: Dereta, 2004.

Hoover, Herbert. *The memoirs of Herbert Hoover*, III, New York: Macmillan, 1952.

- Kingston, Džeremi – Lambert, Dejvid. *Velike svetske katastrofe i krize*, Beograd: Narodna knjiga – Vuk Karadžić, 1982.
- Костић, Лаза – Максимовић, Адам. *Зборник финансијских закона од 1919. до 1939/40*, Нови Сад: Штампарија Дунавске бановине, 1939.
- Kovačević, Josip. *Ratne štete i reparacije*, Zagreb: Školska knjiga, 1993.
- Kršev, Boris. *Finansijska politika Jugoslavije 1918–1941*, Novi Sad: Prometej, 2007.
- Минц, И. И. – Панкратова, А. М. – Потемкин, В. П. – Тарле, Е. В. – Колчановски, Н. П. *Историја дипломатије 1919–1939*, Београд: Архив за правне и друштвене науке, 1951.
- Muzej Vojvodine – Novi Sad, Fond Roberta Paulovića.
- Perazić, Gavro. *Međunarodno ratno pravo*, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1986.
- Политика*, Београд, 8, 9, 24. и 25. јун 1921; 3. фебруар и 18. новембар 1925; 8. јул 1929.
- Popov, Čedomir. *Od Versaja do Danciga*, Beograd: Nolit, 1976.
- Roberts, Džon. *Evropa 1880–1945*, Beograd: Clio, 2002.
- Узелац, Душан. *Девизна политика Краљевине Југославије 1919–1929*, Београд: Правни факултет, 1931.
- Vučinić, Zoran. *Međunarodno ratno i humanitarno pravo*, Beograd: Službeni glasnik, 2006.

Réparations de guerre et leur sort après la Première Guerre mondiale – le cas du Royaume de Serbie, Croates et Slovènes

RÉSUMÉ: Cet article considère le problème de l'évaluation et le paiement des dommages de guerre, après la Première Guerre mondiale étant donné que cette question représentait la plus grande pierre d'achoppement à l'occasion de faire des accords de paix entre «Entente» (les pays vainqueurs) et «bloc des forces centrales» (les pays vaincus). Que les grandes forces n'étaient pas intéressées seulement au résultat, montre le cas du Royaume de Serbie, Croates et Slovènes, qui comptait aux réparations de guerre pour obtenir la plupart de ses sources de financement. Comptant sur une rente contractuelle, le premier état yougoslave a fait un des plus grands emprunts internes (émettant des obligations de dommages de guerre) qui a finalement subi un fiasco complet. Plus précisément, la situation internationale créée par la Grande (globale) crise économique a produit la déclaration unilatérale d'un moratorium sur les obligations allemandes, ce qu'a conduit à une suspension complète de paiement des dettes découlant de dommages de guerre.

MOTS-CLÉS: *le Traité de Versailles, les réparations, la Conférence de Spa, le plan d'Young et de Dawes, le moratorium de Hoover, le Royaume des SHS / Yougoslavie*

I rapporti di vicinato e le relazioni transfrontaliere nel diritto internazionale e nel diritto dell'Unione Europea*

SOMMARIO: 1. Introduzione; 2. La differenza tra rapporti di vicinato e rapporti transfrontalieri; 3. La natura del rapporto di vicinato; 4. Statlismo vs. regionalismo nei rapporti di vicinato e transfrontalieri prima della legge di riforma del Titolo V della Costituzione italiana; 5. La riforma del Titolo V della Costituzione italiana; 6. La partecipazione all'Unione Europea ed alla definizione delle politiche comunitarie; 7. I rapporti di vicinato dell'Unione Europea.

PAROLE CHIAVI: *Euroregione; GECT - Gruppo europeo di cooperazione transfrontaliera; vicinato; regionalismo e vicinato; Statlismo e regionalismo*

1. Introduzione

Ai rapporti di vicinato va ricondotto, secondo la dottrina tradizionale, quell'insieme di rapporti derivanti dalla contiguità territoriale tra due Stati, come del resto suggerito dal termine stesso "vicinato". Ciò non deve però indurre nell'errore di ritenere che *tutte* le relazioni in questione costituiscano di per sé l'oggetto dei suddetti rapporti. Le relazioni che all'uopo rilevano, infatti, sono quelle *specifiche*, ossia quelle che traggono la loro origine dalla *contiguità territoriale*, considerata fondamentale nella determinazione del contenuto dei rapporti testé richiamati. In questo senso, volendo dare loro un contenuto, vi si possono ricomprendere la stipulazione di accordi aventi ad oggetto la delimitazione delle frontiere, i raccordi ferroviari e stradali¹, la libera circolazione dei beni e delle persone tra le aree di frontiera e soggetti terzi. Dunque, a ben vedere, è la *contiguità territoriale* ad assumere veste peculiare dei rapporti di vicinato tra Stati contermini. Ciò consente di delineare varie forme di vicinato, distinguibili a seconda della tipologia naturale della frontiera. In questo senso può parlarsi

* Il corsivo usato nelle citazioni è dell'Autore del presente articolo.

¹ In tal senso va intesa anche la politica europea incentrata sui cosiddetti "Corridoi" che interessano l'intero Continente europeo.

di un *vicinato territoriale, lacustre, fluviale*, a seconda che gli Stati siano divisi da un lago o da un fiume, che di tal guisa svolgerebbero la funzione di frontiera tra gli enti territoriali interessati. Deve inoltre rilevarsi come si parli anche di *vicinato marittimo* quando i due Stati, o anche solo parte di essi, abbiano in comune il limite esterno delle acque territoriali.

A nostro avviso, tuttavia, il concetto così inteso di vicinato sembra coincidere con una formulazione ambigua e al tempo stesso riduttiva, ancorché il concetto stesso ricomprenda oggi sia la contiguità territoriale, propriamente intesa, sia quella marittima fra Stati costieri². Nello specifico, si può parlare di *rapporti di vicinato marittimo* quando si è in presenza di Stati le cui coste siano contigue o si fronteggino e, per ciò stesso, presentino un confine marittimo comune. Ne consegue che i due Stati avrebbero in comune il limite esterno delle acque territoriali, ovvero quello della piattaforma continentale o della zona economica esclusiva.

Ove si decidesse per una definizione più ampia di vicinato, potrebbero prospettarsi diverse situazioni: da un lato, si potrebbe presentare il caso di due Stati solo contermini, nel senso di Stati separati da una frontiera terrestre o lacustre³; dall'altro, ci si potrebbe trovare di fronte a due Stati non solo contermini, ma dotati anche di una frontiera marittima comune, intesa in senso ampio; infine, può prevedersi il caso di due Stati che presentano in comune la sola frontiera marittima.

Mentre i rapporti di vicinato italo-jugoslavi erano riconducibili alla seconda delle tre categorie sopra indicate, avendo avuto i due Stati una frontiera terrestre, il limite esterno delle acque territoriali, per quanto concerne il Golfo di Trieste, quello della piattaforma continentale e della zona economica esclusiva; la situazione attuale colloca i rapporti fra Italia e Repubbliche della ex Jugoslavia ora nella seconda (è il caso dei rapporti italo-sloveni) ora nella terza categoria, come testimoniato dai rapporti tra l'Italia, la Croazia, la Bosnia e il Montenegro, giacché interessati dal solo confine marittimo.

Deve peraltro rilevarsi come le norme disciplinanti i rapporti di vicinato siano scarse, talvolta controverse, comunque disperate. Trattasi di norme istitutive di obblighi di *non facere* e che, come tali, assicurano la mera coesistenza tra Stati. Inoltre, la dottrina esprime consenso unanime sulla esistenza della norma che impone allo Stato l'obbligo di usare il proprio territorio in modo da non produrre effetti nocivi nel territorio di altri Stati⁴. *Sub condicione* della loro configurabilità, è possibile ipotizzare l'esistenza di consuetudini locali, anche bilaterali, nonostante queste non possano costituire lo strumento principale per la disciplina dei rapporti di vicinato. Va da sé che ove si accolga una nozione più ampia di vicinato, la consuetudine internazionale è destinata a giocare un ruolo più incisivo. Infatti, così facendo, vengono in conside-

² RONZITTI, *Introduzione a CALAMIA, MENGOZZI, RONZITTI (a cura di), I rapporti di vicinato tra Italia e Jugoslavia*, Milano, 1984, p. 3 ss.

³ Un esempio ci è fornito dal caso dei rapporti fra Italia e Svizzera.

⁴ CANSACCHI, *Illecito internazionale per inquinamento*, in *Studi in onore di Giorgio Balladore Pallieri*, II, Milano, 1978, p. 100 ss.

razione le regole circa la delimitazione del mare territoriale, della piattaforma continentale e della zona economica esclusiva fra Stati adiacenti e/o frontisti.

Lo strumento tipico per la disciplina dei rapporti di vicinato è l'accordo, il solo che può consentire il passaggio dalle differenti forme di *coesistenza* a forme di *cooperazione*.

2. La differenza tra rapporti di vicinato e rapporti transfrontalieri

Il concetto di vicinato, nel corso degli anni, è stato oggetto di una progressiva estensione. Viene di tal guisa da chiedersi se non sia opportuno isolare, nell'ambito delle relazioni di vicinato, un nucleo più ristretto di rapporti che si distinguono per la loro peculiarità. Ci si intende riferire alla distinzione tra *rapporti di vicinato* e *rapporti transfrontalieri*, ormai affermatasi nella dottrina e nella prassi. La distinzione pare inoltre suffragata da alcuni elementi testuali, fra i quali si distingue la Convenzione del Consiglio d'Europa del 21 maggio 1980: un accordo quadro, ratificabile solo dagli Stati membri del Consiglio d'Europa, a basso contenuto normativo, giacché pochi sono i doveri che impone agli Stati in materia di cooperazione transfrontaliera, ma avente per oggetto, appunto, la "cooperazione transfrontaliera tra autorità locali"; Convenzione, fra l'altro, non attributiva di competenze al riguardo, ove si rifletta sul fatto che essa ne lascia impregiudicato il riparto operato dal diritto costituzionale di ciascuno Stato membro⁵. Dal testo in questione emerge inoltre come i rapporti transfrontalieri debbano considerarsi *species* del *genus* più ampio rappresentato dai rapporti di vicinato. A ben vedere, dunque, è la frontiera a costituire l'elemento comune che sta all'origine della loro disciplina giuridica: circostanza, questa, che non comporta il superamento della richiamata differenza, la quale è, invece, circostanziata, giacché se i *rapporti di vicinato* hanno ad oggetto i rapporti politici, economici e commerciali localizzati lungo la frontiera⁶, i *rapporti transfrontalieri* hanno riguardo alle peculiarità delle regioni o delle aree di confine (zone di frontiera). Può così affermarsi che seppure i *rapporti di vicinato* trovino la propria ragion d'essere nell'esistenza di una zona di frontiera, nondimeno essi sembrano volti a soddisfare i bisogni dell'intera collettività, laddove, invece, i *rapporti transfrontalieri* avrebbero riguardo solo agli interessi delle popolazioni locali. D'altronde, è anche da rilevare che queste ultime percepiscono la frontiera come *elemento* di separazione di una regione dotata non solo di fisionomia economica unitaria, ma anche di una comunanza etnica e linguistica.

⁵ Sul punto, cfr. CALAMIA, *Sul ruolo degli enti territoriali minori in materia internazionale: la Convenzione sulla cooperazione transfrontaliera del 21 maggio 1980*, in *Rivista di diritto internazionale privato e processuale*, 1981, p. 878 ss.; RONZITTI, *Cooperazione transfrontaliera e diritto internazionale: la Convenzione quadro del Consiglio d'Europa del 21 maggio 1980*, in *Aggiornamenti/Aktuell*, 1981, p. 29 ss.

⁶ Si tratta di un complesso di materie che spazia dai valichi, alle stazioni confinarie, dalle delimitazioni di confini al trattamento delle minoranze.

Posta così la questione, le zone interessate alla cooperazione transfrontaliera sono definibili in base ai soggetti, alle forme, all'oggetto e all'estensione geografica. Circa i soggetti, si rileva come non solo gli Stati, ma anche gli enti territoriali minori possano dare vita alla *cooperazione transfrontaliera*. D'altronde, la Convenzione del Consiglio d'Europa del 1980 vede negli accordi tra Stati il punto di partenza per una *cooperazione transfrontaliera* gestita da enti territoriali minori. A ciò aggiungasi che la *Raccomandazione* del Consiglio dell'OCSE del 21 settembre 1978⁷ individua come soggetti attivi per la protezione ambientale non solo gli Stati, ma anche le regioni o le autorità locali⁸.

Le forme della *cooperazione transfrontaliera* si differenziano a seconda che soggetti attivi siano gli Stati – per i quali lo strumento principale della cooperazione è l'*accordo* – oppure altri enti – nel qual caso si ricorre a modelli non vincolanti, come la *concertazione*⁹ –. È dato poi rilevare l'estrema varietà dell'oggetto della *cooperazione transfrontaliera* ove si consideri che vi si possono far rientrare lo sviluppo urbano e rurale, il miglioramento delle infrastrutture e dei servizi offerti agli individui, lo sviluppo economico delle zone di frontiera, l'approvvigionamento idrico, la reciproca assistenza in caso di catastrofi naturali.

Infine, alcune riflessioni merita anche l'estensione geografica dei territori interessati alla suddetta *cooperazione transfrontaliera*, nonostante si possano fornire – a questo riguardo – solo criteri generali. Dopo aver opportunamente isolato i rapporti frontalieri, qualche autore ha ritenuto di poterli collocare entro una zona con una profondità dalla frontiera di venti-trenta chilometri e comunque non superiore a cento¹⁰. La richiamata Convenzione del Consiglio d'Europa non delimita i territori confinanti interessati alla cooperazione transfrontaliera, giacché ritiene che questo compito spetti ai singoli Stati eventualmente a ciò interessati. A questo proposito, l'Italia procedette con una dichiarazione *ad hoc* con cui stabilì che gli enti locali, abilitati ad istituire forme di *cooperazione transfrontaliera*, dovevano trovarsi entro una fascia di 25 km dalla frontiera, con la sola eccezione del caso in cui fossero direttamente limitrofi degli Stati stranieri¹¹.

⁷ Il testo in *International Legal Materials*, 1978, p. 1530 ss.

⁸ Ad esempio, nei rapporti transfrontalieri italo-jugoslavi hanno assunto rilevanza, per quanto concerne l'Italia, la Regione Friuli Venezia Giulia, la Regione Puglia ed altri enti territoriali minori. Da parte jugoslava, è invece emerso il ruolo di Repubbliche come Montenegro e Slovenia, di province autonome e comuni.

⁹ Il termine configura una forma particolare di *cooperazione* che, in linea generale, però, non comporta vincoli giuridici per le parti, limitandosi piuttosto a indicare uno scambio di punti di vista e di informazione reciproca così da meglio individuare una soluzione comune. Non ci si deve pertanto stupire del ricorso a tali forme di cooperazione, giacché, di regola, posto che le comunità locali non hanno potere di stipulare accordi di diritto internazionale, trattandosi di enti pubblici territoriali, non è dato individuare un diritto applicabile disciplinante le intese tra le istituzioni locali poste a cavallo della frontiera.

¹⁰ Kiss, *La frontière-coopération*, in *Société pour le droit international* (Colloque de Potiers), *La frontière*, Paris, 1980, p. 187.

¹¹ Testo e analisi della Convenzione, anche con riferimento ai problemi da questa sollevati, in RONZITTI,

3. La natura del rapporto di vicinato

Nel descrivere le caratteristiche della Comunità internazionale, QUADRI evidenziava l'errore in cui spesso incorrono gli studiosi nell'attribuire all'espressione un duplice significato, ma di pari contenuto e valore, il che giocoforza non può essere. Ciò a dire che la Comunità viene intesa nella duplice veste di *società universale e internazionale* al contempo. Tuttavia, nel primo caso sono gli individui a svolgere un ruolo di primo piano, ma gli individui, che pure non vivono isolati gli uni dagli altri e, dunque, non vivono isolati dal contesto interno ed esterno con il quale, volenti o nolenti, sono chiamati a misurarsi, non sono soggetti di diritto internazionale, propriamente inteso, ovvero si rileva come permangono in dottrina, a questo proposito, ancora dubbi insormontabili. Cionondimeno, come si evince da quanto sopra, gli individui vivono di reciproci rapporti in un contesto sociale, politico, economico che, al momento della nascita, non è, ovviamente, frutto di libera scelta. Allo stesso modo, gli Stati non vivono isolati gli uni dagli altri, ma, per quanto difficili possano essere, vivono di scambi e rapporti reciproci. La vicinanza degli uni agli altri è casuale, nel senso che i propri vicini non sono liberamente scelti dagli Stati, ma è la geografia a imporli e, per quanto non particolarmente amichevoli possano essere i rapporti tra Stati contermini, questi sono comunque costretti a intrattenere un minimo di cooperazione.

A noi non garba presentare la frontiera come elemento di separazione o di divisione delle sovranità statali, quanto piuttosto come elemento identificativo degli spazi entro cui gli Stati esercitano la propria sovranità, sicché la frontiera non si può dire divida come monadi gli Stati contermini, se questi sono comunque chiamati a interagire, limitandosi piuttosto a circoscrivere l'ambito geopolitico di esercizio della potestà autoritativa. Ne consegue che, anche nel periodo in cui le relazioni tra Stati contigui non siano particolarmente amichevoli, i loro rapporti saranno disciplinati non solo dal *diritto consuetudinario*, ma anche da un minimo di *diritto pattizio*. Va da sé che ciò non è sufficiente a creare relazioni di vicinato, per la cui esistenza è necessario che i rapporti tra gli Stati vicini siano *particolarmente* amichevoli, nel senso che le loro politiche dovrebbero essere ispirate al principio del *buon vicinato*.

Non rileva in questa sede discutere se il "buon vicinato"¹² sia concetto politico o principio giuridicamente vincolante¹³, essendo sufficiente constatare come le relazioni di vicinato si sviluppino fino ad assumere connotati di particolare complessità – perciò stesso denotativi della volontà relazionale – solo ove le politiche degli Stati

op. cit., p. 40, nota 26. Ad esempio, la zona franca a cavallo della ex frontiera italo-jugoslava aveva una superficie di circa 24 Km e si componeva di territori che si estendevano per una profondità non superiore a 12 Km da entrambi i lati della frontiera.

¹² Si rammenti che di "buon vicinato" si parla nel Preambolo e nell'art. 74 della Carta delle Nazioni Unite.

¹³ Per una approfondita analisi della questione, si rimanda a POB, *Voisinage et bon voisinage en droit international*, Paris, 1980. Inoltre, si rammenti che l'AG delle Nazioni Unite ha adottato, in data 19 dicembre 1981, la ris. 36/101 sullo sviluppo e il rafforzamento dei rapporti di buon vicinato.

contermini siano ispirate al principio dianzi ricordato. Di tal guisa, si può a ragione affermare che le relazioni di vicinato trascendano e superino le poche norme consuetudinarie o il minimo convenzionale che presiede alla disciplina dei rapporti fra Stati contermini, come ben evidenziato dalla disciplina dei rapporti italo-jugoslavi del dopoguerra e, in epoca a noi più vicina, dai rapporti tra Italia, Francia, Austria, Slovenia, Croazia, Serbia e Montenegro¹⁴.

Tra Italia ed ex Jugoslavia le relazioni convenzionali non furono mai interrotte anche durante i periodi di maggior tensione, il che ha fatto di quel confine, lungo l'asse Ovest-Est, una delle frontiere più aperte d'Europa, espressione e modello di convivenza pacifica e di cooperazione per gli altri Paesi. Va da sé che ove le relazioni di vicinato siano influenzate dal modo d'essere del *buon vicinato*, diventa difficile ipotizzare un *diritto uniforme di vicinato*, giacché influenzato sia da fattori geografici, economici ed etnici specifici di ogni area confinaria, sia dallo situazione in cui versano le relazioni politiche tra Stati contermini.

La cooperazione fra enti o autonomie territoriali limitrofe appartenenti a Stati diversi (regioni, *länder*, cantoni, nonché province, municipalità) tradizionalmente mira a valorizzare gli elementi di specificità che contraddistinguono determinate zone geografiche e, all'occorrenza, a ripristinare legami (culturali linguistici religiosi ecc.) preesistenti e/o compromessi, o resi più difficoltosi, dalle frontiere nazionali¹⁵. La cooperazione c.d. *transfrontaliera* persegue dunque finalità comuni alle aree coinvolte e peculiari a queste ultime, quali, ad esempio, l'incremento delle possibilità di sviluppo economico delle zone confinarie; l'avvio e lo sviluppo delle relazioni di carattere socio-culturale ed i rapporti di vicinato; la soluzione di problemi di carattere locale o in una prospettiva locale (tutela ambientale, collaborazione in caso di calamità naturali, circolazione e tutela dei lavoratori transfrontalieri, sviluppo delle strutture turistiche, organizzazione delle reti di trasporto, formazione professionale, coordinamento dei servizi sociali e sanitari). Nell'ambito dell'Unione Europea essa risponde altresì al principio di *sussidiarietà*¹⁶ ed al principio di *prossimità* dei centri decisionali ai cittadini (artt. 2 e, rispettivamente, art.1, comma 2, TUE), e contribuisce a rafforzare l'*integrazione* e la *coesione europea* nella sua dimensione *infra-statale*. Ai medesimi principi da ultimo indicati risponde altresì la cooperazione (c.d. *transnazionale* o *interterritoriale*) che coinvolge entità appartenenti a Stati diversi non situate in zone di confine bensì all'interno del territorio di questi ultimi. Dal punto di vista interno agli ordinamenti nazionali, le possibilità di sviluppo della cooperazione transfrontaliera (intesa quale proiezione esterna dei poteri di (auto) governo delle autonomie territo-

¹⁴ RONZITTI (a cura di), *I rapporti di vicinato dell'Italia con Croazia, Serbia-Montenegro e Slovenia*, Milano, 2005.

¹⁵ Cfr. CONETTI, *Enti locali e cooperazione transfrontaliera: problemi e prospettive*, in DE GUTTRY, RONZITTI, *I rapporti di vicinato tra Italia e Francia*, Padova, 1994, p. 275 ss.

¹⁶ Fra gli altri, cfr. DE PASQUALE, *Il principio di sussidiarietà nella Comunità europea*, Napoli, 2000; IPPOLITO, *Fondamento, attuazione e controllo del principio di sussidiarietà nel diritto della Comunità e dell'Unione europea*, Milano, 2007.

riali) sono in genere inversamente proporzionali al carattere – tendenzialmente esclusivo – della competenza delle autorità centrali dello Stato nella gestione ed attuazione delle relazioni esterne. Esse possono altresì trovare ostacolo nella dissimile intensità del potere estero riconosciuto alle autonomie territoriali da ciascuno Stato. A tali inconvenienti cerca di dare una sia pur limitata risposta la *Convenzione quadro europea sulla cooperazione transfrontaliera delle collettività e autorità territoriali* (Convenzione di Madrid, 21 maggio 1980)¹⁷. Lo strumento implicitamente riconosce che, a preservazione e sviluppo delle specificità regionali ed in deroga al monopolio statale delle relazioni esterne, le collettività ed autorità territoriali di frontiera possano cooperare sul piano internazionale, realizzando, di tal guisa, – in una cornice di diritto internazionale – una redistribuzione dei poteri fra governi centrali e collettività locali.

La Convenzione presenta due caratteristiche in certo modo complementari. Da un lato, essa è caratterizzata, come si è detto, da una *bassa intensità normativa*¹⁸. Gli obblighi assunti dagli Stati parti (agevolare la cooperazione transfrontaliera e rimuovere gli ostacoli di ordine giuridico, amministrativo o tecnico che vi si oppongono) hanno carattere programmatico; il diritto interno di ciascuno di essi è chiamato a definire *i soggetti* titolari dei corrispondenti diritti così come l'*oggetto* delle attività di cooperazione transfrontaliera esperibili (le materie, indicate a titolo meramente esemplificativo nel preambolo, sono: lo sviluppo regionale, urbano e rurale, la protezione dell'ambiente, il miglioramento delle infrastrutture e dei servizi offerti ai cittadini e l'aiuto reciproco in caso di sinistri) e le *modalità* attraverso cui, sul piano giuridico, queste possono realizzarsi¹⁹. Per altro verso, essa delinea uno scenario *flessibile ed evolutivo* entro il quale possono adeguatamente trovare collocazione le attività di cooperazione transfrontaliera poste in essere da enti incardinati in ordinamenti giuridici non necessariamente omogenei. In effetti gli Stati parti, da un lato, e soprattutto gli enti locali a ciò autorizzati, dall'altro, possono prendere in considerazione o ispirarsi ai "modelli" di *accordo interstatale* o di *intese (statuti o contratti)* allegati alla Convenzione,

¹⁷ Cfr. *Rapporto del Consiglio d'Europa sui progressi nell'attuazione della Convenzione-quadro europea*, (2002), consultabile al sito www.coe.int, p. 5.

¹⁸ RONZITTI, *I rapporti transfrontalieri delle regioni*, in *Le Regioni*, 1989, p. 995 ss.; FRIGO, *Dalla Convenzione di Madrid all'Euroregione: prove di integrazione transfrontaliera*, in *Atti del XI Convegno Annuale della Società italiana di Diritto internazionale*, Napoli, 2005.

¹⁹ Gli Stati parti hanno facoltà di stabilire – tramite accordo interstatale – le forme e i limiti entro i quali le collettività e autorità territoriali possono agire, vedi art. 3, par. 2. L'Italia ha fatto ricorso a tale possibilità, subordinando la conclusione di "accordi ed intese" fra enti territoriali italiani e stranieri "alla previa stipulazione da parte dello Stato di accordi bilaterali con gli Stati confinanti, contenente l'indicazione delle materie che possono formare oggetto degli stessi accordi e intese [...]" nonché alla previa intesa dello Stato (art. 5, legge cit.). Sugli accordi stipulati da vari Stati europei al fine di promuovere la cooperazione transfrontaliera degli enti territoriali ad essi appartenenti, cfr. ZARDI, *La Convenzione di Madrid e i suoi protocolli: efficacia e prospettive, intervento alla tavola rotonda del XI Convegno Annuale della SIDI*, cit., p. 7 della versione provvisoria. A ciò deve aggiungersi la cooperazione transfrontaliera, ove disciplinata attraverso la conclusione di "accordi, statuti o contratti" fra entità sub-statali appartenenti a più Stati, è comunque assoggettata alle norme ed ai procedimenti di controllo previsti dal diritto interno, secondo quanto disposto dall'art. 3, par. 4.

eventualmente adattati «alla situazione propria a ciascuna Parte contraente» e provvisti di valore puramente indicativo (art. 3, par. 1). In secondo luogo, la disciplina convenzionale non ha carattere di esclusività, posto che non priva certo di effetto gli accordi di cooperazione preesistenti né, *pro futuro*, pregiudica la facoltà degli Stati parti di “ricorrere, di comune accordo, ad altre forme di cooperazione transfrontaliera” (art. 3, par. 3). Infine la disciplina convenzionale è suscettibile di evolvere e di approfondirsi nel tempo, attraverso l’adozione di *protocolli* integrativi.

La *cooperazione transfrontaliera* in Europa, in conseguenza dell’entrata in vigore della Convenzione quadro così come dell’esigenza di coordinamento fra enti territoriali di Stati diversi nell’acquisizione e nella gestione dei Fondi strutturali della Comunità²⁰, ha registrato una certa “istituzionalizzazione” nella figura della c.d. *Euroregione*. Trattasi di figura sorta dalla prassi, mutevole nei contenuti e nella natura giuridica, non riconducibile ad un modello unitario. Essa in genere individua un raggruppamento di enti territoriali e di soggetti pubblici e privati di varia natura (Camere di Commercio, Università, associazioni e fondazioni ecc.) che esercita, attraverso una struttura organica permanente (un’assemblea, un comitato esecutivo assistito all’occorrenza da commissioni o gruppi di lavoro, un segretariato), competenze determinate (in genere, coincidenti o comprese fra quelle delle autonomie territoriali che vi partecipano) nel perseguimento delle finalità cooperative individuate nell’atto istitutivo²¹. Quest’ultimo si configura, talvolta, come un vero e proprio *accordo internazionale* tra Stati, con la partecipazione delle autorità sub-statali coinvolte (anche in qualità di delegate o mandatarie dello Stato cui appartengono), istitutivo di un soggetto (interno) di diritto pubblico; talaltra, come un’*intesa* tra enti territoriali (all’occorrenza attuativa di accordi quadro o cornice conclusi fra gli Stati di appartenenza, come è il caso degli accordi stipulati tra l’Italia e rispettivamente l’Austria, la Svizzera e la Francia)²²; infine, come un *atto dell’autonomia privata* (ossia, un atto di rappresentanti degli enti territoriali ecc. che agiscono secondo le regole del diritto privato interno), che dà vita a un soggetto di diritto interno, provvisto o meno di personalità giuridica (anche secondo quanto previsto dal regolamento CEE che istituisce il GEIE), sottoposto alla legge dello Stato in cui lo stesso ha la sua sede, talora diversamente

²⁰ La cooperazione c.d. transeuropea volta ad incentivare lo sviluppo armonioso ed equilibrato del territorio comunitario si è concretizzata, da ultimo e per il periodo 2000-2006, nell’iniziativa INTERREG III.

²¹ Cfr. ad esempio la figura del “raggruppamento locale della cooperazione transfrontaliera”, previsto dall’Accordo di Karlsruhe (tra Confederazione svizzera, Germania, Francia e Lussemburgo) del 1996, che prevede disposizioni più dettagliate di quelle degli strumenti adottati in seno al Consiglio d’Europa: cfr. il sito www.eda.admin.ch.

²² Cfr. *l’Accordo quadro sulla cooperazione transfrontaliera delle collettività territoriali*, Vienna, 27 gennaio 1993, entrato in vigore il 1° agosto 1995; *legge di autorizzazione alla ratifica 76/1995*, in *GURI n. 65* del 18 marzo 1995; *l’Accordo quadro per la cooperazione transfrontaliera delle collettività ed autorità regionali e locali*, Berna, 24 febbraio 1993, in *GURI n. 164* del 15 luglio 1993; *l’Accordo sulla cooperazione transfrontaliera tra le collettività territoriali*, Roma, 26 novembre 1993, *legge di autorizzazione alla ratifica 303/1995*, in *suppl. ord. alla GURI n. 172* del 25 luglio 1995.

qualificato dagli ordinamenti statali in cui sono incardinate le autonomie territoriali che vi partecipano (es. associazione senza scopo di lucro o come fondazione)²³.

Pertanto, se differenziate paiono essere le *modalità organizzative* delle c.d. *Euroregioni*, quantomeno per ciò che concerne, ad esempio, le norme sulla partecipazione e il recesso, le previsioni sul finanziamento, sulla eventuale estinzione dell'ente, sulla soluzione delle controversie relative all'interpretazione o applicazione dell'atto istitutivo ecc.; alquanto omogenee appaiono, per converso, le *funzioni* conferite alle entità in esame. In questo ultimo caso, trattasi in genere di compiti: a) di studio e di discussione, che si esprimono in atti aventi valore esortativo o di raccomandazione nei confronti degli enti coinvolti (o di soggetti terzi, quali le autorità centrali dello Stato), i quali possono uniformarvi volontariamente le proprie condotte se e nella misura in cui sussiste e permane una volontà politica in tal senso²⁴; ovvero b) di carattere operativo, risolvendosi nell'elaborazione ed attuazione di progetti di interesse comune²⁵, o nella partecipazione a iniziative e programmi comunitari²⁶. È alquanto raro, invece, che le *Euroregioni* dispongano di *poteri decisori* capaci di imporsi – in virtù dell'accordo o strumento istitutivo – alle autorità territoriali o agli altri soggetti pubblici o privati partecipanti. Come risulta dall'esame della prassi, infatti, le *Euroregioni* in nessun caso costituiscono un nuovo genere di "amministrazioni" a livello transfrontaliero, né *a fortiori* sono munite di poteri politici²⁷.

Il fenomeno della c.d. *Euroregione*, per le forme e i contenuti che assume, presenta una *limitata rilevanza* dal punto di vista dell'ordinamento internazionale. Gli strumenti convenzionali indicati forniscono una cornice giuridica ampia e flessibile, entro la quale gli Stati contraenti possono determinare le modalità concrete della cooperazione transfrontaliera posta in essere dalle autonomie territoriali sul piano dei rispettivi ordinamenti interni. Come confermato dalla prassi, è infatti prevalentemente nell'*ambito degli ordinamenti statuali* che il fenomeno della cooperazione transfrontaliera trova realizzazione. Tale rilievo vale con riguardo ai *soggetti* della cooperazione (enti substatuali sprovvisti di personalità internazionale, ossia della *diretta* titolarità di situazioni giuridiche di origine internazionale)²⁸ come anche all'*oggetto*

²³ FRIGO, *op. cit.*, p. 6.

²⁴ CONETTI, *op. cit.*, p. 277.

²⁵ Cfr. ad esempio l'art. 3, par. 1, dello statuto dell'*EuRegio SaarLorLuxRhin*, associazione senza scopo lucrativo (asbl) di diritto lussemburghese; l'art. 3 dello statuto della *Regio TriRhena*, associazione di diritto tedesco.

²⁶ Cfr. ad esempio l'art. 5 dell'*Intesa sulla cooperazione transfrontaliera nell'ambito di una Euroregione fra la Provincia Autonoma di Bolzano/Alto Adige, la Provincia Autonoma di Trento e il Land Tirolo*, adottata a Merano (1998) in attuazione dell'Accordo quadro italo-austriaco del 1993, cit.

²⁷ Cfr. ancora FRIGO, *loc. ult. cit.*, che si richiama in proposito al Consiglio d'Europa (Comité directeur sur la démocratie locale et régionale), *Rapport sur l'état actuel du cadre administratif et juridique de la coopération transfrontalière en Europe* del 14 febbraio 2002.

²⁸ Anche quando gli strumenti convenzionali esistenti sembrano riconoscere vere e proprie posizioni giuridiche attive di origine internazionale alle entità substatuali (cfr. ad esempio l'art. 10, par. 1, della *Carta europea delle autonomie locali*, firmata a Strasburgo il 15 ottobre 1985, resa esecutiva nell'ordina-

dei rapporti disciplinati. Ma anche ove si accedesse all'opinione contraria, con riferimento alla natura dello specifico accordo o strumento utilizzato per la disciplina di tale cooperazione, dovrebbe concludersi a che le finalità perseguite non troverebbero migliore realizzazione nell'ordinamento internazionale di quanto non avvenga negli ordinamenti delle Parti coinvolte. Come lucidamente affermato:

«Classification as agreement under international law means that neither of the parties can make unilateral determinations, that only remedies under international law are available and that dispute settlement should be sought under procedures of international law – which are scarce, expensive and slow. In particular for purposes of transfrontier cooperation, where daily business has to be expedited in an effective manner, it is infinitely preferable to rely on the domestic law of one of the parties and the dispute settlement mechanisms available in its judicial system. At this level, the diplomatic protocol requiring parity and equal rank is much less important than the need to find swift solutions to actual problems. To shift those agreements to the realm of international law would not do a favour to the parties concerned, but would only satisfy any possible hidden longing for international prestige»²⁹.

Per quanto concerne i nuovi strumenti elaborati dal Consiglio d'Europa e, in particolare, per quanto concerne il GECT dell'Unione Europea, allo scopo di "adattare la Convenzione quadro alla realtà europea" e dunque di fornire un più preciso quadro giuridico alle forme di cooperazione già rinvenibili nella prassi, il *Protocollo addizionale alla Convenzione quadro* (Strasburgo, 9 novembre 1995), entrato in vigore il 1° dicembre 1998 (ma non ancora vincolante per l'Italia)³⁰, apporta novità di un certo rilievo. In primo luogo, esso riconosce

«il diritto delle collettività o autorità locali [di uno Stato parte] di concludere, nei settori di competenze comuni, accordi di cooperazione transfrontaliera con gli enti omologhi di altri Stati parte, nel rispetto della legislazione nazionale e degli impegni internazionali degli Stati coinvolti, accordi che ricadono sotto la responsabilità esclusiva degli enti territoriali che lo hanno concluso (art. 1)».

Accordi siffatti, in ragione della soggettività puramente "interna" delle entità sostanziali che li pongono in essere, non sembrano configurarsi come accordi ai sensi del diritto internazionale, ma come impegni di natura contrattuale da attuarsi secondo le modalità, e nel rispetto delle condizioni, previste dai rispettivi ordinamenti

mento italiano con la legge 439 del 1989, in *GURI n. 17* del 22 gennaio 1990, secondo cui "Le collettività locali hanno diritto, nell'esercizio delle loro competenze, a collaborare e, nell'ambito della legge, ad associarsi ad altre collettività locali per la realizzazione di attività di interesse comune", appare assai dubbio che queste possano trovare realizzazione e garanzia nell'ordinamento internazionale, e non invece nell'ordinamento interno degli Stati obbligati.

²⁹ TOMUSCHAT, *Component Territorial Units of States under International Law*, in *Atti del XI Convegno Annuale della SIDI*, cit., p. 17 della versione provvisoria.

³⁰ L'Italia ha proceduto alla firma del Protocollo (5.12.2000), ma non alla sua ratifica.

giuridici. In secondo luogo, il Protocollo (art. 3) ammette la possibilità che siffatti accordi diano vita ad un “organismo per la cooperazione transfrontaliera”, provvisto o meno di personalità giuridica di diritto interno (e, in caso di riconoscimento della personalità, quest’ultima di natura pubblicistica o privatistica), preposto a realizzare i compiti affidatigli dalle autonomie territoriali. Siffatto organismo è regolamentato dal Protocollo solo indirettamente, ossia per rinvio allo statuto ed alla legislazione nazionale applicabile (l’ordinamento dello Stato dove l’organismo ha la sede) (art. 4). Sono poste tuttavia alcune limitazioni e qualificazioni essenziali: tra le prime (art. 4, par. 2, lett. b) «l’organismo [...] non è [...] abilitato a decidere di atti di portata generale o suscettibili di incidere sui diritti e sulle libertà dei singoli», né (lett. c) «ha facoltà di imporre prelievi di natura fiscale», quand’anche il diritto interno applicabile disponesse positivamente in tal senso. Conseguenza da tale disposizione limitativa che gli atti adottati dall’organismo possono avere ad oggetto soltanto la promozione o l’organizzazione delle proprie attività o di quelle degli enti che vi partecipano, oltre che l’auto-organizzazione interna. Per converso, tra le seconde, qualora le “rispettive” legislazioni nazionali lo consentano³¹, gli Stati contraenti, in luogo degli enti costituenti, possono decidere che l’organismo abbia natura pubblicistica e che i suoi atti siano provvisti “nell’ordinamento giuridico di ognuna delle Parti contraenti, [del]lo stesso valore giuridico e [de]gli stessi effetti di atti compiuti dalle collettività o autorità territoriali che hanno concluso l’accordo” (art. 5, par. 1). In luogo degli *effetti automatici di diritto nazionale* riconosciuti agli atti dell’organismo, può tuttavia essere previsto che “l’esecuzione” di questi ultimi competa agli enti territoriali che hanno concluso l’accordo “in particolare” qualora gli atti di cui trattasi abbiano interferenze con i diritti, libertà o interessi dei singoli (art. 5, par. 2). Le disposizioni degli artt. 4 e 5 sono, in certa misura, opzionali, giacché gli Stati parti possono dichiarare di conformarsi a entrambi o a uno solo di essi (art. 8).

Il *secondo Protocollo addizionale alla Convenzione quadro*, firmato a Strasburgo nel 1998 ed entrato in vigore il 1° febbraio 2001, estende peraltro la disciplina della cooperazione transfrontaliera della Convenzione e del primo Protocollo alla cooperazione fra enti territoriali non limitrofi (*cooperazione interterritoriale*, v. anche supra, par. 1). Non molto più incisiva nei contenuti si presenta la proposta di regolamento del Parlamento europeo e del Consiglio relativo all’istituzione di un *Gruppo europeo di cooperazione transfrontaliera* (GECT)³². La proposta appariva ispirata all’esigenza di favorire la coesione economica, sociale e territoriale nell’ambito della Comunità

³¹ È in tal caso necessario, a’ termini del Protocollo, che gli ordinamenti di ciascuno degli enti partecipanti riconoscano tale possibilità; criticamente, sui numerosi rinvii al diritto nazionale previsti dallo strumento, ZARDI, *op. cit.*, p. 11, secondo cui questi limiterebbero “considerevolmente l’efficacia dell’azione degli organismi in questione”, nonché la possibilità che organismi provvisti di tali caratteristiche siano concretamente istituiti. Cfr. Proposta del 14 luglio 2004, COM (2004) 496 def.

³² Si veda in proposito il progetto di risoluzione recante il parere del Parlamento europeo (21 giugno 2005), che auspica una modifica dell’intitolazione del GECT come “gruppo europeo di cooperazione territoriale”.

ampliata (anche per attività estranee alla disciplina dei Fondi strutturali), e di sormontare, con uno strumento direttamente applicabile in ciascuno Stato membro,

«le notevoli difficoltà incontrate [...] in particolare dalle regioni e dagli enti locali, per realizzare e gestire azioni di cooperazione transfrontaliera (transnazionale e interregionale) in un contesto di diritti e procedure nazionali differenti».

A tal fine viene prevista la possibilità che enti pubblici di diritto interno (Stato, enti regionali o locali ecc.) costituiscano, tramite Convenzione (“Convenzione di cooperazione transfrontaliera europea”), un soggetto cooperativo di diritto interno, provvisto di capacità giuridica e regolato dalla convenzione (per quanto riguarda, ad esempio, le funzioni cooperative affidategli) e dalla legge statale prescelta (il diritto di uno degli Stati membri partecipanti, che regola anche la questione della giurisdizione) (art. 4). Il GECT adotta – sulla base della convenzione – il proprio statuto che tende a regolare gli aspetti organizzativi (obiettivi e funzioni, modalità di funzionamento e di finanziamento, competenze e funzionamento dei suoi organi, procedure decisionali ecc.) (art. 5). Nulla è detto riguardo agli *atti adottabili* ed al loro *valore giuridico negli ordinamenti nazionali* coinvolti, ma è precisato che la “convenzione non può riguardare una delega dei poteri inerenti a un’authority pubblica, segnatamente dei poteri di polizia e di regolamentazione” (art. 3, par. 4). Per converso, il GECT potrà essere titolare di “concessioni o deleghe di servizio pubblico” (ad esempio, verosimilmente, in materia sanitaria, di trasporti, di tutela dell’ambiente ecc.) e dunque di poteri gestionali, sebbene esercitabili alle condizioni previste dai diritti nazionali applicabili (ossia, presumibilmente, dagli ordinamenti nei quali tali funzioni debbono essere esercitate). Nel quadro testé delineato, vanno anche richiamati i lavori del Consiglio d’Europa relativi all’adozione di un *terzo Protocollo addizionale alla Convenzione di Madrid*, inteso all’autonoma definizione della figura del c.d. *Euroregionale Cooperation Grouping* (ECG), ossia di una figura di *Euroregione* basata su norme convenzionali dettagliate (per quanto concerne la costituzione, i poteri, le responsabilità ecc. del raggruppamento) e immediatamente operative negli ordinamenti degli Stati parti (salvo limitate ipotesi in cui gli Stati parte hanno la possibilità di definire le caratteristiche dell’organismo: ad esempio, per quanto concerne la personalità giuridica interna, di diritto pubblico o privato, del medesimo; le competenze di cui esso dispone, che debbono essere quelle comuni agli enti che lo compongono, ecc.).

4. Statlismo vs. regionalismo nei rapporti di vicinato e transfrontalieri prima della legge di riforma del Titolo V della Costituzione italiana

Il problema merita qualche precisazione, giacché nel nostro Paese la questione è stata a lungo dibattuta e, spesso, abbiamo assistito a inopportune “fughe in avanti” da parte di alcune regioni, puntualmente rintuzzate dalla nostra Corte Costituzionale. Il problema presenta due profili, avendo riguardo al potere delle comunità territoriali

di concludere accordi con le autorità omologhe di oltre frontiera e/o al potere delle autorità locali di eseguire accordi stipulati dallo Stato, ove essi riguardino materie di interesse regionale. In questa sede ci occupiamo del primo dei due aspetti indicati³³.

In questo campo lo scenario è conteso fra due tesi: quella *statalista* e quella *regionalista*. La prima delle due afferma che alle regioni sarebbe fatto divieto di concludere accordi con enti stranieri anche nelle materie di loro competenza, giacché vi osterebbe la riserva del potere estero a favore dello Stato. Sul punto ebbe già a pronunciarsi la Corte Costituzionale Italiana con sentenza del 3 luglio 1975 n. 170 relativamente ad uno schema di accordo di amicizia e collaborazione tra la Regione Umbria e la Regione di Potsdam, nella ex RDT. La Corte, richiamandosi ad altre sentenze, affermò che la giurisprudenza corrente escludeva "...dalle attribuzioni regionali gli apprezzamenti di politica estera e la formulazione di accordi con soggetti propri di altri ordinamenti, compiti spettanti" nel nostro sistema costituzionale "agli organi dello Stato sovrano"³⁴. La giurisprudenza precedente è stata confermata dalla Corte Costituzionale con sentenza n. 123 del 23 luglio 1980 con cui la Corte, nell'escludere che alla Regione Sardegna spettasse il potere di identificare nel suo territorio le zone umide di rilevanza internazionale, di cui alla Convenzione di Rasmar del 2 febbraio 1971, affermò che "...nel nostro ordinamento costituzionale, tale competenza costituisce una necessaria ed esclusiva attribuzione dello Stato, solo sovrano e solo responsabile degli eventuali illeciti internazionali, anche quando l'accordo internazionale riguardi materie attribuite alla Regione"³⁵.

Per quanto concerne la seconda delle due tesi, quella regionalista, essa non può essere analizzata in modo unitario, giacché alla stessa fanno riferimento quattro distinti approcci.

Secondo alcuni studiosi³⁶, le Regioni potrebbero stipulare accordi purché si tratti di accordi che, nel caso italiano, non rientrino nell'art. 80 Cost., atteso che, viceversa, il Parlamento verrebbe esautorato dei poteri in materia di autorizzazione alla ratifica di determinati tipi di accordi; ovvero si tratti di materie rientranti nella competenza regionale; o che vi sia la previa autorizzazione dell'Esecutivo.

Un'altra chiave di lettura³⁷ è propensa a riconoscere una limitata eccezione, circa i rapporti transfrontalieri, al potere esecutivo dello Stato di concludere accordi. Tali

³³ La letteratura sull'argomento è molto vasta. In questa sede, ci limitiamo a rinviare a SALERNO, *La partecipazione regionale al potere estero nell'evoluzione costituzionale*, in *Rivista di diritto internazionale*, 1982, p. 505 ss.

³⁴ Sul punto, cfr. STARACE, DECARO, *La giurisprudenza costituzionale in materia internazionale*, Napoli, 1977, p. 412.

³⁵ Il testo in *Rivista di diritto internazionale*, 1981, p. 150. Quando il testo parla di "competenza", va da sé che ci si riferisce alla competenza a concludere trattati e ad aderirvi.

³⁶ CASSESE (A.), *Commento all'art. 87, 8° comma della Costituzione*, in SCIALOJA, BRANCA (a cura di), *Commentario della Costituzione. Il Presidente della repubblicas, artt. 81-87*, Bologna-Roma, 1979, pp. 239-240.

³⁷ CURTI GIALDINO (C.), *Commento all'art. 4, 2° comma del D.P.R. 616*, in CAPACCIOLI, SATTA (diretto da), *Commento alla decreto 616 (d.P.R. 24 luglio 1977 n. 616)*, Milano, 1980, p. 93 ss.

accordi dovrebbero avere per oggetto materie tecnico-amministrative e la loro negoziazione dovrebbe necessitare di una previa intesa con l'esecutivo. La base certa di tali accordi dovrebbe rintracciarsi o in un accordo di copertura tra i due Stati contermini o in autorizzazioni parallele conferite agli enti di confine a concludere accordi.

Una terza scuola di pensiero ritiene, invece, che alle regioni sia inibita la possibilità di stipulazione di un trattato, purché la materia non sia di competenza regionale, giacché in tal caso, sarebbe necessario il concorso degli organi regionali per il perfezionamento della procedura pattizia. In altri termini, sarebbe

«necessario che le regioni interessate consentano al trattato mediante intervento in forme congrue delle rispettive assemblee legislative, prima e dopo la stipulazione»³⁸.

Diversamente, si tradirebbe lo spirito e il dettato della Carta Costituzionale, poiché l'art. 5, imperniato sull'unità e sull'indivisibilità della Repubblica, riconosce altresì le autonomie locali.

Infine, è da sottolineare una quarta tesi in materia³⁹, che ammette la stipulazione di intese che non abbiano natura vincolante, purché la materia oggetto della *concertazione* rientri nella competenza regionale e allo Stato vengano preservate le funzioni di indirizzo e di coordinamento.

L'art. 4 del D.P.R. n. 616 del 1977 e l'art. 1 lett. f del DPCM dell'11 marzo 1980 hanno confermato la tesi statalista, giacché il primo esclude dalla competenza regionale le attività riconducibili ai rapporti internazionali, essendo riconosciuta alla Regione la sola potestà a concludere attività promozionali nelle materie loro trasferite, previo assenso governativo. L'art. 1 lett. f stabilisce, invece, che:

«Le regioni non possono validamente stipulare con rappresentanti di Paesi esteri accordi, intese o altri atti formali, a mezzo dei quali assumano impegni ovvero esprimano dichiarazioni o valutazioni afferenti alla politica nazionale»

e, ad ogni buon conto, lo Stato non è tenuto a rispondere per gli eventuali obblighi, impegni o oneri derivanti dalle intese regionali.

Va peraltro sottolineato che la prassi regionale si è discostata, par alcuni versi, dalla tesi statalista. Prendendo a spunto lo Statuto della Regione Friuli-Venezia Giulia, vi si legge, all'art. 47, 2° comma, che la giunta regionale deve essere consultata in relazione alla elaborazione di trattati di commercio con Stati esteri che interessino il traffico confinario della Regione o il transito per il porto di Trieste. La vocazione internazionale della regione, favorita anche dalla sua collocazione geografica, è confermata dalla partecipazione di membri della giunta regionale a talune Commissioni Miste italo-jugoslave, circostanza significativa ove si consideri che le Commissioni miste possono talvolta porre in essere accordi in forma semplificata. Non solo: la Regione in

³⁸ SPERDUTI, *Un conflitto di attribuzione fra Stato e regione in tema di adempimento di obblighi internazionali*, in *Il Foro italiano*, 1981, I, c., 618.

³⁹ CONFORTI, *Lezioni di diritto internazionale*², Napoli, 1982, pp. 65-66.

questione è andata oltre il ruolo di compartecipazione con organi statali, assumendo iniziative autonome. È in questo quadro che va collocato il concordato di Bled del 20 gennaio 1975 fra la Regione Friuli-Venezia Giulia e la Repubblica Socialista di Slovenia in relazione all'idrovia Monfalcone-Lubiana; l'istituzione di una Comunità di Lavoro del Länder e delle regioni delle Alpi Orientali (ARGEOST) del 20 novembre 1978 fra la menzionata Regione, Carinzia, Croazia, Austria Superiore, Slovenia, Stiria e Veneto.

Inoltre, non mancano anche accordi stipulati tra comuni contermini. In questo senso, su delega della Commissione mista per l'idroeconomia, è stato stipulato, il 9 maggio, 1978, un accordo tra il Sindaco di Gorizia e il Presidente dell'Assemblea comunale di Nova Gorica per il rifornimento idrico del Comune italiano. Un'altra importante esperienza è quella che fa riferimento all'accordo tra Puglia, Marche e Montenegro per i servizi di traghetto in Adriatico e il comunicato congiunto Puglia-Montenegro del 19 giugno 1980.

5. La riforma del Titolo V della Costituzione italiana

Circa la "proiezione" estera delle Regioni prima della l. cost. n. 3/2001⁴⁰, è nostra intenzione, fermo restando quanto già sopra evidenziato, proporre alcune riflessioni sul tema del cosiddetto «potere estero» delle Regioni⁴¹, esaminando la proteiforme

⁴⁰ L'espressione potere estero si deve a DICKMANN, *La Corte costituzionale ed il «potere estero» delle Regioni e delle Province autonome* (nota a Corte cost., 18 luglio 2004, n. 238, e 22 luglio 2004, n. 258), 2004, in www.federalismi.it, p. 7.

⁴¹ Con la locuzione «potere estero delle Regioni» ci si intende riferire esclusivamente alla individuazione, come ben posto in luce da GIZZI, *Il potere esteroregionale*, in *Quaderni regionali*, 1989, p. 90 ss., di quella «capacità, riconosciuta alle Regioni, di produrre con soggetti di altri Stati accordi, intese, dichiarazioni ed altri consimili atti, dai quali scaturiscono effetti sulla politica legislativa e amministrativa delle Regioni stesse e, non di rado, vere e proprie obbligazioni». Tuttavia, deve anche evidenziarsi come, sotto il profilo giuridico, tale locuzione non abbia un suo intrinseco significato tecnico, giacché la Corte Costituzionale Italiana ha più volte precisato che il potere estero deve ritenersi di esclusiva competenza statale. In questo senso, cfr. Corte cost., sent. n. 46/1961, in *Giurisprudenza costituzionale*, 1961, p. 960 ss.; più recentemente, invece, Corte cost., 18 ottobre 1996, n. 343, in *Giurisprudenza costituzionale*, 1996, p. 3004 ss. Per un commento, cfr. la nota di DE FIORES, *Riserva allo Stato dei rapporti internazionali e ruolo delle Regioni. Le nuove prospettive del «potere estero»*, ivi, 3010 ss.. Cfr. anche, CARETTI, *Potere estero e ruolo «comunitario» delle Regioni nel nuovo Titolo V della Costituzione*, in *Le Regioni*, 2003, p. 557; LA PERGOLA, *Note sull'esecuzione degli obblighi internazionali nelle materie di competenza del legislatore regionale*, e PALADIN, *Sulle competenze connesse della Stato e delle Regioni*, in *Atti del III Convegno di studi giuridici sulla regione*, Milano, 1962. Per la distinzione tra potere estero in senso ampio e potere estero in senso tecnico, cfr. DICKMANN, *Osservazioni in tema di limiti al «potere estero» delle Regioni e delle Province autonome alla luce del nuovo Titolo V, della Parte seconda della Costituzione e della legge «La Loggia»*, 2003, in www.federalismi.it, p. 3; Id., *La Corte si pronuncia sul «potere estero» regionale*, in *Foro amministrativo - CDS-*, 2004, p. 1947. Sul punto, cfr. PALERMO, *Il potere estero delle Regioni*, Padova, 1999; RUGGERI, *Riforma del Titolo V e «potere estero» delle Regioni (notazioni di ordine metodologico-costruttivo)*, in *Diritto e società*, 2003, fasc. 1, p. 1 ss. (disponibile anche in www.federalismi.it), in part. pp. 1-2; MODICA, *Il potere estero delle Regioni*, Palermo, 2004.

capacità degli enti operanti in territorio, sotto il profilo della disciplina costituzionale (con particolare riguardo alla riforma del 2001) e, soprattutto, in considerazione della preminente normativa di attuazione, la c.d. legge “La Loggia”⁴², ma anche in rapporto all’ottica comunitaria che ne è, in parte, a fondamento. Di tal guisa, si è ritenuto appropriato analizzare il contenuto della nozione in esame avvalendosi della dottrina e della giurisprudenza che ne hanno definito i tratti prima e dopo la legge cost. n. 3/2001. Preliminarmente è da rilevare come, sotto il profilo giuridico-politologico, da diverso tempo la scienza giuridica abbia constatato la tendenza, ancora non ben delineata in tutti i suoi risvolti, ad una sorta di «mutazione genetica» della *governance* europea⁴³, nella quale nuovi soggetti istituzionali assurgono al ruolo di protagonisti nell’ambito dei processi decisionali e nella determinazione delle politiche pubbliche⁴⁴. Ciò avrebbe comportato la lenta erosione di un assetto fondato sulle prerogative accentratrici dello «stato-nazione», provocando la crisi dello Stato come esclusivo referente della determinazione della politica nazionale ed internazionale⁴⁵, per lasciar luogo ad uno

⁴² Cfr. Legge 5 giugno 2003, n. 131. Per un commento al provvedimento legislativo in questione, cfr. AA. VV., *Legge «La Loggia», commento alla L. 5 giugno 2003, n. 131, di attuazione del Titolo V della Costituzione*, Rimini, 2003; CAVALIERI, LAMARQUE (a cura di), *L'attuazione del nuovo Titolo V, Parte seconda, della Costituzione – Commento alla legge “La Loggia”*, Torino, 2003; FALCON (a cura di), *Stato, Regioni ed Enti locali nella legge 5 giugno 2003, n. 131*, Bologna, 2003; AA. VV., *Il nuovo ordinamento della Repubblica. Commento alla L. 5 giugno 2003, n. 131 (La Loggia)*, Milano, 2003.

⁴³ Il significato di *governance* è assai ampio e poliseno (cfr. *Libro bianco su La governance europea*, COM(2001) 428, in GUCE C287/1 del 12 ottobre 2001). In tale sede ci si riferisce, in particolare, alla *multilevel governance*, ovvero al termine atto alla descrizione della divisione dei poteri autoritativi su più livelli di governo, come da definizione di L. CASSETTI, *Il regionalismo italiano e la multilevel governance dopo le recenti riforme costituzionali*, in *Le istituzioni del federalismo*, 2004, p. 111 ss., oppure, come ancor più specificatamente precisato da BRUNAZZO, *Le Regioni italiane nella multilevel governance. I canali di accesso alla UE*, ivi, p. 623 ss., al fatto che «l’Unione europea viene considerata da molti come un sistema di *multilevel governance* (MIG), ovvero come una particolare *polity* in cui attori di livelli istituzionali diversi si incontrano e compartecipano (seppur con diverso “peso specifico”) ai processi decisionali»; cfr., anche, LARAT, *Le Regioni nel sistema di multilevel governance. Adattare e trasformare la governance e le sue sfide*, ivi, p. 89 ss.; MORATA, *Come migliorare la governance democratica europea con le Regioni*, ivi, p. 23 ss. Sul tema v., anche, PIZZETTI, *L’evoluzione del sistema italiano fra «prove tecniche di governance» e nuovi elementi unificanti. Le interconnessioni con l’Unione europea*, 2003, in www.federalismi.it.

⁴⁴ C’è, tuttavia, una tendenza a voler sovrastimare il ruolo di determinati soggetti, anche se non si può negare lo sviluppo dell’Unione Europea verso una dimensione non più, o non solo, di tipo organizzatorio internazionale, ancorché ne resti imprecisata la natura istituzionale. Sugli enti territoriali infrastatali ci sembra, invece, si stiano facendo “fughe in avanti” avventate nel delinearne compiti e funzioni innovative. Circa poi i supposti “cogenti poteri”, che alcuni Autori vedrebbero già riconosciuti alle diverse organizzazioni internazionali che, pertanto, si inserirebbero a pieno titolo nel contesto dei soggetti produttori di diritto dell’ordinamento giuridico, è sufficiente ricordare che le organizzazioni internazionali non costituiscono un fenomeno unitario, sicché bisogna avervi riguardo come a un fenomeno polisemico, il cui elemento accomunante è la mancanza di personalità giuridica internazionale, salvo verifica contraria. *Contra* PATRUNO, *Riflessioni preliminari per uno studio dei processi di trasformazione dello spazio substateale. L’interfaccia globale del potere estero nazionale*, in *Diritto pubblico*, 2004, p. 151 ss.

⁴⁵ Cfr. CASSESE, *La crisi dello Stato*, Roma-Bari, 2002; ID., *L’erosione dello Stato: una vicenda irreversibile?*, in CASSESE, GUARINO (a cura di), *Dallo Stato monoclasse alla globalizzazione*, Milano, 2000, p. 21 ss. Sul tema della crisi dello Stato si rinvia all’ampia bibliografia citata da PATRUNO, *ult. op. cit.*, p. 153, nota n. 4.

«spazio giuridico globale»⁴⁶ in cui si sono ridefiniti gli assetti di competitività dei diversi soggetti che ne sono protagonisti. In tale, rinnovato, quadro internazionale, prevalentemente delineato da sociologi del diritto o da costituzionalisti, non potevano non trovare risalto gli enti territoriali italiani, già da tempo impegnati nella conduzione di rapporti internazionali di vario tipo che, con la riforma costituzionale del 2001, trovano esplicita formalizzazione tra le disposizioni della Costituzione italiana, la quale (unitamente alla l. n. 131/2003) arriva a prevedere un'attribuzione di ancora maggiore competenza «estera»⁴⁷ alle Regioni. A riprova, ulteriore, di ciò va segnalato che, nelle more dell'approvazione del «Trattato che adotta una Costituzione per l'Unione europea»⁴⁸ (CIG 87/04 REV 2), firmato a Roma il 29 ottobre del 2004, le istituzioni comunitarie intesero ribadire il ruolo degli enti infrastatali secondo la formula magica dell'«unità nelle diversità»⁴⁹.

Ciò detto, se il Costituente del 1947 aveva disegnato un quadro istituzionale al cui interno non era prevista l'attribuzione di poteri «esteri» agli enti territoriali, nondimeno la prassi ha visto affermarsi, a Costituzione invariata, di un limitato esercizio di attività relazionali con enti territoriali e Stati esteri da parte delle Regioni⁵⁰, quali

In realtà, non troviamo chi altri, se non lo Stato, sia ancora depositario del potere di determinazione della politica nazionale ed internazionale.

⁴⁶ L'espressione è stata coniata da CASSESE in *Lo spazio giuridico globale*, Roma-Bari, 2003.

⁴⁷ Le parole hanno un significato che trascende l'importanza o la significatività del concetto o dell'idea cui si intende aderire e che vede nel diritto lo strumento di supporto. In tal senso, «competenza estera» non significa potere decisionale in materia internazionale che spetta solo e unicamente ai soggetti di diritto internazionale, *in primis* agli Stati e non già alle regioni in quanto ordinamenti derivati.

⁴⁸ In merito al Trattato costituzionale che adotta una costituzione per l'Europa, cfr. BASSANINI, TIBERI (a cura di), *La Costituzione europea. Un primo commento*, Bologna, 2004; SENATO DELLA REPUBBLICA – Servizio Affari internazionali, *Trattato che adotta una Costituzione per l'Europa*, Roma, 2004. Sul processo costituente europeo, BASSANINI, TIBERI, *Una Costituzione per l'Europa. Dalla Convenzione europea alla Conferenza Intergovernativa*, Bologna, 2003. Sul Trattato in questione, ci si consente di rinviare anche al nostro *Trattato v. Costituzione. Le aporie giuridiche del Trattato che adotta una «Costituzione» per l'Europa e del Trattato di Lisbona: un vulnus per il futuro dell'Unione Europea*², Padova, 2009.

⁴⁹ A ben vedere, il principio di «sussidiarietà» aveva già confermato il ruolo in discussione riconosciuto agli enti territoriali. In tale contesto era prevista in numerose parti del Trattato la consultazione del Comitato delle Regioni, istituzione comunitaria deputata alla rappresentazione delle istanze delle realtà territoriali di riferimento dei diversi Paesi membri UE. A tal proposito, cfr., in particolare, art. I-32 del ricordato Trattato europeo. Nelle more dell'approvazione del citato Trattato la Convenzione europea ha ricevuto un contributo su «Comitato delle Regioni e futuro dell'Unione europea», Bruxelles, 17 gennaio 2003, CONV 493/03, CONTRIB197, elaborato da sei osservatori dello stesso Comitato delle Regioni. Per un approfondimento sull'istituzione comunitaria *de qua*, PIATTONI, *Il Comitato delle Regioni*, in FABBRINI (a cura di), *L'Unione europea*, Roma-Bari, 2002, p. 227 ss.; MAZZOLENI, *Le Regioni nel decision-making europeo secondo il progetto della Convenzione: continuità o cambiamento?*, in *Le istituzioni del federalismo*, 2004, p. 149 ss.; ESPOSITO, *Dal libro bianco sulla governance europea alla Convenzione sul futuro dell'Europa: il Comitato delle Regioni e le sue componenti*, *ivi*, p. 123 ss.

⁵⁰ Cfr. CARETTI, *Potere estero e ruolo «comunitario» delle Regioni*, *cit.*, p. 556; BILANCIA, *Un nuovo ruolo per le Regioni in materia di rapporti internazionali?*, 2001, in www.federalismi.it; PINELLI, *Regioni e rapporti internazionali secondo l'art. 117 Cost.*, 2001, in www.federalismi.it; CAMERLENGO, *Riflessioni sulle attività internazionali delle Regioni*, in *Le Regioni*, 1997, p. 193 ss.

sono le «attività di mero rilievo internazionale» e le «attività promozionali». Va peraltro osservato come il contenuto delle suddette tipologie di rapporti esteri delle Regioni sia stato definito dalla nostra Corte Costituzionale, precisando che nel primo caso ci si riferisce non alla sottoscrizione di veri e propri accordi, ma allo scambio di informazioni, «approfondimento di conoscenze in materie di comune interesse, o all'enunciazione di analoghi intenti di armonizzazione unilaterale delle condotte rispettive di Regioni e di enti afferenti ad altri Stati, senza incidere sulla politica estera dello Stato»; mentre la seconda categoria avrebbe riguardo a

«...ogni comportamento legato da un rigoroso nesso strumentale con le materie di competenza regionale, ossia qualsiasi comportamento diretto, in tali settori, allo sviluppo economico, sociale e culturale nel territorio dell'ente locale. L'ambito così rigorosamente delimitato della potestà regionale, la necessaria preventiva intesa con il Governo e la obbligatoria conformità agli indirizzi ed agli atti di coordinamento degli organi centrali garantiscono l'indispensabile aderenza degli atti "promozionali" alla politica estera perseguita dallo Stato»⁵¹.

Si può dunque affermare che nel quadro costituzionale ante l. cost. n. 3/2001, le Regioni beneficiavano di un limitato potere estero, del quale dovevano, in ogni caso, rendere conto allo Stato dal quale erano tenute ad ottenere il previo assenso nella forma dell'intesa – nel caso delle attività promozionali, come previsto dall'art. 4 del d. lgs. 24 luglio 1977, n. 616 – o del semplice assenso – nel caso delle attività di mero rilievo internazionale⁵²-. Al fine di meglio disciplinare le suddette attività il Governo aveva, altresì, provveduto ad emanare un apposito atto di indirizzo, il DPR 31 marzo 1984⁵³, così da coordinare le attività all'estero delle Regioni e delle Province autonome (provvedimento in cui venivano in rilievo i ruoli svolti dal Dipartimento per gli affari regionali istituito presso la Presidenza del Consiglio dei Ministri e dal Ministro per gli affari esteri).

Dal punto di vista della partecipazione alla fase «ascendente» (produzione) e «discendente» (ricezione) del diritto comunitario, invece, sin dagli anni '70 del secolo scorso si hanno i primi riscontri di un diretto coinvolgimento delle Regioni⁵⁴. Una

⁵¹ In questo senso, cfr. Corte Costituzionale, 22 maggio 1987, n. 179, in *Giurisprudenza costituzionale*, 1987, p. 1288 ss.

⁵² A tal proposito, si segnalano le diverse pronunce della Consulta in merito alla questione qui dibattuta: la n. 472 del 12 novembre 1992, in *Giurisprudenza costituzionale*, 1992, p. 4304 ss. (con nota di CARETTI, *Le attività di mero rilievo internazionale delle Regioni tra previa intesa e previo assenso governativo*, ivi, 1993, p. 1386 ss.); la n. 212 del 2 giugno 1994, ivi, 1993, p. 1386 ss. (con nota di CARETTI, *Verso un superamento della distinzione tra attività promozionali all'estero e attività di mero rilievo internazionale delle Regioni, in applicazione del principio della leale collaborazione*, ivi, p. 1394 ss.); la n. 204 del 29 aprile 1993, ivi, 1993, p. 2089 ss.; la n. 290 del 24 giugno 1993, ivi, 1994, p. 1790 ss.

⁵³ In Gazz. Uff. 19 luglio 1994, n. 167.

⁵⁴ Sulle competenze delle Regioni in materia comunitaria prima della l. cost. n. 3/2001 e successivi sviluppi, cfr. CARETTI, *Ordinamento comunitario e autonomia regionale*, Milano, 1978, passim.; D'ATENA, *Le Regioni italiane e la Comunità economica europea*, Milano, 1981, passim.; AA. V.V., *Le Regioni nell'ordinamento*

delle norme di riferimento in materia è l'art. 6, del d. lgs. n. 616/1977. Tale disposizione ha sancito la possibilità, per i suddetti enti, di «intervenire sia nell'attuazione legislativa delle direttive comunitarie, ma solo dopo la «ricezione» da parte di una legge dello Stato e nei soli limiti di una possibile deroga alla disciplina di dettaglio da quest'ultima disposta, sia nella loro attuazione amministrativa, con previsione espressa di un potere sostitutivo dello Stato in caso di inerzia regionale»⁵⁵. Con la legge 24 aprile 1998, n. 128 (legge comunitaria 1995-1997), invece, si è proceduto alla parziale modifica della legge 9 marzo 1989, n. 86 (c.d. «La Pergola») e si è provveduto ad aumentare le competenze regionali in materia comunitaria.

Con la disciplina riformatrice del 2001 il Titolo V della Costituzione cambia radicalmente, proponendo interventi sulla forma di Stato italiana che sembra avviarsi sempre più verso uno «pseudofederalismo» nell'ambito di un ulteriore processo federativo come è quello intrapreso dall'Unione europea⁵⁶. In tale contesto, il mutato assetto delle competenze dei diversi soggetti costituenti la Repubblica interessa anche le prerogative «europee» degli enti di area vasta, che vedono estese le proprie attribuzioni in materia di partecipazione alle fasi di formazione ed attuazione del diritto comunitario⁵⁷. In questa sede, ci si limita ad osservare come nel nuovo Titolo V sia

comunitario. *La legge «La Pergola» e la sua attuazione*, Roma, 1991; Corte cost., 10 novembre 1999, n. 425, in *Giurisprudenza costituzionale*, 1999, p. 3727 ss.; CARETTI, *La Corte aggiunge un ulteriore tassello al mosaico dei rapporti Stato-Regioni in attuazione del diritto comunitario*, in *Le Regioni*, 2000, p. 435 ss.; GNES, *La partecipazione delle regioni all'attività normativa comunitaria*, in *Giornale di diritto amministrativo*, 2001, p. 573 ss.

⁵⁵ CARETTI, *Potere estero e ruolo «comunitario» delle Regioni*, cit., p. 560. Cfr. anche FOIS, *Obblighi internazionali e competenze regionali: una questione ancora aperta*, in *Rivista di diritto internazionale*, 1999, p. 924 ss.; LA PERGOLA, *Costituzione ed integrazione europea: il contributo della giurisprudenza costituzionale*, in *Studi in onore di Leopoldo Elia*, I, Milano, 1999, p. 815 ss.; CARTABIA, *Le Regioni italiane e l'Europa*, in CARTABIA, WEILER, *L'Italia e l'Europa. Profili istituzionali e costituzionali*, Bologna, 2000; LIPPOLIS, *Regioni, treaty making power e giurisprudenza della Corte costituzionale*, in *Giurisprudenza costituzionale*, 1989, p. 1206 ss.

⁵⁶ Per una breve disamina comparata dell'oggetto di questo paragrafo si rinvia unicamente a WOELK, *La partecipazione diretta degli enti substatali al processo decisionale comunitario. Considerazioni comparative*, in *Le Regioni*, 2003, p. 575 ss. Cfr. anche DE ROSE, *Per un federalismo in Italia che si raccordi con l'Europa*, in *Consiglio di Stato*, 2002, p. 1592 ss.

⁵⁷ Sul tema, cfr. D'ATENA, *La nuova disciplina costituzionale dei rapporti internazionali e con l'Unione europea*, in AA.VV., *Il nuovo Titolo V della parte II della Costituzione. Primi problemi della sua attuazione*, Milano, 2002, p. 113 ss.; ID., *La nuova disciplina costituzionale dei rapporti internazionali e con l'Unione europea*, in *Rassegna parlamentare*, 2002, p. 913 ss.; CANNIZZARO, *Gli effetti degli obblighi internazionali e le competenze estere di Stato e Regioni*, in www.associazionedeicostituzionalisti.it; PALERMO, *Titolo V e potere estero delle Regioni. I vestiti nuovi dell'imperatore*, in *Le istituzioni del federalismo*, 2002, p. 709 ss.; BELLINI, *L'internazionalizzazione di Regioni ed enti locali: un tema in evoluzione*, in ONGARO, VALLOTTI (a cura di), *L'internazionalizzazione di Regioni ed enti locali, Contenuti, esperienze e prospettive*, Milano, 2002, p. 12 ss.; CAFARI PANICO, *La nuova competenza delle Regioni nei rapporti internazionali*, in *Diritto pubblico comparato ed europeo*, 2002, p. 1327 ss.; DICKMANN, *Il «potere estero» delle Regioni e delle Province autonome*, in CARAVITA (a cura di), *I processi di attuazione del federalismo in Italia*, Milano, 2004, p. 179 ss.; CHITI (M.P.), *Regioni e Unione europea dopo la riforma del Titolo V della Costituzione: l'influenza della giurisprudenza costituzionale*, in *Le Regioni*, 2002, p. 1401 ss.; FERRARI, PARODI (a cura

inserito il primo formale riconoscimento, di rango costituzionale, dell'appartenenza della Repubblica italiana all'ordinamento comunitario, nei confronti del quale l'ordinamento interno si pone in posizione di subordinazione, come anche rispetto agli obblighi internazionali (art. 117, co. 1, Cost.). Per ciò che concerne l'ambito comunitario, alle Regioni vengono riconosciute rilevanti prerogative, seppure, nel complesso, lo Stato conservi una competenza legislativa esclusiva in materia di «rapporti dello Stato con l'Unione europea» (art. 117, co. 2, lett. a), Cost.)⁵⁸. La necessità di ridondare nella disposizione citata è giustificata dal fatto che nel successivo 3° c. del medesimo articolo, viene sancita la *competenza concorrente* Stato-Regioni nella esplicazione dei rapporti internazionali e con l'Unione europea da parte delle Regioni. Quanto previsto dalla novella del 2001, come, peraltro, avvenuto per altre parti del nuovo Titolo V, interviene a «ratificare» con una norma costituzionale quanto già disciplinato con legge ordinaria. Con la citata l. n. 128/1998, infatti, si era già provveduto a garantire alle Regioni la possibilità di dare immediata esecuzione alle direttive comunitarie nelle materie di propria competenza (art. 9, co. 2, l. n. 89/1986, come inserito dall'art. 13, l. n. 128/1998 – per le Regioni a statuto speciale e per le Province autonome ciò era già possibile) e si era proceduto a prevedere il formale coinvolgimento degli enti di area vasta anche nella c.d. «fase ascendente» di formazione del diritto comunitario attraverso il ruolo consultivo della Conferenza Stato-Regioni e Province autonome (art. 10, l. n. 89/1986, come modificato dall'art. 13, l. n. 128/1998).

Per quanto concerne l'attività internazionale delle Regioni, si osserva come sia nella novella costituzionale del 2001, sia nell'art. 6 della l. n. 131/2003 le Regioni confermino il proprio ruolo di soggetti operanti in attività estere, anche se lo Stato mantiene la competenza legislativa esclusiva in materia di «politica estera e rapporti internazionali» (art. 117, co. 2, lett. a), Cost.)⁵⁹ e, dunque, la responsabilità internazionale dello Stato. Come già evidenziato i rapporti internazionali delle Regioni rientrano, invece, nella competenza legislativa concorrente (art. 117, 3° c., Cost.) ed è inoltre previsto che le stesse provvedano all'esecuzione degli accordi internazionali nel rispetto delle norme procedurali dettate da leggi dello Stato (che interviene, altresì, in via sostitutiva in caso di inadempienza – art. 117, 5° c., Cost.). A ciò deve aggiungersi che le Regioni, nelle materie di propria competenza, possono concludere accordi con Stati e intese con enti territoriali interni ad altro Stato, anche in questo ambito rispettando le disposizioni legislative statali che ne disciplinano i casi e le forme.

di), *Stato e Regioni di fronte al diritto comunitario e internazionale*, in FERRARI, PARODI (a cura di), *La revisione costituzionale del Titolo V tra nuovo regionalismo e federalismo*, Padova, 2003, p. 431 ss.; PATERNITI, *La riforma dell'art. 117, co. 1, Cost. e le nuove prospettive nei rapporti tra ordinamento giuridico nazionale e Unione europea*, in *Giurisprudenza costituzionale*, 2004, p. 2101 ss.; CHIEFFI, *La nuova dimensione costituzionale del rapporto tra Regioni e Unione europea*, in *Democrazia e diritti*, 2004, 3, p. 87 ss.

⁵⁸ Per un'analisi comparata, cfr. NAGEL, *L'intervento delle Regioni nella politica europea. Un'analisi comparata*, in *Le istituzioni del federalismo*, 2004, p. 43 ss.

⁵⁹ Cfr. BUONOMO, *Commento all'art. 6, in La legge "La Loggia"*, cit., p. 122 ss., in cui l'A., oltre ad analizzare la disposizione della l. n. 131/2003 ricostruisce l'evoluzione del potere estero delle Regioni.

Circa la conclusione di intese da parte delle Regioni italiane, queste devono essere dirette esclusivamente «a favorire il loro sviluppo economico, sociale e culturale, nonché a realizzare attività di mero rilievo internazionale [come definite *supra*]». Tale potere estero «di intesa» degli enti di area vasta non è, però, da essi esercitabile in piena libertà ed autonomia. La legge “La Loggia”, prevede, infatti che la Regione interessata, prima di formalizzare l’intesa con la firma (ad opera del rappresentante dell’ente, cioè il Presidente della Giunta – almeno così è previsto espressamente in alcuni Statuti regionali di recente approvazione), deve dare comunicazione al Dipartimento affari regionali presso la Presidenza del Consiglio dei Ministri ed al Ministero degli affari esteri, che possono far pervenire osservazioni entro il termine di trenta giorni, decorsi i quali la Regione è legittimata a sottoscrivere l’intesa. Oltre a tale limite procedurale la medesima disposizione attuativa del Titolo V stabilisce il limite oggettivo secondo il quale a mezzo degli atti d’intesa le Regioni devono esimersi dall’esprimere valutazioni sulla politica estera dello Stato, né possono assumere impegni dai quali derivino obblighi od oneri finanziari per lo Stato o che ledano gli interessi degli altri soggetti di cui all’art. 114, 1° c., Cost..

Attività di mero rilievo internazionale possono essere esercitate anche da Comuni, Province e Città metropolitane previa dovute comunicazioni alle Regioni ed al Dipartimento ed al Ministero di cui sopra (art. 6, co. 7, l. n. 131/2003)⁶⁰.

Infine, circa la *conclusione, attuazione ed esecuzione di accordi* si osserva che se le intese costituiscono l’esplicazione in forma «light» dell’esercizio del potere estero delle Regioni, la conclusione di accordi si riferisce alla più significativa «proiezione estera» da parte di queste ultime. L’art. 6, 3° c. della l. n. 131/2003, infatti, dispone che le Regioni possano concludere accordi internazionali con altri Stati: esecutivi ed applicativi di accordi internazionali regolarmente entrati in vigore, di natura tecnico-amministrativa, di natura programmatica finalizzati a favorire il loro sviluppo economico, sociale e culturale. Quanto sopra deve potersi concretizzare nel rispetto della Costituzione, dei vincoli derivanti dall’ordinamento comunitario, dagli altri obblighi internazionali e dalle linee di politica estera italiana (che si sottende essere, ancora una volta, di competenza esclusiva statale) e, ove tali accordi rientrino nelle materie indicate dall’art. 117, 3° c., Cost., nel rispetto dei principi fondamentali dettati da leggi dello Stato. Le diverse fasi procedurali che conducono alla sottoscrizione dell’accordo sono, peraltro, soggette all’egida dello Stato che sovrintende alla conduzione delle trattative, valuta l’opportunità politica e la legittimità dell’accordo e conferisce

⁶⁰ Parte della dottrina, in particolare DICKMANN, *La Corte costituzionale ed il «potere estero» delle Regioni e delle Province autonome*, cit., p. 11, esclude che suddetta attività di mero rilievo internazionale possa sostanziarsi nella conclusione di intese, poiché «l’Italia ha firmato ma non ratificato il Protocollo aggiuntivo alla Convenzione di Madrid, fatto a Strasburgo il 9 novembre 1995, nel quale si prevede (art. 1) un impegno degli Stati che ne sono parte di assicurare un “diritto” delle collettività o autorità territoriali alla cooperazione transfrontaliera con le omologhe entità territoriali di tali Stati sulla base di intese, che per l’Italia incontrerebbe il limite dell’articolo 117, nono comma, della Costituzione, che non ammette gli enti locali diversi dalle Regioni (e dalle Province autonome) alla definizione di intese con enti territoriali interni ad altro Stato».

i necessari poteri ai rappresentanti regionali. La sopra citata disposizione della legge “La Loggia” dispone, infatti, che la Regione o la Provincia autonoma intenzionata alla conclusione dell’accordo internazionale è tenuta a comunicare tempestivamente al Ministero degli affari esteri ed al Dipartimento per gli affari regionali, l’avvio delle relative trattative. Detto dicastero può impartire principi e criteri da seguire nella conduzione dei negoziati e, qualora questi si svolgano all’estero, le rappresentanze diplomatiche dello Stato collaborano con i rappresentanti regionali. Al termine delle trattative la Regione interessata presenta al Ministero degli affari esteri il progetto di accordo che, acquisito il parere del Dipartimento presidenziale prima indicato «conferisce i pieni poteri di firma previsti dalle norme del diritto internazionale generale e dalla Convenzione di Vienna sul diritto dei Trattati del 23 maggio 1969, ratificata ai sensi della legge 12 febbraio 1974, n. 112», pena la nullità degli atti che non rispettano tale procedura. L’eventuale violazione di tali accordi da parte dei soggetti con essi obbligatisi comporta l’intervento sostitutivo dello Stato (art. 6, 6° c., l. n. 131/2003).

Al citato esercizio del potere estero delle Regioni per mezzo di accordi internazionali sono connesse numerose questioni di diritto internazionale e di diritto pubblico nazionale che la dottrina ha rilevato e relativamente alle quali non è possibile assumere delle posizioni «dogmatiche» (si pensi alla firma ed alla ratifica di detti accordi). Sia per ciò che concerne le intese, sia per quel che riguarda gli accordi di cui sopra, è sempre possibile, da parte del Ministro degli affari esteri rappresentare alla Regione interessata questioni di opportunità relative alla scelte ed agli indirizzi di politica estera dello Stato; qualora detti indirizzi non vengano accolti, il Ministro può investire della problematica il Consiglio dei Ministri che decide in merito, acquisito l’intervento del Presidente della Giunta regionale competente. Dunque, è lo Stato ad investire formalmente le Regioni dell’autorità di stipulare accordi internazionali.

Secondo quanto disposto nel nuovo Titolo V e nella legge “La Loggia”, l’attuazione e l’esecuzione degli accordi internazionali ratificati (art. 6, 1° c, l. n. 131/2003) possono essere posti in essere dalle Regioni e dalle Province autonome nelle materie di propria competenza previa comunicazione al Ministero degli affari esteri ed al Dipartimento per gli affari regionali, i quali, nei successivi trenta giorni dalla data di ricevimento della stessa comunicazione, possono formulare criteri e osservazioni. Laddove venga riscontrata un’inadempienza delle Regioni il Governo interviene in misura sostitutiva ai sensi dell’art.8, commi 1, 4 e 5 della l. n. 131/2003. Va però rilevato come

«i “criteri” e le “osservazioni” che l’organo governativo è abilitato a formulare rispetto alle iniziative e alle attività regionali ai fini dell’esecuzione degli accordi internazionali e alla stipulazione di intese con enti territoriali interni ad altri Stati sono sempre e soltanto relativi alle esigenze di salvaguardia delle linee della politica estera nazionale e di corretta esecuzione degli obblighi di cui lo Stato è responsabile nell’ordinamento internazionale»⁶¹.

⁶¹ Come sottolineato da DICKMANN, *La Corte costituzionale ed il «potere estero» delle Regioni e delle Province autonome*, cit., p. 5, «la competenza statale in materia mira a salvaguardare le esigenze e gli interessi unitari dello Stato-Repubblica che trovano espressione nella politica estera nazionale, dall’altro

Il Governo può legittimamente opporsi alla conclusione di un accordo internazionale che la Regione intende stipulare, dal quale possano derivare conseguenze pregiudizievoli per gli indirizzi e gli interessi della politica estera dello Stato. Del medesimo tenore, nella pronuncia n. 238, sono le determinazioni assunte dal Giudice delle leggi per ciò che concerne il necessario conferimento, da parte del Ministro degli affari esteri, dei «pieni poteri di firma», istituito previsto dal citato art. 7 della Convenzione di Vienna del 1969 secondo cui

«un individuo viene considerato il rappresentante di uno Stato per l'adozione o l'autenticazione del testo di un trattato o per esprimere il consenso dello Stato ad essere vincolato da un trattato vuoi "quando presenti i pieni poteri del caso", vuoi "quando risulti dalla pratica degli Stati interessati o da altre circostanze che detti Stati avevano l'intenzione di considerare tale individuo come rappresentante dello Stato a tali fini"».

Per quanto riguarda la sent. n. 258/2004, invece, la Consulta non è contraria nel riconoscere la piena soggettività delle Regioni e delle Province autonome (e degli altri enti territoriali) all'interno dell'ordinamento giuridico comunitario, sebbene la responsabilità finale nei confronti dell'assunzione e dell'attuazione degli obblighi comunitari permanga, comunque, in capo allo Stato⁶².

Sempre con riguardo al potere estero delle Regioni, la recente riforma del Titolo V della Costituzione costituisce l'ultima tappa del processo di evoluzione delle competenze regionali, iniziato nella seconda metà degli anni Settanta, che vede oggi attribuite espressamente alle Regioni nuove competenze, ossia poteri di negoziazione e legislativi, oltre che in materia di rapporti comunitari, anche in materia di rapporti internazionali. Nelle materie di competenza regionale, il terzo comma dell'articolo 117 Cost. indica i rapporti internazionali delle Regioni, oltre che i rapporti delle Regioni con l'Unione Europea, come materie di competenza concorrente. Riguardo a tali materie, la potestà legislativa spetta alle Regioni; alla legislazione dello Stato è riservata solo la determinazione dei principi fondamentali. Rimane invece affidata alla competenza esclusiva dello Stato la politica estera, intesa come quell'attività di indirizzo politico, di accordo attraverso trattati, cioè fonti di diritto internazionale, che assumono valore giuridico e possono essere posti in essere solo da soggetti-Stato, ossia da enti dotati di sovranità esterna. Alle Regioni viene dunque oggi riconosciuto un ruolo di partecipazione al potere estero dello Stato e di integrazione del medesimo, attraverso la possibilità di dare vita a rapporti propri sia con Stati, sia con altri enti territoriali sub-statali, sia nella forma degli accordi internazionali, sia nella forma delle intese nei casi e nei modi disciplinati da leggi statali (art. 117, 8° c. Cost.)⁶³. La Regione parrebbe

le Regioni e le Province autonome in ambito internazionale, ed all'interno dei limiti individuati dalla Costituzione, dalla legge e dalla giurisprudenza costituzionale, "non operano come 'delegate' dello Stato, bensì come soggetti autonomi che interloquiscono direttamente con gli Stati esteri, ma sempre *nel quadro di garanzia e di coordinamento apprestato dai poteri dello Stato*"».

⁶² Cfr. DICKMANN, *ibidem*, pp. 11, 13 e 14-15.

⁶³ Agli Enti regionali viene, quindi, per la prima volta riconosciuto il cd. "treaty making power", che nel

di tal guisa assumere una *legittimazione internazionale* propria, distinta dallo Stato. È stato evidenziato in dottrina⁶⁴ come gli ambiti di esercizio del nuovo potere estero attribuito alle Regioni appaiano ancora difficili da individuare, potendo gli accordi regionali da un lato trascendere i “rapporti internazionali” per invadere il campo della “politica estera” e dall’altro porre problemi di responsabilità dello Stato, soggettivamente responsabile sul piano internazionale, rispetto agli obblighi assunti dalle Regioni con la stipula dei suddetti accordi. Tutti gli Statuti esaminati richiamano il nuovo potere riconosciuto alle Regioni all’articolo 117, ultimo comma Cost., di promuovere e concludere accordi con Stati ed intese con Enti territoriali interni ad altri Stati, secondo le procedure previste dalla legge statale⁶⁵. In particolare, il Lazio cita la cura dei propri rapporti con la Città del Vaticano; l’Emilia Romagna si impegna a favorire la conclusione di accordi con la Repubblica di San Marino, in considerazione della peculiarità e del contesto territoriale di riferimento; la Calabria fa riferimento specifico alle Nazioni prospicienti il Mediterraneo. Una prima osservazione riguarda i rapporti tra gli esecutivi regionali e le rispettive Assemblee legislative nella gestione della materia: si segnala un coinvolgimento pieno dei Consigli nell’autorizzare o ratificare la stipula di accordi ed intese con soggetti esteri da parte della Regione. Nella maggior parte dei casi la partecipazione del Consiglio all’attività internazionale della Regione è garantita in sede di esercizio del potere di ratifica degli accordi ed intese concluse dall’esecutivo. In alcuni casi per l’esercizio di tale potere di ratifica è espressamente previsto l’utilizzo dello strumento normativo – legge regionale – (Abruzzo, Calabria, Puglia), in altri non appare la specificazione della fonte normativa, giacché lo Statuto si limita a prevedere un generico potere di ratifica (Emilia Romagna, Umbria). In particolare nello Statuto dell’Emilia Romagna il ruolo dell’Assemblea legislativa risulta particolarmente rinforzato: il Consiglio viene previamente informato dell’avvenuta attivazione della procedura e provvede alla ratifica degli accordi e delle intese deliberate dalla Giunta e sottoscritti dal Presidente della Regione o Assessore delegato. Si prevede, inoltre, espressamente che tali atti non acquistino efficacia che dalla data della avvenuta ratifica. Viene, inoltre, affidata alla legge regionale la determinazione delle modalità di informazione preventiva e successiva e delle modalità di

passato apparteneva esclusivamente allo Stato. Il legislatore costituzionale ha utilizzato la terminologia della Convenzione di Vienna sul diritto dei trattati del 1969, ratificata con legge 12 febbraio 1974, n. 112, distinguendo trattati, accordi e intese e prevedendo, conseguentemente, per la Regione solo la possibilità di stipula di accordi (cioè di atti consensuali giuridicamente vincolanti posti in essere da uno Stato e da un ente non Stato) e di intese, (cioè accordi consensuali giuridicamente vincolanti che intercorrono tra soggetti non statali). La ratifica dei trattati è invece riservata ai soli Stati.

⁶⁴ Cfr. sul punto SORRENTINO, *Regioni, diritto internazionale e diritto comunitario*, Genova, 2002; PINELLI, *Regioni e rapporti internazionali secondo l’art. 117 Cost.*, in *Statuti Regionali* (www.statutiregionali.it).

⁶⁵ La legge 5 giugno 2003, n. 131 (legge “La Loggia”) è intervenuta a disciplinare l’esercizio del nuovo potere estero delle Regioni, prevedendo in capo a queste ultime obblighi di informazione e consultazione a favore del Ministero degli affari esteri nell’attuazione e nell’esecuzione degli accordi internazionali ratificati, nonché precisi impegni, nel concludere accordi con altri Stati o intese, con enti territoriali interni ad altro Stato.

partecipazione dell'Assemblea regionale alla formazione delle intese e si prevede che quest'ultima elabori documenti di indirizzo in materia di rapporti internazionali.

Gli Statuti delle Marche e della Toscana attribuiscono alle rispettive Assemblies legislative un potere di approvazione anziché di ratifica con riferimento agli accordi ed alle intese estere. In due casi al Consiglio regionale viene attribuito il compito di autorizzare preventivamente la stipula degli accordi (Campania e Liguria). Lo Statuto campano, tuttavia, non specifica la fonte dell'atto di autorizzazione, laddove invece lo Statuto della Liguria prevede espressamente l'emanazione di una legge regionale di autorizzazione, con riferimento agli accordi ed alle intese che comportano oneri alle finanze, modificazioni di leggi o atti di programmazione, stabilendo, altresì, un preventivo onere di comunicazione al Consiglio dell'attività internazionale esercitata dal Presidente della Giunta con tali atti. Circa il potere oggi riconosciuto alle Regioni di assicurare immediata e diretta attuazione ed esecuzione agli accordi internazionali stipulati dallo Stato nelle materie di competenza regionale, si evidenzia che molti tra gli Statuti esaminati richiamano espressamente tale potere. In particolare la previsione è contenuta negli Statuti di Campania, Emilia Romagna, Lazio, Piemonte, Umbria, con un esplicito rinvio, per la disciplina relativa, alle norme previste dalla competente legge statale.

Lo Statuto del Piemonte si segnala tra gli altri per la previsione di un potere regolamentare di attuazione ed esecuzione degli accordi internazionali attribuito alla Giunta regionale, sia pure con la contestuale previsione del previo parere obbligatorio della commissione consiliare competente. Peculiare è infine la previsione, contenuta nel medesimo Statuto, dell'impegno di parte regionale a sostenere la politica transfrontaliera degli Enti locali.

6. La partecipazione all'Unione Europea ed alla definizione delle politiche comunitarie

La maggior parte delle Regioni si riconosce come Regione dell'Europa, con un ruolo autonomo di partecipazione alla formazione delle politiche comunitarie ed al processo di integrazione europea. Una sola Regione (il Lazio) afferma espressamente di "rappresentare gli interessi dei cittadini e delle comunità locali" in sede europea ed internazionale impegnandosi a rafforzare in tale contesto la propria autonomia e quella degli Enti locali; altre (Abruzzo, Toscana, Umbria) si impegnano comunque a garantire la partecipazione degli Enti locali al processo di integrazione europea. Solo l'Abruzzo si richiama espressamente ai principi di sussidiarietà, autonomia e identità regionale nel configurare la sua partecipazione al processo di integrazione europea. Sotto il profilo della partecipazione alla definizione delle politiche comunitarie, deve essere evidenziato che quasi tutti gli Statuti contengono la formula di "impegno a realizzare forme di collegamento con gli organi dell'Unione europea" e con gli organismi internazionali e dell'Unione europea, quali il Comitato delle Regioni, organo

del Parlamento europeo, al fine di favorire comuni orientamenti nelle materie di reciproco interesse, anche per il raggiungimento di obiettivi comuni.

Alcune Regioni (Lazio, Piemonte, Abruzzo), in particolare, affermano che la Regione partecipa con propri rappresentanti a tali organismi, nel rispetto delle modalità stabilite dalla legge statale e dall'ordinamento comunitario. Ciò conferma che è oggi attivato un rapporto diretto delle Regioni con le istituzioni comunitarie, nell'ambito del quale viene riconosciuto alle stesse uno spazio autonomo per il confronto e l'evidenziazione delle proprie esigenze, sia pure con le precisazioni di seguito riportate. Occorre, infatti, ricordare che, in linea generale, le forme di partecipazione "diretta" delle Regioni all'attività delle istituzioni comunitarie disciplinate dalla legge 131 del 2003 (legge "La Loggia"), non contemplano una rappresentanza regionale a livello comunitario delegata dallo Stato secondo quanto avviene, invece in altri ordinamenti decentrati a livello europeo.

La legge 131 del 2003, all'art. 5, si limita a prevedere la partecipazione delle Regioni alle attività dei gruppi di lavoro e dei comitati del Consiglio e della Commissione, secondo modalità da concordarsi in sede di Conferenza Stato-Regioni, che devono comunque garantire l'unitarietà della rappresentazione della posizione italiana da parte del Capo delegazione designato dal Governo⁶⁶.

La recente legge 4 febbraio 2005, n. 11, disciplinante la partecipazione dell'Italia al processo normativo dell'Unione europea, ha cercato di migliorare il coinvolgimento delle Regioni e degli Enti locali, attraverso la creazione di un apposito organismo, il Ciace (Comitato interministeriale per gli affari comunitari europei), istituito presso la Presidenza del Consiglio dei Ministri, alle cui riunioni possono chiedere di partecipare anche rappresentanti delle Regioni e degli Enti locali quando vengono trattate questioni che interessano anche tali Enti. Tali disposizioni non hanno, tuttavia, mutato i meccanismi attuali di partecipazione diretta delle Regioni all'Unione europea⁶⁷.

⁶⁶ L'articolo 5 della L. 131/2003, al comma 1 prevede, tuttavia, che " Nelle materie che spettano alle Regioni ai sensi dell'articolo 117, quarto comma, della Costituzione, (materie di competenza esclusiva delle Regioni) il Capo delegazione, che può essere anche un Presidente di Giunta regionale o di Provincia autonoma, è designato dal Governo sulla base di criteri e procedure determinati con un accordo generale di cooperazione tra Governo, Regioni a statuto ordinario e a statuto speciale stipulato in sede di Conferenza Stato-Regioni. In attesa o in mancanza di tale accordo, il Capo delegazione è designato dal Governo".

⁶⁷ È stato evidenziato in dottrina, da più parti, come la riforma costituzionale realizzata con la modifica del Titolo V, avrebbe, in effetti, consentito di disegnare i meccanismi di partecipazione delle Regioni all'Unione europea assicurando un sistema più incisivo ed organico di coinvolgimento delle stesse, sulla scorta delle esperienze di altri Paesi, quali Germania e Spagna (la legge tedesca, in particolare prevede che la tutela dei diritti che spettano alla Repubblica federale tedesca possa essere attribuita dal Governo ad un rappresentante dei Länder, quando vengono in considerazione competenze esclusive degli stessi, salva la responsabilità statale) (cfr. tra gli altri ZANOTTI, *Relazioni internazionali e comunitarie delle Regioni nella riforma del titolo V della Costituzione*, <http://consiglio.regione.emilia-romagna.it>; ABBATI, *Studio giuridico comparato sull'evoluzione del sistema regionale italiano alla luce della prospettiva di partecipazione dei governi regionali alla fase ascendente e discendente del diritto internazionale e comunitario, conseguente alla Riforma Costituzionale del Titolo V*, Bologna, 2002, <http://consiglio.regione.emilia-romagna.it>).

Un altro aspetto interessante da evidenziare è che la maggior parte delle disposizioni statutarie esaminate ha riguardo alla partecipazione degli esecutivi regionali alla formazione delle politiche comunitarie ed al processo di integrazione europea. Ne risulta confermato, pertanto, che l'accresciuto ruolo delle Regioni nell'ambito comunitario riguarda principalmente i governi regionali, mentre ancora limitato appare quello delle Assemblee legislative. Più in generale, per quanto riguarda il ruolo del Consiglio, particolarmente delicato appare il problema della sua informazione, da parte dell'esecutivo regionale, in ordine alle attività comunitarie e internazionali della Giunta e del Presidente, problema che si traduce nella necessità di predisposizione di apposite procedure, che consentano al Consiglio di svolgere una discussione consapevole al riguardo ed eventualmente impegnare la Giunta a seguire determinati indirizzi nella definizione delle linee di politica comunitaria che le Regioni contribuiscono a definire in sede di Conferenza Stato-Regioni. Al riguardo è stata rilevata⁶⁸ l'opportunità che tutte le Assemblee legislative siano dotate di una Commissione permanente per le questioni comunitarie e internazionali, o, quantomeno, che queste ultime vengano affidate in modo non episodico a commissioni dedicate agli affari generali per la verifica, la proposta e la consultazione obbligatoria nei processi di attuazione relativi alle politiche comunitarie o alle ipotesi di integrazione. Si segnala, pertanto, tra gli altri, per l'originalità della previsione, lo Statuto della Regione Toscana, nel quale figura l'espressa previsione di un coordinamento dell'attività della Giunta regionale e del Consiglio in materia di politica comunitaria: sui rispettivi Presidenti grava, infatti, l'impegno alla reciproca informazione circa le attività svolte in sede comunitaria nell'ambito delle rispettive attribuzioni. Anche lo Statuto della Regione Emilia Romagna contiene una previsione, che rimanda, però, ad una apposita legge regionale da emanarsi, la disciplina delle modalità di informazione preventiva e successiva e le forme di espressione di indirizzo dell'Assemblea legislativa circa la partecipazione della Regione alla formazione di decisioni comunitarie.

Il campo dove, indubbiamente, il nuovo ruolo delle Regioni emerge con più forza è sicuramente quello della partecipazione alla formazione ed all'attuazione del diritto comunitario, la cd. fase ascendente e discendente. Gli Statuti dedicano complessivamente a questo tema la parte più importante delle disposizioni in materia di rapporti con l'Unione europea. In linea generale si osserva che tutte le Regioni, tranne le Marche, ribadiscono il proprio ruolo nella partecipazione alla formazione del diritto comunitario; tutte regolano la cd. fase discendente di attuazione degli atti comunitari, con particolare riguardo alla attuazione diretta delle direttive comunitarie; la Liguria menziona espressamente la partecipazione del Consiglio alla "fase ascendente e discendente del processo normativo comunitario". Comune appare, inoltre, negli Statuti il richiamo espresso al rispetto della Costituzione e delle procedure fissate

⁶⁸ Più in generale, l'esigenza di una ridefinizione del ruolo delle Assemblee legislative è indicato anche in dottrina come essenziale, pena la perdita di credibilità internazionale delle Regioni nelle materie di competenza, non più "coperte" dall'ombrello statale. Sul punto, tra gli altri, cfr. CAROVITA, *La Costituzione dopo la riforma del Titolo v. Stato, Regioni e Autonomie fra Repubblica e Unione Europea*, Torino, 2002.

dalle leggi dello Stato per la disciplina della partecipazione regionale alla formazione ed esecuzione degli atti normativi comunitari, disciplina oggi contenuta nella legge 4 febbraio 2005, n. 11 recante “Norme generali sulla partecipazione dell’Italia al processo normativo comunitario e sulle procedure di esecuzione degli obblighi comunitari”, che ha sostituito la legge “La Pergola” (legge 9 marzo 1989, n. 86) espressamente abrogata⁶⁹.

Tale legge disciplina la partecipazione delle Regioni sia nella fase ascendente di formazione del diritto comunitario che in quella discendente di attuazione dello stesso, attraverso il riconoscimento di forme di consultazione e informazione della Conferenza dei Presidenti delle Regioni o della Conferenza Stato-Regioni, di cui viene istituita una apposita sessione comunitaria. Dall’esame dei ricorsi promossi dal Governo, con i quali sono stati rinviati alla Corte costituzionale gli Statuti approvati dalle Regioni esaminate, e delle relative sentenze⁷⁰ si rileva come una delle più frequenti censure mosse agli Enti regionali, accusati di aver ecceduto la propria competenza nella materia in oggetto, abbia avuto riguardo proprio all’omesso riferimento circa il necessario rispetto delle norme di procedura stabilite con legge dello Stato.

Tale assenza di previsione si sarebbe posta in contrasto con l’art. 117, 5° c. Cost., il quale statuisce espressamente che

«le Regioni e le Province autonome di Trento e di Bolzano, nelle materie di loro competenza, provvedono all’attuazione e all’esecuzione ... degli atti dell’Unione europea, nel rispetto delle norme di procedura stabilite dalla legge dello Stato, che disciplina le modalità di esercizio del potere sostitutivo in caso di inadempienza».

Per quanto riguarda la “fase ascendente”, più specificamente, si segnala che, nonostante la doverosa applicazione del principio di sussidiarietà imponesse alle Regioni di prevedere forme di partecipazione, consultazione e discussione coinvolgenti gli Enti locali, e per loro il Consiglio delle autonomie, nella attività comunitaria della Regione

⁶⁹ La legge 11/2005, pubblicata in G.U. n. 37 del 15 febbraio 2005, costituisce uno dei provvedimenti attuativi del nuovo Titolo V della Costituzione, autonomo e separato dalla legge “generale” (la cosiddetta “La Loggia”, legge 5 giugno 2003 n. 131 “Disposizioni per l’adeguamento dell’ordinamento della Repubblica alla legge costituzionale 18 ottobre 2001 n. 3”) e detta la disciplina relativa ai rapporti delle Regioni con l’ordinamento comunitario. La scelta di destinare ad un autonomo testo normativo la disciplina di tali rapporti è stata favorita anche dalla vigenza di una disciplina della materia, raccolta nella legge n. 86 del 1989 (cd. legge La Pergola) relativa ai rapporti delle Regioni con l’ordinamento comunitario, che è stata oggi abrogata.

⁷⁰ In particolare: Delibera del Consiglio dei Ministri del 4 novembre 2004: impugnativa ai sensi dell’art. 123 della Costituzione di alcuni articoli dello Statuto della Regione Abruzzo pubblicato nel bollettino ufficiale della Regione n. 101 dell’8/10/04, Supp. Speciale; Delibera del Consiglio dei Ministri del 28 ottobre 2004: impugnativa ai sensi dell’art. 123 della Costituzione di alcuni articoli dello Statuto della Regione Liguria pubblicato nel bollettino ufficiale della Regione n. 9 dell’6/10/04; sentenza della Corte Costituzionale n.372 del 2004 nel giudizio di legittimità costituzionale dello statuto della Regione Toscana promosso con ricorso del Presidente del Consiglio dei ministri; Delibera del Consiglio dei Ministri del 08/10/2004: Statuto della Regione Emilia Romagna pubblicato nel bollettino ufficiale della Regione n.130 del: 16/09/2004.

interessante questioni di competenza del Consiglio medesimo, la maggior parte degli Statuti non contiene alcuna previsione in tal senso. Solo una Regione (l'Abruzzo) ha provveduto a riconoscere espressamente il coinvolgimento delle Autonomie locali nella formazione ed attuazione del diritto comunitario: l'articolo 4, comma 3 dello Statuto abruzzese stabilisce che la Regione... provvede "...sentito il Consiglio delle Autonomie locali nelle materie attinenti all'organizzazione territoriale locale, alle competenze e alle attribuzioni degli Enti locali o che comportino entrate e spese per gli Enti stessi". La disposizione assicura, anche, per parte regionale, un diretto coinvolgimento degli stessi nella formulazione delle politiche e degli atti comunitari nelle materie di loro competenza o che sono destinate a ripercuotersi sui loro bilanci, rafforzando ulteriormente il ruolo delle autonomie locali in applicazione del principio di sussidiarietà più sopra richiamato dallo stesso articolo.

Occorre comunque ricordare che la legge 11 del 2005, all'articolo 6, contiene già un insieme di disposizioni dirette a garantire la partecipazione degli enti locali alle decisioni relative alla formazione di atti normativi comunitari⁷¹, cui la disposizione statutaria dell'Abruzzo va ad aggiungersi. Interessante appare anche il richiamo operato dallo Statuto della Regione Campania che, nella partecipazione alla formazione degli atti normativi comunitari, dichiara di voler utilizzare, oltre agli strumenti previsti dalla Costituzione e dagli Statuti, anche quelli previsti dai trattati comunitari.

Si potrebbe forse ipotizzare, al riguardo, l'introduzione anche nell'ordinamento regionale di quegli strumenti preparatori, quali i libri verdi, i libri bianchi, le comunicazioni che giocano una parte interessante nella formazione del diritto comunitario a livello europeo. Per quanto concerne la fase "discendente", cioè della partecipazione delle Regioni all'attuazione ed all'esecuzione degli atti dell'Unione europea, posto che le Regioni oggi hanno l'obbligo, non più la semplice facoltà, di dare immediata ed autonoma attuazione alle direttive comunitarie nelle materie di competenza concorrente o esclusiva regionale⁷², tutti gli Statuti dispongono di conseguenza prevedendo espressamente, tra i compiti del Consiglio regionale, l'approvazione di leggi e di regolamenti di attuazione ed esecuzione della normativa comunitaria.

Al fine di assicurare il periodico e tempestivo adeguamento dell'ordinamento regionale a quello comunitario, è opportuno costruire un percorso istituzionale coe-

⁷¹ In particolare è previsto che qualora i progetti e gli atti riguardino questioni di particolare rilevanza negli ambiti di competenza degli enti locali, la Presidenza del Consiglio dei Ministri li trasmette alla Conferenza Stato-città ed autonomie locali e, per il suo tramite, alle associazioni rappresentative degli enti locali che possono trasmettere osservazioni al Presidente del Consiglio dei Ministri o richiedere che gli stessi siano sottoposti all'esame della Conferenza stessa.

⁷² L'articolo 8 della legge 11/2005 ribadisce che lo Stato, le regioni e le province autonome, nelle materie di propria competenza legislativa, danno tempestiva attuazione alle direttive comunitarie. Inoltre al successivo art. 11, 8° c. viene previsto che lo Stato può emanare un atto statale di recepimento, nelle materie di competenza legislativa delle regioni al solo fine di porre rimedio all'eventuale inerzia dei suddetti enti, atto che rimarrà in vita solo fintanto che le Regioni non avranno provveduto all'attuazione diretta delle norme comunitarie. La norma prevede che l'atto statale rechi l'esplicita indicazione della natura sostitutiva del potere esercitato e del carattere cedevole delle disposizioni in essi contenute.

rente con il nuovo ruolo della Regione quale soggetto protagonista dell'attuazione del diritto comunitario, che consenta di utilizzare uno strumento efficace ed organico nel recepimento degli obblighi comunitari, ossia, in analogia con lo Stato, la "legge comunitaria regionale". Attraverso tale strumento anche la Regione può adeguare periodicamente l'ordinamento regionale agli obblighi derivanti dall'approvazione di regolamenti, direttive, sentenze della Corte di Giustizia, ed altri provvedimenti che comportino obbligo di adeguamento. Dagli Statuti esaminati risulta che quattro Regioni (Piemonte, Lazio, Umbria ed Emilia Romagna) hanno disposto il recepimento periodico delle direttive comunitarie con legge regionale, ma solo due (Piemonte e Lazio) usano espressamente il termine "legge comunitaria regionale" per indicare lo strumento legislativo a ciò dedicato. Sempre tali ultime due Regioni, inoltre, prevedono che la legge comunitaria regionale adegui la normativa regionale all'ordinamento comunitario nell'ambito dei lavori di un'apposita sessione annuale dedicata. Nell'ambito delle fonti regionali di recepimento ed attuazione del diritto comunitario, oltre alla legge, appare negli Statuti di Campania, Marche e Toscana, tra le attribuzioni del Consiglio regionale, il riferimento ai regolamenti di attuazione degli atti e delle norme comunitarie. Altre tre Regioni (Lazio, Emilia Romagna e Piemonte) attribuiscono, invece, alla Giunta regionale il compito di attuare la normativa comunitaria con atto regolamentare; mentre le prime due però prevedono che sia la legge regionale a stabilire i casi di tale forma di attuazione, il Piemonte affida stabilmente all'esecutivo tale compito, introducendo il previo parere obbligatorio della commissione consiliare competente. L'attuazione in via regolamentare e amministrativa delle direttive, nelle materie di cui all'articolo 117, secondo comma, della Costituzione, già disciplinate con legge, ma non coperte da riserva assoluta di legge, è prevista dalle nuove disposizioni legislative, all'articolo 11 della L. 11/2005.

Le disposizioni statutarie esaminate, da questo punto di vista, ripetono a livello regionale la previsione statale, riproducendone anche i limiti di disciplina: la riserva di legge, a favore della legge regionale comunitaria, nella determinazione dei casi in cui la fonte regolamentare è ammessa; la riserva assoluta di legge regionale comunitaria qualora l'adempimento degli obblighi comunitari comporti nuove spese o minori entrate o l'istituzione di nuovi organi amministrativi (Lazio). Interessante appare, infine, la disposizione contenuta nell'art.12 dello Statuto dell'Emilia Romagna, che attribuisce al Consiglio la disciplina, con apposita legge regionale, delle modalità di concorso dell'Assemblea legislativa per quanto riguarda le proposte di impugnativa avverso gli atti normativi comunitari ritenuti illegittimi, nel rispetto, comunque, del potere di rappresentanza del Presidente della Regione. Lo Statuto affida allo strumento normativo la determinazione delle modalità necessarie ad assicurare un'adeguata e tempestiva informazione preventiva e successiva, in modo da rispettare il diritto dell'Assemblea all'informazione in tale materia.

7. I rapporti di vicinato dell'Unione Europea

A partire dalla fine degli anni Ottanta, l'UE ha sviluppato un'ampia gamma di strumenti – di natura politica, diplomatica ed economica – volti a promuovere i diritti umani e la democrazia. Si tratta di approcci diretti, quali l'assistenza per la democratizzazione; di approcci indiretti, fondati sulla persuasione tramite la socializzazione e il dialogo politico ai livelli più alti, oltre che sugli scambi culturali e a livello di società; e di strumenti basati sulla condizionalità positiva e negativa, cioè l'offerta di incentivi e premi in cambio di progressi sul fronte della democrazia e dei diritti umani, e, di converso, la minaccia o l'effettivo ricorso alla punizione in caso di deterioramento di quei principi⁷³. Per quanto riguarda le politiche dirette, l'UE ha sviluppato una serie di linee di bilancio finalizzate a gestire i programmi di assistenza per la democrazia e i diritti umani⁷⁴. Nel contesto dell'allargamento, lo strumento principale è stato il PHARE Democracy Programme (Programma PHARE Democrazia); in Europa sud-orientale è stato OBNOVA, in seguito sostituito dal CARDS; il TACIS Democrazia era destinato all'insieme dell'ex Unione Sovietica, mentre per il Mediterraneo è stato creato il MEDA Democracy Programme. Dal 1994 in poi, la componente dedicata alla democrazia di questi programmi regionali di aiuto è stata accompagnata dalla Iniziativa Europea per la Democrazia e i Diritti Umani (EIDHR), un fondo globale che a metà degli anni Duemila aveva raggiunto e superato i 100 milioni di euro annuali. Se si guarda alla miscela di incentivi e misure negative finalizzata ad esercitare la condizionalità, il bilancio dell'UE nell'area di Vicinato non è stato lineare. Il processo di apprendimento in quest'area risale soprattutto al contesto dell'allargamento. Grazie alla carota dell'adesione, l'UE ha potuto utilizzare una condizionalità sia positiva che negativa per spingere i paesi candidati alla riforma. In quasi tutti è intervenuta sui temi del rispetto delle minoranze; e nel caso più noto, quello della Slovacchia sotto il governo Meciar, l'inizio dei negoziati di adesione è stato rimandato a causa dei problemi legati ai diritti umani e alle condizioni della democrazia nel paese. Nell'Europa sudorientale l'UE ha fatto ricorso praticamente a tutti gli strumenti che aveva a disposizione; ma l'area è stata anche una sorta di laboratorio, in cui l'Unione ha sviluppato

⁷³ Per una classificazione, cfr. BICCHI, 'L'Unione europea e la promozione della democrazia', in BICCHI, GUAZZONE, PIOPPI (a cura di), *La Questione della Democrazia nel Mondo Arabo. Stati, società e conflitti*, Monza, 2004, pp. 143-170; KAREN E. SMITH, *European Union Foreign Policy in a Changing World*, Cambridge, 2003, cap. 1 e 3; KALEVI JAAKKO HOLSTI, *International Politics: A Framework for Analysis*, Englewood Cliffs, 1995.

⁷⁴ Gli Accordi attualmente esistenti con i paesi dell'area del Vicinato sono: il Partenariato per l'adesione con la Turchia e Croazia, e gli Accordi di Stabilizzazione e Associazione con i paesi dei Balcani occidentali. Con i paesi del Mediterraneo meridionale l'UE ha siglato Accordi di Associazione; con i WNIS (Western Newly Independent States: Ucraina, Bielorussia e Moldavia), Accordi di Partenariato e Cooperazione. A partire dal 1995, tutti gli accordi includono una clausola "sull'elemento essenziale", di solito all'Articolo 2, che si riferisce ai principi democratici e di tutela dei diritti umani alla base degli Accordi stessi; principi fondati sulle convenzioni e i criteri internazionali e regionali. Un altro articolo è dedicato ai meccanismi relativi alle "misure appropriate" da prendere per fronteggiare qualsiasi violazione di quei principi.

strumenti specifici, quali le sanzioni selettive contro i rappresentanti del governo serbo di Milosevic dopo l'illegittimo intervento NATO del 1999 (le stesse che sono state recentemente adottate anche contro il governo bielorusso, dopo le frodi elettorali del marzo 2006), e il dialogo informale con l'opposizione a Milosevic stesso, sviluppato accanto a programmi mirati come "Energia per la Democrazia" e "Le scuole per una Serbia democratica". Queste ultime, in particolare, sono state iniziative senza precedenti, alla luce della tradizionale riluttanza di Bruxelles a "schierarsi" nelle questioni di politica interna. In Europa centrale e sud-orientale, gli sforzi dell'UE per promuovere la democrazia e i diritti umani sono stati sostenuti anche da altre considerazioni strategiche. Dopo i conflitti esplosi nella ex Jugoslavia, la promozione dei diritti umani e della democrazia è stata considerata parte integrante della strategia di stabilizzazione e prevenzione dei conflitti⁷⁵. In più, una volta che la prospettiva di adesione è stata offerta ai paesi dell'Europa centrale nella seconda metà degli anni Novanta, e a quelli dell'Europa sud-orientale negli anni Duemila, gli obiettivi di promozione dei diritti umani e della democrazia sono stati giustificati, dal punto di vista dell'UE, in nome degli standard richiesti per l'appartenenza al club; e nei paesi candidati quegli standard hanno effettivamente sostenuto il generale processo di riforma legittimato dall'incentivo finale dell'adesione. Malgrado l'attuale strategia di allargamento non costituisca una garanzia contro le violazioni dei diritti umani in Turchia e nei Balcani, l'allargamento del 2004 e il processo virtuoso di trasformazione politica che esso ha comportato sono stati nel complesso considerati un grande successo praticamente da tutti i punti di vista. Ma se si allarga maggiormente lo sguardo, il bilancio dell'azione UE risulta molto più discutibile tanto da essere in effetti abbondantemente criticato da diversi analisti, ONG internazionali e a volte anche dai media. L'Unione è stata accusata di inefficienza, doppio regime, incoerenza e di aver spesso ceduto sui diritti umani quando in gioco ci sono stati interessi più pressanti. Malgrado i successi colti dall'UE nello sviluppo di una sua politica esterna di promozione dei diritti umani – con la creazione delle apposite strutture istituzionali e integrando i relativi standard e obiettivi nella maggior parte delle sue politiche esterne – capita spesso che quei diritti siano sacrificati in nome di altre considerazioni, specialmente quando si ha a che fare con "partner strategici" (come la Russia o la Cina) o con interessi cruciali quali i rifornimenti energetici. In più, la lotta al terrorismo e alle migrazioni clandestine ha determinato, secondo alcune importanti ONG, un incremento delle violazioni dei diritti umani all'interno dell'Europa stessa, mettendo così a repentaglio la sua credibilità e legittimità nel proporre quei principi in altri Paesi. Alla luce della diversità dei motivi alla base delle politiche UE di promozione dei diritti umani e della democrazia, riteniamo sia utile suddividere i dilemmi che si presentano ai *policy-makers* in tre categorie principali. La prima si riferisce a quanto l'UE è disposta a spingere per la riforma nell'area di vicinato, specialmente nel caso in cui il suo impulso si scontri con

⁷⁵ BALFOUR, *Principles of Democracy and Human Rights: a Review of the European Union's Strategies towards its Neighbours*, in LUCARELLI, MANNERS (eds.), *Values and Principles in European Union Foreign Policy*, London, 2006, pp. 114-129.

altri interessi. La seconda categoria riguarda i modi in cui tale cambiamento va perseguito e i costi e i benefici della condizionalità positiva e negativa. La terza categoria si riferisce alla legittimità della scelta di promuovere i diritti umani richiamandosi a standard universali, mentre allo stesso tempo vengono sviluppate strategie tagliate su misura di ciascun paese, cosa che produce una tensione intrinseca nella Politica europea di vicinato tra un quadro di riferimento regionale e “olistico” e politiche più specifiche e mirate.

Dobrosusedski i prekogranični odnosi u međunarodnom pravu i pravu Evropske unije

SADRŽAJ: 1. Uvod; 2. Razlika između dobrosusedskih i prekograničnih odnosa; 3. Priroda odnosa između suseda [evroregion i međunarodna saradnja, evroregion i evropske grupe za prekograničnu saradnju kao instrumenti razvoja odnosa između država (ustanove lokalne vlasti) i Evropske unije]; 4. Državnost ili regionalizam u odnosima između suseda i prekograničnih odnosa pre Zakona o prekograničnoj reformi u glavi V Ustava Italije; 5. Reforma V poglavlja Ustava Italije; 6. Učešće Evropske unije u formulisanju komunitarne politike [učesće u osposobljavanju za provođenje komunitarnih akata]; 7. Dobrosusedski odnosi u Evropskoj uniji.

KLJUČNE REČI: *evroregija; evropska grupa za prekograničnu saradnju; sused; regionalizam i dobrosusedstvo; državnost i regionalizam*

Harry L. Hollingworth (1880–1956) ili psiholog kao primenjeni naučnik

REZIME: Koreni psihologije govore o neposrednoj isprepletenosti i međusobnoj uslovljenosti teorije i prakse. Isto je i sa osamostaljivanjem i nastankom moderne psihologije tokom 19. i početkom 20. veka. Međutim, ponekad i akutno opterećene svojstvenim frustracijama, aktuelna psihološka akademija i aktuelna psihološka praksa često zaboravljaju na svoju međuzavisnost. Prvo je dat kraći osvrt na lik i delo američkog psihologa Harryja L. Hollingwortha, koje objedinjuje i na taj način prototipski odražava povremeno ambivalentne, ali suštinski neraskidive odnose psihološke nauke i prakse. Zatim je, kao primer, opisano Hollingworthovo istraživanje efekata kofeina na psihičke procese i karakteristike. Osnovni opšti elementi tog istraživanja upoređeni su sa uobičajenim aktivnostima školskog psihologa u profesionalnoj orijentaciji i savetovanju. Na osnovu tog ilustrativnog poređenja izvedene su neke odrednice paradigme psihologa kao primenjenog naučnika.

KLJUČNE REČI: *psihologija, nauka, praksa, Harry L. Hollingworth*

Psiholozi su verovatno jedini stručnjaci koji, kao što primećuje Kagan (2009), imaju posebnu potrebu da u nazivu svoje specijalnosti ističu i pojam *nauka*. Tako su, recimo, u poslednje vreme popularne kognitivna neuronauka, zatim razvojna, socijalna, čak i moralna neuronauka. To se može smatrati suvišnim s obzirom na to da je naziv nauke, psihologija, složenica koja sadrži i taj pojam. Na slično ukazuje i činjenica da je većina američkih psihologa danas organizovana u dva relativno zasebna društva. Jedno, starije, *Američka psihološka asocijacija* (*American Psychological Association*), postalo je sinonim za najveću psihološku zajednicu. Drugo, ne mnogo mlađe nego samo preimenovano, jeste bivše *Američko psihološko društvo* (*American Psychological Society*) koje je sada *Društvo za psihološku nauku* (*Association for Psychological Science*).

Ove tendencije govore o potrebi da se oni koji se bave nečim što se naziva *čistom naukom* ograde prema istraživanjima koja streme ka poboljšanju ličnog i društvenog blagostanja – što bi, po implikaciji, predstavljalo manje čistu ili čak prljavu nauku, a posebno praksu. Kakva potreba stoji u osnovi takvog nastojanja? Po Kaganu (2009), reč je o potrebi psihologa da svojoj oblasti priskrbe žarko željeni status razvijenijih nauka, kao što su fizika ili hemija, koje su ga uživale još u 17. i uveliko tokom 18. i 19. veka. Iza toga se verovatno krije i senka psiholoških predaka, kao što su šamani i vrači, koji su i u doba nastanka i osamostaljivanja psihologije bili veoma aktivni, baš

kao i danas, samo pod drugim imenima – recimo, kao frenolozi, fiziognomisti, mesmeristi, spiritualisti i mentalni ili kakvi god iscelitelji (Benjamin, 2007).

Potreba za isticanjem naučnog karaktera psihologije očigledno je povezana sa ozbiljnim frustracijama psihološke akademije i prakse. Te frustracije su postale akutne, a samim tim i posebno uočljive, krajem 20. i početkom 21. veka. Tada su se klatna razvoja psihologije, po ko zna koji put, našla na kraju nekoliko *-izama*, odnosno atavizama starih nativizama i empirizama, koji su pomenuti i na početku. Evo još nekih činjenica, sada karakterističnih za dešavanja u lokalnoj psihološkoj zajednici, koje takođe ilustruju ovu potrebu i s njom povezane frustracije.

Već nekoliko puta, u poslednjih nekoliko decenija, na naučno-stručnim skupovima u organizaciji Društva psihologa Srbije, poznatim kao *Sabor psihologa Srbije*, u naslovnim temama, simpozijumima i okruglim stolovima dominirala su pitanja odnosa teorije i prakse. Takođe, ima skoro dve decenije kako su Institut za psihologiju i Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu pokrenuli godišnje okupljanje koje se po svom naučnom karakteru trebalo jasnije razgraničiti u odnosu na pomenuti Sabor psihologa Srbije. Za nekoliko godina, prvu deceniju će proslaviti i konferencija sa nazivom *Dani primenjene psihologije*, koju svake godine organizuje Departman za psihologiju Filozofskog fakulteta u Nišu. Odsek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu pokrenuo je časopis koji, ako ništa drugo, onda sigurno naslovom nagoveštava drugačiji karakter u odnosu na donedavno jedini časopis koji izdaje Društvo psihologa Srbije. Konačno, ovaj časopis, koji čitaoci znatiželjno iščitavaju po nekoliko puta od korica do korica, svojim dugačkim podnaslovom ukazuje na potrebu jednog dela domaće psihološke zajednice da se pronade ili bar potvrdi u kontekstu društvenih aplikacija.

Praktikovanje psihologije kao nauke i struke u obrazovanju, skromna iskustva psihologa u školi i istraživača psihičkih osnova individualnih razlika, a odskora i iskustvo u akademiji, naveli su potpisnika ovih redova na zaključak koji, nadamo se, jezgrovito izražava podvojenost i frustracije ne samo domaće psihologije. Naime, psihološka akademija, koja bi trebalo da bude posvećena razvoju teorije, psiholozima u praksi stalno nudi nešto što je od (stvarne?) primenljivosti u praksi. Psihološka praksa je, opet, gladna i žedna empirijski utemeljene teorije, u nastojanjima da reši neposredno date probleme individua i grupa, (zaista?) usmerena na traganje za takvim teorijskim pregnućem i njegovim valjanim i pouzdanim operacionalizacijama.

U potrazi za odgovorom na pitanje koji su izvori ovakvih frustracija ne treba analizirati likove i događaje iz davnih vremena, čiji duh i delo na neki način obitavaju i u današnjici. Njihove izvore dovoljno je potražiti u ne tako davnim događajima i ličnostima iz ne tako daleke istorije moderne psihologije (Benjamin, 2007; Murphy, 1948). Štaviše, potraga se može suziti samo na jedan od značajnih likova i kritičnih događaja u samom nastanku moderne psihologije. Na osnovu ličnih i kontekstualnih aspekata jednog pregnuća i njegovih ishoda iz vremena nastajanja moderne psihologije mogu se, eventualno, prepoznati činioci koji su doprineli da ova nauka iznikne iz svojevrstnih konflikata. Prepoznavanje okolnosti i aktera koji su povezani sa odabranim likom i događajem možda ne mogu omogućiti katarzični uvid u zdravu, vitalnu

isprepletenost akademije i prakse, ali bar mogu pružiti izvesno, makar i privremeno rasterećenje od napetosti nastale akutnim frustracijama.

Za ovu priliku odabran je Harry Levy Hollingworth i njegovo istraživanje efekata kofeina na psihičke procese i karakteristike sa početka 20. veka – dakle, u vreme početnog poleta u razvoju moderne psihologije. Hollingworth je američki psiholog za kojeg se može slobodno konstatovati da je višestruko zaslužio američku, ali i svetsku, te otuda i srpsku psihologiju. Odabrano istraživanje je, po svemu sudeći, predstavljalo važnu prekretnicu u ličnom i profesionalnom razvoju H. L. Hollingwortha (Benjamin et al., 1991). To je istraživanje koje se nalazi na razmeđu akademije i prakse, između izgradnje valjane teorije i primene psiholoških saznanja i postupaka u rešavanju konkretnog, praktičnog problema.

Odmah valja istaći izvore zastranjivanja u ovom izboru, ne zbog naučne objektivnosti, nego radi ostavljanja prostora za traganja i u nekim drugim vremenima i na nekim drugim mestima, povezanim sa drugim ličnostima, karakterističnim događajima u razvoju psihologije, kao i činocima koji su doveli do nastanka veoma važne nauke i delatnosti. Jedan od izvora zastranjivanja je *princip serendipiteta*, jer je do H. L. Hollingwortha – nakon dužeg perioda proteklog od pomalo uzgrednog pominjanja na osnovnim studijama – dovelo istraživanje literature tokom realizacije istraživanja nekih psihičkih osnova individualnih razlika i njihovih relacija. Drugi izvor zastranjivanja može se smatrati nekom vrstom oboljenja kojem su znatizeljni posebno skloni. Naime, ponekad se desi da izvor u vidu knjige ili članka, ili dobronamerni savet mentora, odvede u istraživanje nečega sasvim drugačijeg od onog od čega se pošlo ili ka čemu se krenulo. Ovde često navođeni savremeni istoričar psihologije, L. Benjamin mlađi (2009a), označio je ovu patološku formu izrazom *Documentus Distractus*. Dakako, red je da se, pored ovih racionalizacija, navede i bar jedan lični izvor zastranjivanja. Reč je o zainteresovanosti za priložnike u psihologiji i nauci uopšte, koji su bili posvećeni i duboko zaljubljeni u svoju oblast, bar jednako posvećeno i duboko kao što su se međusobno voleli.

U narednom odeljku biće izložen, ukratko, širi istorijski kontekst nastanka moderne psihologije. Posebno će biti opisana i neka opšta mesta koja su važna za neke događaje, ljude i aktivnosti koji su povezani sa nastankom moderne psihologije. U tim, u kratkim crtama naznačenim okvirima, biće izloženi i biografski podaci H. L. Hollingwortha, a zatim i nešto detaljniji opis jednog njegovog istraživačkog angažovanja. Na osnovu prethodnog, i uporedo sa jednim primerom primene psihologije u obrazovanju, u završnom odeljku su navedene neke odrednice paradigme psihologa kao primenjenog naučnika.

Godine 1912, u psihološkim arhivama, koje je u to vreme uređivao R. S. Woodworth (1869–1962), jedan od članova komisije za ocenu njegove doktorske disertacije, H. L. Hollingworth je saopštio rezultate istraživanja efekata kofeina na psihičke procese i sposobnosti (Hollingworth, 1912a). Autor je na početku izveštaja istakao da je istraživanje izvedeno na osnovu ugovora sa jednom velikom kompanijom koja je bila neposredno zainteresovana za rezultate. Tu su, odmah, navedeni i osnovni principi kojima

se Hollingworth rukovodio tokom realizacije kako bi zaštitio samo istraživanje, kao i naučni i stručni integritet, te tako obezbedio da dođu do izražaja sve one karakteristike koje krase svako kvalitetno naučno istraživanje. Već iz ovih početnih naznaka može se primetiti da je Hollingworth bio svestan opasnosti koje su se krile iza angažovanja koje je prihvatio, ali i upoznat sa mogućnostima koje je mogao iskoristiti kako bi sprečio, na primer, gubitak pozicije u tada još uvek relativno maloj psihološkoj zajednici (Benjamin et al., 1991).

Hollingworth, takođe na početku izveštaja, nedvosmisleno ističe praktičan značaj studije i nalaza koji se saopštavaju. Ali, pored praktičnog značaja, Hollingworth ukazuje i na teorijski značaj pregnuća, odnosno sledeće mogućnosti: a) da se pruži priloga naučnom saznanju o efektima kofeina, što govori i o prirodi psihičkih procesa i karakteristika; b) da se pažljivo prouče karakteristike primenjenih instrumenata; i c) prikupljanje značajne količine podataka koji mogu biti od interesa za buduća istraživanja srodnih problema. Ispostavilo se da ova odvažna Hollingworthova namera nije bez osnova, bar ako se gleda iz ove vremenske tačke, posle gotovo sto godina. Ova, kao i druge reference koje su nastale iz tog istraživanja (Hollingworth, 1912b), često su navođene u istraživačkim izveštajima, kako iz psihološke tako i iz drugih, za mnoge psihologe ne posebno interesantnih oblasti. Na primer, u časopisu posvećenom istraživanjima u biohemijskoj farmakologiji može se naići i na skorašnju referencu (Landolt, 2008) koja sadrži upućivanje na Hollingworthov izveštaj iz 1912. godine o uticaju kofeina na kvalitet i količinu spavanja (1912b). Benjamin i saradnici (1991) saopštavaju da su samo u periodu od pet godina, od 1983. do 1988, na osnovu pokazatelja citiranosti izdvojili ukupno 22 pozivanja na Hollingworthovu monografiju (1912a).

No, pored ovih podataka, koji govore o uticaju odabranog istraživanja, za ovaj ogled značajan je i širi, istorijsko-kulturni kontekst u kojem je to istraživanje nastalo, kao i nešto uži kontekst nastajanja moderne psihologije. Takođe, psiholozima mogu biti više interesantni i podaci iz životne istorije čoveka koji je realizovao to istraživanje, kao i životni ishodi koji su usledili posle tako velikog izazova.

Međunarodni odnosi na prelazu iz 19. u 20. vek bili su posebno opterećeni društvenim i ekonomskim odnosima u pojedinim zajednicama. Neke od velikih imperija, tada još uvek kolonijalnih sila, polako su gubile uticaj i kontrolu nad izvorima bogatstva i uticaja, a u njima samima nastajale su nove, poslovne imperije koje su se suočavale sa izazovima u svom neposrednom okruženju. Na drugoj strani, neke, sada već bivše kolonije, kao i druge, manje razvijene zajednice, suočavale su se sa sve većim siromašanjem. Migracije stanovništva unutar pojedinih zajednica iz manjih, ruralnih sredina, u veće, urbane, ili iz manje razvijenih u razvijenije delove sveta, dovodile su do sve većih zdravstvenih, socijalnih i obrazovnih problema. Veće raspoloživo radništvo bilo je u nesrazmeri sa potencijalnim radnim angažovanjem, što je vodilo ka problemu opisivanja i merenja relevantnih karakteristika koje su povezane sa većom i kvalitetnijom proizvodnjom. Takođe, podela rada i omasovljenje proizvodnje, kao i obrazovanja, vodilo je problemu identifikovanja činilaca koji su od značaja ne samo

za uvećanje proizvodnje, nego i za uvećanje potrošnje, kao i efekata obrazovnog procesa, koji bi, opet, rezultirali u kvalitetnim radnim osobinama, znanjima, veštinama i odnosima.

Verovatno je da su bar neki od ovih socioekonomskih procesa doveli do mnogih društveno-političkih kretanja, kao što su nastanak raznih revolucionarnih pokreta, građanski ratovi i veliki svetski sukobi koji su obeležili prvu polovinu 20. veka. Ovi su društveno-politički procesi, posebno angažovanje velikog broja ljudi u dva svetska rata, opet, baš kao i podela rada i omasovljenje proizvodnje dobara i obrazovanja, u narednom periodu pojačali interesovanje za ono što je dosta neodređeno i uopšteno imenovano kao *ljudski faktor*. Nedovoljno razvijene institucije u mnogim zajednicama, bile one javne, državne ili privatne, bezbednosne, zdravstvene, obrazovne ili poslovne, nalazile su se pred mnogostrukim, često naizgled nerešivim problemima koji su, sve više i sve češće, povezivani sa ljudskim faktorom. Tu, nekako u vreme prepoznavanja značaja ljudskog faktora, poletno se razvijala mlada nauka, psihologija, koja je po predmetu istraživanja svakako trebalo da ponudi odgovore na bar neka pitanja koja se odnose na taj faktor. Ali, i sama nauka u nastajanju, suočena sa ozbiljnim problemima, pre svega onim povezanim sa daljim pravcima razvoja, ambivalentno se odnosila prema takvim mogućnostima. Ipak, treba priznati da su sva ta društvena, ekonomska i politička kretanja, pre i za vreme svetskih ratova, a posebno podela rada, omasovljenje proizvodnje i obrazovanja, te masovno angažovanje ljudstva u raznim ratnim sukobima, uticali na to da psihologija tokom 20. veka ima nemonotoni, pozitivno ubrzani razvoj.

Nastanak moderne psihologije obično se povezuje sa psihološkom laboratorijom koju je 1879. godine osnovao W. Wundt u Lajpcigu (Benjamin, 2000, 2007; Murphy, 1948). Kao i ona Thorndikeova konstatacija o mladoj nauci sa dugom istorijom, tako je i ova o Wundtovoju laboratoriji postala neka vrsta mantrе u mnogim psihološkim udžbenicima (Benjamin, 2007; Murphy, 1948). Često se laboratorija u Lajpcigu i njen osnivač povezuju samo sa jednom tradicijom u istraživanju psihičkih pojava – onom koju je L. Cronbach (1957, 1975) nazvao eksperimentalnom, a R. B. Cattell (1966) tradicijom mesinganih instrumenata. Ipak, bliže je istini da je ta laboratorija krajem 19. veka bila stecište mnogih, za psihologiju zainteresovanih, a nesumnjivo i mnogih nadarenih psihologa, od kojih je nekima osnivač te laboratorije bio mentor u izradi disertacija (Benjamin, 2000, 2007). Dva su Wundtova studenta od posebnog značaja za razumevanje nastanka moderne psihologije, a jedan od njih neposredno je povezan sa odabranim Hollingworthovim istraživanjem. Svaki se, na svoj način, može smatrati odgovornim za shizmu koja stoji u osnovama moderne psihologije.

Englez poreklom, E. B. Titchener (1867–1927) je doktorirao kod Wundta, a po dolasku u Sjedinjene Američke Države preuzeo je i vodio laboratoriju za eksperimentalnu psihologiju na Univerzitetu Kornel. Titchener je učenje i pristup svog mentora kreativno reformulisao u svojstveni senzualizam i strukturalizam koji je, zapravo, bliži prototipu Cronbahove eksperimentalne tradicije ili Cattellove psihologije mesinga-

nih instrumenata nego Wundtovoju izvornoj psihološkoj koncepciji (Benjamin, 2009a; Leahey, 1981). Evo kako je Titchener shvatio psihologiju kao čistu nauku:

„Nauka uvek nastoji da odgovori na tri pitanja koja se odnose na njezin predmet istraživanja, pitanja o tome šta, kako i zašto? Šta tačno, ogoljeno od svih komplikovanja i svedeno na njegove osnovne sastojke, predstavlja njezin predmet istraživanja? Kako se, onda, to ispoljava kao što se ispoljava; kako su njegovi elementi kombinovani i uređeni? I, konačno, zašto se to ispoljava sada u ovom posebnom kombinovanju i uređenju?“ (1910, str. 36).

U istom izvoru može se pronaći zainteresovanost i za eventualne primene psiholoških saznanja kao što su poznavanje ponašanja u grupi ili različitih psihopatoloških oblika. Ipak, Titchener je smatrao da psihologija kao nauka prvo i pre svega treba da odgovori na čista ili fundamentalna pitanja, a da su ostala pitanja, kao ona koja je postavljao tadašnji funkcionalizam ili nadolazeći bihejviorizam, u najboljem slučaju pogrešna ili, u goreem slučaju, nenaučna (Benjamin, 2009b; Radonjić, 1999).

Mentor Harryja L. Hollingwortha, J. McK. Cattell (1860–1944), takođe je doktorirao pod Wundtovim mentorstvom u laboratoriji u Lajpcigu. Cattell se pri povratku iz Nemačke u Sjedinjene Američke Države zadržao neko vreme u Londonu. Tamo je u Galtonovoj laboratoriji iskušavao instrumente koje je kasnije uveo u Sjedinjene Države i za njih izveo složenicu *mentalni testovi* ili, po danas standardnoj psihološkoj terminologiji, *psihološki testovi* (Cattell, 1890). Većina tih testova našla se i u instrumentarijumu koji je Hollingworth koristio u istraživanju efekata kofeina na psihičke procese i karakteristike. Nije suviše navesti i anegdotu po kojoj je Cattell predložio mentoru da u istraživanju za svoju disertaciju uvede i merenje individualnih razlika u vremenu reakcije. Na to je *Herr Proffesor*, kako su Wundta oslovljavali, kratko prokomentarisao da je to *Ganz Amerikanish* (Aiken, 1999; Benjamin, 2009a). Evo, na primer, kako je Cattell video mogućnosti primene psihologije:

„Zajedno sa uobičajenim školskim ispitivanjem, takvi testovi će pokazati da li je tok školovanja u pravcu poboljšavanja ili remećenja osnovnih procesa opažanja i mentalnog života. Testovi primenjeni na početku ili kraju dana, nedelje ili nastave, pokazaće da li je učenik iscrpljen zahtevanim kurikulumom. Oni se mogu koristiti u poređenju različitih obrazovnih sistema, različitih škola...“ (1893, str. 258).

Cattell (Cattell & Farrland, 1896) je jedan od retkih koji je u to vreme nedvosmisleno tvrdio da ne postoji važniji naučni problem od izučavanja razvoja ljudi, niti tako urgentan praktični problem primene naučnih saznanja u vođenju tog procesa, što više nego jasno odražava shvatanje o isprepletenosti teorije i prakse. Iako nije bio posebno produktivan tokom 20. veka, čemu je doprinela i nesrećna sudbina njegovog projekta antropometrijskih merenja (Sokal, 1982), Cattell je svakako usmerio razvoj psihologije u pravcu jedne od istraživačkih tradicija u Cronbach–Cattellovom smislu te reči. Pored razvoja psiholoških testova, Cattell je popularizovao psihologiju na sve moguće načine, pri čemu posebno treba istaći pokretanje časopisa *Psihološki pregled* (*Psychological Review*) i *Psihološki bilten* (*Psychological Bulletin*), uređivanje časopisa

Nauka (Science), kao i osnivanje *Psihološke korporacije (Psychological Corporation)* 1921. godine. Za kraj o Hollingworthovom mentoru – Titcheneru se pripisuje pomalo zajedljiva konstatacija da se Cattellovo božanstvo zove *Verovatna greška* (Benjamin, 2009a).

Harry L. Hollingworth (1880–1956) rođen je u Devitu (Nebraska), seocetu sa nekih 500 žitelja. Veći deo rane mladosti proveo je pomažući ocu koji je bio lokalni drvodelja i graditelj kuća. Harry je tokom školovanja provodio sate i sate čitajući knjige (*Bibliomania*), zbog čega su ga ne jednom upozoravali da može izgubiti vid. Svoju životnu saputnicu i najbližu saradnicu, Lettu Hollingworth, rođenu Stetter (1886–1939), takođe psihološkinju, upoznao je tokom studija na državnom univerzitetu Nebraske i oženio je 1908. godine. Godinu dana kasnije Hollingworth je doktorirao na Univerzitetu Kolumbija pod mentorstvom J. McK. Cattella, dok su u komisiji bili E. L. Thorndike i R. S. Woodworth. Bilo je to iste one godine kada je počeo sudski zaplet koji će dovesti i do njegovog angažovanja na istraživanju efekata kofeina na psihičke procese i osobine.

Nakon doktorata, Hollingworth je bio nastavnik na jednoj višoj školi u Njujorku. Letta i Harry živeli su u malom stanu, suočeni sa ozbiljnim finansijskim problemima. Hollingworth je, da bi više zaradio, u jednoj večernjoj školi upoznao zainteresovane iz sveta poslovanja sa mogućnostima primene psiholoških saznanja u toj oblasti. Verovatno je na osnovu tog večernjeg kursa nastao jedan od prvih udžbenika iz psihologije ekonomske propagande (Hollingworth, 1913). Letta S. Hollingworth je želela da radi u struci, ali tadašnje dominantno shvatanje uloge žene i supruge bilo je jedna od osnovnih prepreka zbog kojih nije uspevala u tome. Takođe, Letta je pokušavala i da nastavi svoje studije. Ali, s obzirom na finansijske mogućnosti, bila je prinuđena da brine o domaćinstvu tako što je, na primer, samostalno pripremala hranu i krojila odeću za svog muža i sebe. Jedno vreme Letta je neuspešno pokušavala da obezbedi dodatne prihode pisanjem i prodajom priča u popularnim časopisima.

Hollingworth je prihvatio angažman koji mu je ponudila jedna velika kompanija i realizovao istraživanje čiji su osnovni rezultati saopšteni 1912. godine. Kompanija je bila više nego velikodušna, što je Hollingworthovima omogućilo da reše finansijske poteškoće i zatim uživaju putujući po Evropi. Letta S. Hollingworth je doktorirala 1916. godine i potom više godina radila u njujorškim agencijama na problemima koji se danas nazivaju kliničko-psihološkim. Ali, Letta je daleko poznatija po istraživanjima psihičkih osnova individualnih i grupnih razlika, posebno razlika između muškaraca i žena (Hollingworth, 1916, 1918a; Shields, 1975) ili individualnih karakteristika izuzetnih, odnosno talentovanih, i onih koji imaju poteškoća u razvoju (Hollingworth, 1925, 1926).

Posle istraživanja iz 1911. godine Hollingworthu su se otvorile brojne mogućnosti primene psiholoških saznanja u poslovanju. Tako je Hollingworth, na primer, samo u periodu od 1914. do 1917. godine sačinio negde oko 40 izveštaja zasnovanih na tzv. savetodavnim istraživanjima (*Consulting Research*), uglavnom u oblasti tržišta i propagande (Benjamin, 1996, 2003; Vinchur & Koppes, 2007). Ali, Hollingworth

nikada sebe nije smatrao primenjenim psihologom, već naučnikom koji se bavi fundamentalnim problemima (Benjamin, 2003; Vinchur & Koppes, 2007). Pored jednog od prvih udžbenika o psihologiji propagande, bio je autor mnogih važnih izvora koji se bave raznim, manje ili više opštim, odnosno manje ili više primenjenim psihološkim disciplinama. Između ostalog, Hollingworth (1922) je jedan od prvih koji su ukazali na značaj osobina ličnosti u primeni psiholoških saznanja u poslovanju. On je, takođe, autor udžbenika (Hollingworth, 1927) u kojem zagovara shvatanje razvoja tokom životnog ciklusa, što je Baltesa (1987) navelo da ga svrsta u red takvih velikana kao što su E. H. Erikson, G. S. Hall i C. G. Jung.

Hollingworthovi, mentori mnogima, nisu imali dece. Letta je prva, relativno rano i iznenada, napustila ovaj svet. Još uvek postoji fondacija koju je osnovao Lettin životni saputnik, a koja nosi njezino ime. Jedan od uspešnijih studenata, kojima su Hollingworthovi bili mentori, bila je i Anne Anastasi. Pripoveda se da je Anne sasvim slučajno sreća Harryja na jednom pešačkom prelazu na pločnicima Njujorka, kada joj je on predložio da im se pridruži i nastavi svoja istraživanja (Galente et al., 2002). Anne je, između ostalog, autorka jednog od prvih udžbenika iz psihologije individualnih razlika (Anastasi, 1937), kao i udžbenika koji je znatno doprineo razvoju teorije testa (Anastasi, 1968).

Dakle, iste godine kada je Hollingworth doktorirao federalni agenti su blizu Čatanuge u Tenesiju zaustavili i zaplenili pošiljku pomenute velike kompanije, koja je krenula iz središta kompanije u Atlanti (Džordžija). Zaplena je bila zasnovana na tek usvojenom federalnom zakonu koji se odnosio na zaštitu hrane i lekova. U postupku koji je usledio nakon zaplene osnovne su bile optužbe da proizvod kompanije ne sadrži dva sastojka koja se nalaze u imenu, te da sadrži dodatni sastojak, kofein, koji je štetan po zdravlje. Nekoliko godina kasnije – nekoliko meseci pre početka procesa – stručnjaci kompanije su, pripremajući odbranu, shvatili da ne raspolažu činjenicama koje govore o stvarnim efektima kofeina na mišljenja, osećanja i ponašanja ljudi. Neko je – pretpostavlja se, rukovodilac tima, lekar i toksikolog – predložio da se angažuje psiholog koji bi obavio neophodno istraživanje. James McK. Cattell je odbio ponudu, ali je, imajući na umu angažovanja na upoznavanju poslovnog sveta sa psihologijom, preporučio svog studenta Harryja L. Hollingwortha, tada već doktora psiholoških nauka.

Benjamin i saradnici (1991) navode detalj iz Hollingworthove neobjavljene biografije, koji ponovo ističe one podeljenosti i frustracije iz nastanka moderne psihologije kao i u uvodu izveštaja iz 1912. godine:

„Takvi eksperimenti, koji su bili usmereni na nedvosmislene rezultate, nisu do tada obavljani u istoriji eksperimentalne psihologije... Trebao sam novac i, eto, ukazala se šansa da prihvatim angažovanje za koje sam bio obučen, koje je podrazumevalo ne samo troškove samog istraživanja, nego i veoma zadovoljavajuću naknadu za moje vreme i usluge. Verovao sam da mogu savesno da izvedem takvo istraživanje, bez predrasuda o rezultatima, i da obezbedim pouzdanu informaciju od značajnog

naučnog karaktera, ali i da odgovorim na praktična pitanja koja je postavio sponzor istraživanja“ (Hollingworth, 1940; prema: Benjamin et al., 1991, str. 52).

U izveštaju iz 1912. godine kolegijalno su navedeni svi koji su, pored autora, učestvovali u realizaciji istraživanja, sa jasnim naznakama saradničkih zaduženja. Među Hollingworthovim saradnicama i saradnicima na tom istraživanju bili su, naravno, Letta S. Hollingworth i Edward K. Strong mlađi, koji je kod nas poznat po izučavanju individualnih razlika u profesionalnim interesovanjima. Benjamin (2003) navodi da je Harry na koledžu imao dosta posla preko dana, tako da je zapravo Letta vodila neposrednu realizaciju istraživanja. Tu, posle opisanih uvodnih napomena, sledi kratak uvod u problem istraživanja, osvrt na rezultate iz drugih, srodnih istraživanja, te detaljni odeljci posvećeni opisu postupaka, instrumenata, njihovih karakteristika i razloga za njihov odabir, kao i opis ispitanika, način njihovog angažovanja i njihovih svojstava koja su od neposrednog značaja za istraživani problem. Slede, zatim, nešto obimniji odeljak sa detaljnim prikazom rezultata, pregledno uređenih u tabele i grafikone, te zaključni odeljak koji, iako skroman po obimu, to svakako nije po sadržaju. Hollingworth tu izvodi osnovne zaključke: a) o pozitivnim, uglavnom umerenim efektima kofeina, koji su drugačiji od uticaja nekih drugih supstanci poput, na primer, strihnina; b) o izostanku sekundarnih reakcija ili, kako bi se to danas reklo, uzgrednih nepovoljnih efekata kofeina; ali i c) izvesne ograde koje se odnose na količinu i dinamiku konzumiranja kofeina, kao i na moguće udruženo delovanje te supstance kada se kombinuje sa drugima, ili njeno tobožnje nepovoljno delovanje koje se, zapravo, može pripisati tim drugim supstancama.

Na osnovu testova koji su korišćeni, a koji su preuzeti iz antropometrijskih istraživanja J. McK. Cattella, uglavnom poreklom iz Galtonove laboratorije, izveden je osnovni deo varijabli u nacrtu istraživanja. Neki od korišćenih testova bili su namenjeni merenju motoričkih sposobnosti, sa predmetima merenja kao što su brzina, pripravnost i koordinacija. Ali, većina testova iz Hollingworthovog instrumentarijuma predstavljala je psihološke testove u onom smislu u kojem se taj izraz danas koristi. To su bili testovi opažanja, povezivanja, pažnje, prosuđivanja i diskriminacije, kao što su, na primer, u istoj ili nekoj drugoj varijanti, i danas često korišćeni testovi imenovanja boja, opozita i osnovnih računskih operacija.

Ali, da ne bude zabune zbog naglašenog isticanja testova, koji se uobičajeno i pogrešno poistovećuju sa jednom od istraživačkih tradicija u psihologiji, ovo istraživanje ima sve karakteristike koje odlikuju svako valjano istraživanje. To je, takođe, istraživanje koje je paradigmatičko i za jednu i za drugu tradiciju psiholoških istraživanja u Cronbach–Cattellovom smislu te reči. I, nije suviše naglasiti još jednom, to je istraživanje koje je bilo usmereno i na prikupljanje relevantnih podataka i na izgradnju psihološke teorije, jednako kao što je bilo usmereno na pružanje konkretnog odgovora na konkretni, praktični problem. Istoričari psihologije (Benjamin et al., 1991), ali i stručnjaci iz psihologiji naizgled udaljenih oblasti (kao, na primer, pomenuti Landolt, 2008), ističu da je to kombinovani dvostruko slepi *placebo*-nacrt koji je uspostavio standarde u istraživanju srodnih pojava. Jedino je Hollingworth znao

ciljeve istraživanja, a saradnici, koji su neposredno realizovali istraživanje, nisu bili upoznati s time, kao ni ispitanici. Takođe, u ugovoru sa ispitanicima, koji su dobijali i određenu novčanu nadoknadu, istaknute su jasne obaveze koje se odnose na režim njihovog života. Ispitanici su bili dužni da vode detaljnu evidenciju o svakodnevnom ritmu i načinu života, a pre početka istraživanja pomno su ispitane njihove životne navike. Ispitanici su, takođe, bili obavezni da se tokom istraživanja pridržavaju određenog režima, tako da su, na primer, obojevali u samo jednom određenom restoranu u tačno određenim terminima. Ispitanicima su davane precizno odmerene doze eksperimentalne i *placebo*-supstance ekstrahovane iz mleka u prahu.

Istraživanje je sprovedeno u iznajmljenom stanu u Njujorku koji je bio smešten u suterenu i sačinjen od više nezavisnih prostorija. Svaka prostorija je imala posebnu namenu. Tako su u jednoj sobi ispitanici bili izlagani eksperimentalnom faktoru – pod jasno određenim i kontrolisanim uslovima konzumirali su eksperimentalnu ili kontrolnu supstancu; u drugoj su obavljana merenja određenih psihičkih procesa i karakteristika; u trećoj su sakupljani i analizirani podaci... Jedna od prostorija bila je neka vrsta centralne raskrsnice iz koje su ispitanici prelazili iz jedne u drugu eksperimentalnu prostoriju, pod nadzorom Lette S. Hollingworth koja je vodila čitavo istraživanje i posebnu evidenciju o toku ispitivanja za svakog ispitanika. Benjamin i saradnici (1991) ističu Hollingworthovu opsednutost kvalitetom i sudbinom podataka (*Datamania*). Naime, Hollingworth je provodio čitave noći u prostoriji namenjenoj za pohranjivanje podataka, analizirajući tog dana iznedrene podatke i iscrtavajući grafikone po nekoliko puta. Podaci i rezultati analiza pohranjivani su na više mesta kako bi se sprečile (ne)namerne intervencije koje bi dovele do njihove izmene ili kriotvorenja.

Suđenje u Čatanugi počelo je u martu 1911. godine. Tokom procesa su, u ime tužbe i odbrane, izlagali stručnjaci iz različitih oblasti. Često je kvalitet tih iskaza bio više nego sumnjive prirode ili, tačnije, zasnovan na istraživanjima koja se nisu mogla pohvaliti naučnim kvalitetom (Benjamin et al., 1991). Benjamin i saradnici (1991) navode da je jedan lekar, koji je bio svedok optužbe, opisao kako kofein dovodi do ponekad fatalnog sužavanja cerebralnih arterija kod eksperimentalnih zečeva. Kada su ga prilikom unakrsnog ispitivanja upitali kako je ubio životinje, lekar je izjavio da ih je udario šipkom u glavu. Po svemu sudeći, Hollingworthovo svedočenje se naročito isticalo s obzirom na kvalitet istraživanja na kojem je bilo zasnovano (Benjamin et al., 1991).

Hollingworth je svedočio kada je suđenje ušlo u treću nedelju i njegovo svedočenje je trajalo čitavo prepodne. On se tokom iskaza poslužio nekim delovima aparatura koje su korišćene tokom istraživanja i grafikonima kojima su demonstrirane činjenice na kojima je iskaz i počivao. Hollingworth je opisao kofein kao blagi stimulant čiji je efekat na motoričke sposobnosti brz, ali i brzo prolazi, dok je efekat na kognitivne sposobnosti spor, ali i istrajniji. No, daleko važnije je da je Hollingworth u iskazu jasno istakao da, suprotno navodima optužbe, ne postoje nalazi o „sekundarnom umoru ili depresiji“ kao efektu kofeina nezavisno od količine te supstance koja je proveravana tokom istraživanja. Takođe, konstatovao je i da je poboljšavajući uticaj

izvorni efekat kofeina, a ne nekog drugog činioca, ne ulazeći pritom u eventualna objašnjenja koja bi počivala na fiziološkim mehanizmima. Na kraju, Hollingworth je zaključio da ne postoji nalaz u njegovom istraživanju koji bi ukazao na eventualne štetne efekte kofeina na motoričke i mentalne sposobnosti, iznoseći uverenje da je to bezopasan alkaloid. Jedino što je moglo da se primeti kao nepovoljan efekat jesu procene nekih ispitanika o manje kvalitetnom spavanju prilikom konzumiranja većih doza kofeina.

Suđenje je potrajalo još nedelju dana posle Hollingworthovog svedočenja i nikada nije završilo presudom (Benjamin et al., 1991). U stvari, nakon svih svedočenja, branioci kompanije su uložili prigovor na tužbu zato što je ona bila zasnovana na tvrdnji da je kofein dodatak, a on je zapravo prirodni sastojak proizvoda koji je bio predmet tužbe. Na iznenađenje tužbe, pa i odbrane, i same kompanije, sudija koji je vodio proces prihvatio je taj prigovor kao opravdan i na kraju svog izlaganja proglasio tužbu nezasnovanom i uputio porotu da presudi u korist odbrane.

Hollingworth, koji je postao i ostao najpoznatiji upravo po savetodavnim istraživanjima, sebe nikada nije smatrao primenjenim naučnikom (Benjamin, 2003; Vinchur & Koppes, 2007). Štaviše, Hollingworth se te karijere javno odrekao u svojim 60-im godinama, u nikada objavljenoj autobiografiji. Benjamin (2003) veli da je i pošao u ovde često citirano istorijsko istraživanje upravo ponukan ovim paradoksom u tako velikoj i uticajnoj profesionalnoj karijeri. Evo kako je Hollingworth to učinio:

„Nešto ću izjaviti jednom za svagda, na izvesno zaprepašćenje mojih kolega i saradnika, a to je da nikada nisam imao poseban interes za primenjenu psihologiju, oblast u kojoj sam postao poznat kao jedan od pionira. Beše to tužna sudbina da sam rano u karijeri stekao reputaciju za interesovanja koja su za mene od marginalnog značaja“ (Hollingworth, 1940; prema: Benjamin, 2003, str. 40).

Ako bismo se pitali šta je Hollingwortha zapravo interesovalo, evo šta bismo u autobiografiji mogli da pronađemo:

„Moje aktivnosti u oblasti primenjene psihologije behu čisto gubljenje vremena i sada, kada je sve gotovo, ne postoji razlog da se istina ne razotkrije. Moja prava interesovanja bila su i ostala vezana za čisto teorijske i deskriptivne probleme u mojoj nauci, a među dvadeset knjiga koje sam napisao – one na koje sam zaista ponosan niko i ne čita“ (Hollingworth, 1940; prema: Benjamin, 2003, str. 52).

Na pitanje šta ta njegova primenjena istraživanja zaista predstavljaju, Hollingworth odgovara na sledeći način:

„Iako su obe studije (efekata kofeina i alkohola na psihičke procese i karakteristike – *prim. aut.*) sponzorisali industrijski interesi, nikada nisam smatrao da pripadaju oblasti primenjene psihologije. Te studije su od početka odistinski napori u otkrivanju prirode određenih činjenica i odnosa, tako da prava i jedina zainteresovanost za

nalaze nikada nije bila povezana sa njihovom industrijskom ili komercijalnom primenom“ (Hollingworth, 1940; prema: Benjamin, 2003, str. 54).

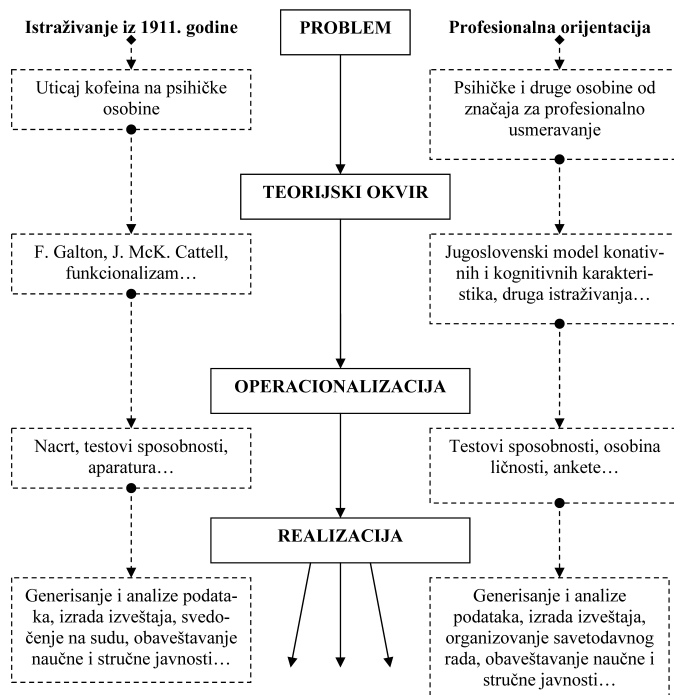
Ovaj paradoks da se neko, ko se smatra jednim od najvažnijih priložnika razvoju psihologije kao nauke i struke, odriče svog najznačajnijeg doprinosa, može se objasniti na razne načine. Benjamin (2003) pronalazi razloge u ličnoj rezignaciji, prouzrokovanoj gubitkom voljene životne sapatnice i saradnice, koja je preminula nešto pre pisanja autobiografije, ali i ograničenom akademskom karijerom i doživljajem da je ono što je Hollingworth smatrao pravim naučnom radom ostalo neshvaćeno i neprihvaćeno. Kao dodatni razlog ovog odricanja može se navesti i duh vremena koji se očitovao u striktnom razlikovanju čiste i primenjene nauke.

Alternativno, paradoks se može smatrati prividnim, a Hollingworthove reči shvatiti doslovno. Jer, jedan od ishoda njegovog pregnuća, kao i pregnuća mnogih drugih psihologa koji su rešavali konkretne, često društveno veoma važne probleme, jeste razvoj shvatanja psihologije kao nauke i struke u smeru definisanja uloge *psihologa kao primenjenog naučnika (Scientist-Practitioner)*. Takvom definisanju uloge psihologije i psihologa doprinela je i sama Letta S. Hollingworth (1918b). Ali, i pre i posle Lettinog predloga činjeni su pokušaji (Baker & Benjamin, 2000; O'Donnell, 1979; Witmer, 1907) koji su, vremenom, posle Drugog svetskog rata doveli do relativno dosledno uobličene i usaglašene definicije uloge psihologa kao primenjenog naučnika (Benjamin, 2009b; Stricker, 2000).

Teško je na jednom mestu pronaći eksplicitno i objedinjeno izvedene odrednice takvog shvatanja psihologije i psihologa u domaćoj psihologiji. Eventualni izuzeci su *Kodeks psihologa Srbije* i pravilnik o radu stručnih saradnika u osnovnoj i srednjoj školi sa orijentacionim programom rada psihologa u tim ustanovama. Ako ne sve, onda je sigurno znatan broj odrednica takvog shvatanja psihologije i psihologa implicitno sadržan u koncepciji gotovo svih studijskih programa po kojima se kod nas školuju budući psiholozi. Takođe, neke od tih odrednica su prepoznatljivije u tezama i pojmovima iz nekih domaćih metodoloških priručnika (Fajgelj, 2004, 2009). Ovde je iznet jedan mogući popis tih odrednica, koji je izveden na osnovu uporedne analize osnovnih elemenata iz opisanog Hollingworthovog istraživanja i iz jednog angažovanja psihologa u osnovnoj školi (slika 1).

Prvo i, naravno, najvažnije, jeste *poznavanje teorije*. Jedan od velikih filozofa 20. veka znao je da započne svoje izlaganje tako što je publici nalagao: „Gledajte!“, na šta bi publika u čuđenju počela da se osvrće oko sebe ne znajući u šta da gleda (Popper, 1979). Dakle, *ništa nije tako dobro za praksu kao što je to dobra teorija* (Hetherington, 2000). Ali, u psihologiji se pod teorijom obično podrazumevaju razni, manje ili više uopšteni i nalazima relativno potkrepljeni skupovi iskaza, što je jedan od razloga zbog kojeg se ovim pojmom označavaju i razni modeli, škole i pravci (Radonjić, 1999). Takođe, za psihologiju je karakterističan, posebno u poslednje vreme, razvoj većeg broja užih teorijskih pokušaja, za razliku od ranijih pokušaja koji su, bar po intencijama, bili sveobuhvatni (Schultz & Schultz, 1998). No, ono što je najvažnije, bar kada je reč o primeni psiholoških saznanja u praksi, jeste činjenica da postoji veliki broj

teorijskih pokušaja i da ne postoji jedinstvena, obuhvatna teorija koju bi bar većina psihologa smatrala prihvatljivom paradigmatom (Trogrlić, 2009). Psiholozi su, dakle, suočeni sa nedoumicama koje se tiču odabira teorijskog okvira, što za jedne može biti problem, a za druge izazov.

Slika 1 – Uporedni prikaz osnovnih odrednica shvatanja psihologa kao primenjenog naučnika, sa opisima Hollingworthovog istraživanja iz 1911. godine (levo) i aktivnosti školskog psihologa u profesionalnoj orijentaciji učenika osmog razreda osnovne škole (desno)

Hollingworth je svakako bio suočen, kako sa ovim problemima tako i sa tada nedovoljno, posebno empirijski, utemeljenim psihološkim saznanjima. Uostalom, samo njegovo angažovanje je – ako je verovati njegovim rečima – bilo usmereno i na izgradnju empirijski utemeljene, valjane teorije u psihologiji. Ipak, tu treba izuzeti neke pretpostavke koje stoje u osnovi tadašnjeg antropometrijskog poleta koji je propagirao njegov mentor, a posebno one koje su postale i glavne postavke psihologije individualnih razlika. Uticaj Jamesa McK. Cattella sigurno je doprineo preciznijem formulisanju problema i definisanju instrumentarijuma, što sasvim dobro ilustruje značaj i ulogu teorije u rešavanju istraživačkog i/ili praktičnog problema.

Danas, na nastojanju da se pribave podaci za savetodavni rad u profesionalnoj orijentaciji učenika završnog razreda osnovne škole, psiholog ima daleko širi izbor u teorijskom osmišljavanju ovog problema. U ovom primeru, odabir je bio namenjen jednom domaćem pokušaju u razumevanju individualnog konativnog i kognitivnog

funkcionisanja, što je delom odredilo i dalje operacionalne korake. Opredeljenje u operacionalizaciji varijabli individualnih razlika u profesionalnim interesovanjima bilo je takođe namenjeno jednom domaćem pokušaju koji, iako teorijski nedovoljno utemeljen, počiva na znatnoj količini podataka koji su poslužili kao reper u savetodavnom radu sa učenicima.

Metodološko obrazovanje psihologa obuhvata više odrednica shvatanja psihologa kao primenjenog naučnika, koje omogućavaju angažovanje u rešavanju mnogih, ponekad i od psihologije dosta udaljenih problema (Fajgelj, 2004). Poznavanje osnovnih nacрта istraživanja, pojma i vrste varijabli, merenja u psihologiji i srodnim naukama, matematičko-statističkih postupaka koji se mogu koristiti u analiziranju podataka, način i stil konciznog saopštavanja rezultata... – sve su to posebna znanja i veštine koje su neophodne u svakom racionalnom, dakle na činjenicama i razložnim argumentima utemeljenom, pokušaju rešavanja nekog problema, bio on, uslovno rečeno, teorijske ili praktične prirode.

Sa prethodnim je neposredno povezano i pitanje *psihološkog instrumentarijuma i evidencije*. Hollingworth je, kao što je rečeno, u istraživanju uticaja kofeina na psihičke procese i osobine uglavnom upotrebio testove koje je J. McK. Cattell uveo iz Engleske. U međuvremenu, od početka 20. veka do danas, izrada, provera i prodaja psiholoških mernih instrumenata postali su veoma primamljiva poslovna prilika (Fajgelj, 2009). Ipak, u svemu tome ne treba smetnuti sa uma izvornu namenu tih instrumenata, na šta je još R. B. Cattell jezgrovito upozorio naglasivši da su *testovi ambasadori teorije* (Vasić, 2010). Kada je naša psihološka zajednica u pitanju, ne treba posebno ukazivati na hronični nedostatak teorijski utemeljenih, valjanih i pouzdanih instrumenata – dovoljno je pregledati ponudu Centra za primenjenu psihologiju iz Beograda.

Dodatna odrednica se odnosi i na *elemente izveštavanja* o istome. Hollingworthov izveštaj svojom strukturom, mada ne i obimom, predstavlja svojevrsnu preteču savremenih standarda u razmeni naučnih informacija. Iako iskaz na sudu uglavnom predstavlja ono što se nalazi i u pisanom, publikovanom izveštaju, jasno je da je ciljana publika u prvom drugačija od ciljane publike u drugom slučaju. Slično je i sa rezultatima nastalim putem testiranja i anketiranja u okviru profesionalnog usmeravanja i savetovanja učenika završnog razreda osnovne škole. Prvi i najvažniji korisnici su sami učenici, pri čemu se podaci primereno upotrebljavaju tokom savetodavnog rada s njima. Drugačije ciljane publike ili korisnici podataka su roditelji učenika, nastavnici i školska uprava. Konačno, standardizacija postupaka profesionalne orijentacije i savetodavnog rada po shemi iz slike 1, na nivou nekoliko škola, omogućila je akumulaciju podataka koji su iskorišćeni u analizama strukture i merenja profesionalnih interesovanja. Rezultati nekih od ovih analiza saopšteni su na stručnim skupovima i publikovani u naučno-stručnim časopisima (na primer, Trogrlić i Vasić, 2002; Vasić i sar., 2000).

Tu su još dve odrednice koje nisu eksplicitno izložene u shematskom prikazu (slika 1), ali objedinjuju preostale odrednice takvog shvatanja i veoma su važne u razumevanju koncepta psihologa kao primenjenog naučnika. Jedna od njih se odno-

si na iskustvo, na praktikovanje psiholoških znanja i veština i na ono što nastaje iz te prakse. Danas psiholozi akumulaciju profesionalnog iskustva smatraju jednim od osnovnih zamajaca razvoja individue tokom odraslog doba i poimaju je kao posebnu kognitivnu sposobnost koja se naziva *ekspertsko znanje* (npr., Berk, 2007; Horn & Blankson, 2005). To je, ako je suditi na primeru H. L. Hollingwortha, pored akademskog obrazovanja i napredovanja jedan od osnovnih preduslova uspešnog praktikovanja psihologije kao nauke i kao struke. Druga objedinjujuća odrednica odnosi se na *naučnu i stručnu razmenu saznanja i veština*. Pored izveštaja različitih namena, ova odrednica podrazumeva i profesionalno savetovanje, mentorstvo i timski rad – sve što je danas u nauci i praksi neizbežni dodatni preduslov za kvalitetno, racionalno nošenje sa problemima različitih vrsta.

Sve ove odrednice shvatanja psihologa kao primenjenog naučnika, koje su ovde svedene na poznavanje psiholoških teorija, metodoloških znanja i umeća, ekspertskog znanja, te naučne i stručne razmene saznanja i veština, stoje u neposrednoj i snažnoj povezanosti i međusobno se uslovljavaju, kao što uslovljavaju i napredak psihologije kao nauke i struke. Verovatno je da će neko buduće istraživanje, poput Hollingworthovog, ili ogled sličan ovome, to i potvrditi, a možda i ovde izneti popis odrednica takvog shvatanja psihologije i psihologa na neki način izmeniti. Ali, valja imati na umu da je, posebno ako se shvatanje psihologa kao primenjenog naučnika dalje ne razvija, gotovo jednako verovatno da će shizma moderne psihologije sa propratnim frustracijama postati teško izlečiva patološka forma koja zahteva oštar hirurški rez.

Literatura:

- Aiken, L. R. (1999). *Human Differences*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Anastasi, A. (1937). *Differential Psychology: Individual and Group Differences in Behavior*. New York: Macmillan.
- Anastasi, A. (1968). *Psychological Testing*. New York: Macmillan.
- Baker, D. B., & Benjamin, L. T., Jr. (2000). The Affirmation of the Scientist-Practitioner: A Look Back at the Boulder. *American Psychologist*, 55, 241–247.
- Baltes, P. B. (1987). Theoretical Propositions of Life-Span Developmental Psychology: On the Dynamics between Growth and Decline. *Developmental Psychology*, 23, 611–626.
- Benjamin, L. T., Jr. (1996). Harry Hollingworth: A Portrait of a Generalist. In G. A. Kimble, C. A. Boneau & M. Wertheimer (Eds.). *Portraits of Pioneers in Psychology, Vol. 4* (str. 119–135). Washington, DC: APA & Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Benjamin, L. T., Jr. (2000). The Psychology Laboratory at the Turn of the 20th Century. *American Psychologist*, 55, 318–321.
- Benjamin, L. T., Jr. (2003). Harry Hollingworth and the Shame of Applied Psychology. In D. B. Baller (Ed.). *Thick Description and Fine Texture: Studies in the History of Psychology* (str. 38–56). Akron, OH: University of Akron Press.

- Benjamin, L. T., Jr. (2007). *A Brief History of Modern Psychology*. Malden, MA: Blackwell.
- Benjamin, L. T., Jr. (2009a). *A History of Psychology: Original Sources and Contemporary Research*. Malden, MA: Blackwell.
- Benjamin, L. T., Jr. (2009b). Birth of the New Applied Psychology. In L. T. Benjamin, Jr. (Ed.). *A History of Psychology: Original Sources and Contemporary Research* (str. 171–175). Malden, MA: Blackwell.
- Benjamin, L. T., Jr., Rogers, A. M., & Rosenbaum, A. (1991). Coca-Cola, Caffeine, and Mental Deficiency: Harry Hollingworth and the Chattanooga Trial of 1911. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 27, 43–55.
- Berk, L. E. (2007). *Development Trough the Lifespan*. Boston, MA: Allyn & Bacon.
- Cattell, J. McK. (1890). Mental Tests and Measurements. *Mind*, 15, 373–381.
- Cattell, J. McK. (1893). Tests of the Senses and Faculties. *Educational Review*, 5, 257–265.
- Cattell, J. McK., & Farrand, L. (1896). Physical and Mental Measurements of the Students of Columbia University. *Psychological Review*, 3, 618–648.
- Cattell, R. B. (1966). Psychological Theory and Scientific Method. In R. B. Cattell (Ed.). *Handbook of Multivariate Experimental Psychology* (str. 1–18). Chicago: Rand Mc Nally.
- Cronbach, L. J. (1957). The Two Disciplines of Scientific Psychology. *American Psychologist*, 12, 671–684.
- Cronbach, L. J. (1975). Beyond the Two Disciplines of Scientific Psychology. *American Psychologist*, 30, 116–127.
- Fajgelj, S. (2004). *Metode istraživanja ponašanja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Fajgelj, S. (2009). *Psihometrija: Metod i teorija psihološkog merenja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Galente, J., Hogan, J. D., Hollander, E. P., Hooker, O., Merenda, P. F., O'Connell, A. N., Patelis, T., Takooshian, H. & Urbina, S. P. (2002). The Legacy of Anne Anastasi: 1908–2001. *The General Psychologist*, 37, 34–37.
- Hetherington, J. (2000). Role of Theory and Experimental Design in Multivariate Analysis and Mathematical Modeling. In H. E. A. Tinsley & S. D. Brown (Eds.). *Handbook of Applied Multivariate Statistics and Mathematical Modeling* (str. 37–63). San Diego, CA: Academic Press.
- Hollingworth, H. L. (1912a). The Influence of Caffein on Mental and Motor Efficiency. *Archives of Psychology*, 22.
- Hollingworth, H. L. (1912b). The Influence of Caffein Alkaloid on the Quality and Amount of Sleep. *American Journal of Psychology*, 23, 89–100.
- Hollingworth, H. L. (1913). *Advertising and Selling: Principles of Appeal and Response*. New York: Appleton.
- Hollingworth, H. L. (1922). *Judging Human Character*. New York: Appleton.
- Hollingworth, H. L. (1927). *Mental Growth and Decline*. New York: Appleton.
- Hollingworth, L. S. (1916). Sex Differences in Mental Traits. *Psychological Bulletin*, 13, 377–384.
- Hollingworth, L. S. (1918a). Comparision of the Sexes in Mental Traits. *Psychological Bulletin*, 15, 427–432.

- Hollingworth, L. S. (1918b). Tentative Suggestions for the Certification of Practicing Psychologists. *Journal of Applied Psychology*, 22, 280–284.
- Hollingworth, L. S. (1925). *Special Talents and Defects*. New York: Macmillan.
- Hollingworth, L. S. (1926). *Gifted Children, Their Nature and Nurture*. New York: Macmillan.
- Horn, J. L., & Blankson, N. (2005). Foundations for Better Understanding of Cognitive Abilities. In D. P. Flanagan & P. L. Harrison (Eds.). *Contemporary Intellectual Assessment: Theories, Tests, and Issues* (str. 41–68). New York/London: The Guilford Press.
- Kagan, J. (2009). *The Three Cultures: Natural Sciences, Social Sciences, and the Humanities in the 21st Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Landolt, H. (2008). Sleep Homeostasis: A Role for Adenosine in Humans. *Biochemical Pharmacology*, 75, 2070–2079.
- Leahey, T. H. (1981). The Mistaken Mirror: On Wundt's and Titchener's Psychologies. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 17, 273–282.
- Murphy, G. (1948). *Historical Introduction to Modern Psychology*. London: Routledge and Kegan Paul (takođe, prevod na srpski jezik iz 1962. godine, Savremena škola, Beograd).
- O'Donnell, J. M. (1979). The Clinical Psychology of Lightner Witmer: A Case Study of Institutional Innovation and Intellectual Change. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 15, 3–17.
- Popper, K. R. (1979). *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach*. Oxford: Clarendon Press (takođe, prevod na srpski jezik iz 2002. godine, Paideia, Beograd, i CID, Podgorica).
- Radonjić, S. (1999). *Uvod u psihologiju: Struktura psihologije kao nauke*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika i nastavnih sredstava.
- Shields, S. A. (1975). Functionalism, Darwinism, and the Psychology of Women: A Study in Social Myth. *American Psychologist*, 30, 739–754.
- Schultz, D. & Schultz, S. E. (1998). *Theories of Personality*. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole.
- Sokal, M. M. (1982). James McKeen Cattell and the Failure of Anthropometric Mental testing, 1890–1901. In W. R. Woodward & M. G. Ash (Eds.). *The Problematic Science: Psychology in Nineteenth-Century Thought* (str. 322–345). New York: Praeger.
- Stricker, G. (2000). The Scientist-Practitioner Model: Gandhi Was Right Again. *American Psychologist*, 55, 253–254.
- Titchener, E. B. (1910). *A Textbook of Psychology*. New York: Macmillan.
- Trogrlić, A. (2009). *Relacije saznanog stila, kognitivnih sposobnosti i konativnih osobina*. Doktorska disertacija. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Trogrlić, A., i Vasić, A. (2002). Polne razlike u profesionalnim interesovanjima učenika završnog razreda osnovne škole. *Pedagoška stvarnost*, 5–6, 409–425.
- Vasić, A. (2010). *Psihologija individualnih razlika*. Autorizovana skripta. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije.
- Vasić, A., Ljubinković, T., Popović, N., i Trogrlić, A. (2000). Merenje, struktura i neki korelati profesionalnih interesovanja. Test profesionalnih interesovanja TPI-2. *Pedagoška stvarnost*, 9–10, 765–786.
- Vinchur, A. J. & Koppes, L. L. (2007). Early Contributors to the Science and

Practice of Industrial Psychology. In L. L. Koppes (Ed.). *Historical Perspectives in Industrial and Organizational Psychology* (str. 37–58). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

Witmer, L. (1907). Clinical Psychology. *The Psychological Clinic*, 1, 1–9.

Harry L. Hollingworth (1880-1956) or Psychologist using as a Scientist

SUMMARY: The roots of psychology say about the close interconnectedness and interaction of theory and practice. The same with emancipation and the emergence of modern psychology during the 19th and early 20 century. However, sometimes acutely loaded inherent frustrations, and current psychological Academy of current psychological practice often forget their interdependence. The first gives a brief overview of the character and work of the American psychologist Harry L. Hollingworth, who unites and thus reflects the prototypical occasionally ambivalent, but essentially unbreakable relationships of psychological science and practice. Then, as an example, described Hollingworths examine the effects of caffeine on mental processes and characteristics. Basic general elements of this survey are compared with the normal activities of school psychologists in vocational guidance and counseling. Based on this illustrative comparisons were performed of the determinants of psychological paradigms as applied scientists.

KEY WORDS: *psychology, science, practice, Harry L. Hollingworth*

Период владавине Тјудора – време постављања темеља савремене британске културе

РЕЗИМЕ: Ера приватне иницијативе и предузетништва настала је у Енглеској симултано и синонимно с моћним узрастањем појединачног људског ума отеловљеног у личностима какве су били Френсис Дрејк, Волтер Рали, Бен Џонсон, Вилијам Шекспир или Френсис Бејкон. Владавина Тјудора коинцидирала је с неминовношћу да скоро две стотине година друштвених немира и падова, па поновних рађања и уздицања исходују снажним утицајем ренесансе и реформације на ум и свест појединца, и потребом да се све што постоји подвргне интересима националне државе коју су заступали Круна и Парламент. Средњовековни систем је ишчилио, али не случајем, већ захваљујући променама у навикама људи, њиховој еманципацији, јачању градова – на првом месту Лондона, формирању мисаоно ангажоване средње класе, ширењу текстилне мануфактуре и других производних делатности и трговине. Уобличавање енглеског језика кроз систем образовања, нарочито захваљујући све плодотворнијој примени штампе, откривање прекоморских путева и Новог света, промене у сфери духовног и на терену материјалног само су неке од најзначајнијих одредница времена владавине династије Тјудор.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *ренесанса, средња класа, образовање, позориште, елизабетинско доба*

Једва да је мучно стогодишње ратовање против Француске (1337–1453, с прекидима) завршено када је у Енглеској кренула дуготрајна (1455–1485) борба за круну између породица Ланкастер и Јорк. Рат ружа, тако назван због тога што је обема фамилијама симбол била ружа, окончан је победом Ланкастера – Хенри од Тјудорових је савладао краља Ричарда III у бици на Бозвортском пољу 1485. године. Сада као краљ Хенри VII он је ујединио две велике породице и постао покретач династије која је владала Енглеском, Велсом и деловима Ирске од 1485. до 1603. године. Уследио је раскид са средњовековним наиздањима. Људи више нису били везани за феудална имања у унутрашњости земље, а све је осетнија постајала снага градова и њиховог образованог и предузетништву окренутог становништва средње класе (Garwood, Gardani, Peris, 2003: 22). Наступила је ренесанса интересовања за ученост, за откривање и стварање.

Хенри VII је рођен 28. јануара 1457, као син Едмунда Тјудора и Маргарете Бофорт. Проглашен је краљем 22. августа 1485, а већ наредне године је, у интересу обезбеђивања сопствене позиције, оженио Елизабету од Јоркових, најстарију кћерку Едварда IV, чиме су заиста сједињене куће Јоркових и

Ланкастерових. Монархију је оснажио традиционалним методама владавине и јачањем краљевске администрације ради увећавања крунских прихода. У циљу очувања мира служио се династичким браковима – преко своје деце ородио се с краљевским кућама Шпаније и Шкотске (Ђуковић Ковачевић, 1971: 96). Стекао је велико лично богатство на основу силних пореза које је заузео, због чега није био нарочито омиљен, мада су га респектовали – пре свега због тежње да се у земљи устали мир. Умро је 1509, остављајући снажну и сигурну круну свом сину.

Хенри VIII је рођен 28. јуна 1491, као други син Хенрија VII и Елизабете Јорк. Наследник престола постао је по смрти свог старијег брата, Артура, 1502. године, да би стварно ступио на власт 1509. Био је типичан ренесансни принц – згодан, спортски грађен и настројен, интелигентан и образован, амбициозан и, у складу с тим, довољно безобзиран. Био је надарен и за писање и за стварање музике, а поседовао је опште продубљено схватање сопственог времена и актуелних збивања (Garwood, Gardani, Peris, 2003: 22). Та разнолика интересовања, праћена одсуством жеље за упуштање у управне послове, узроковала су снажење појаве и утицаја кардинала Томаса Вулзија, који се уздигао до положаја лорда канцелара 1515. године, да би остао запамћен као један од најмоћнијих министара у историји Британије. Хенри је у међународној политици испрва био највише усредсређен на различите обрасце слоге и сарадње с краљевима Шпаније и Француске, као и са Светом столицом. С друге стране, као да је неминован био сукоб са Шкотском, чију је војску потукао у чувеној бици код Солвеј Моса 1542. године.

Овај владар је највише познат по томе што је имао чак шест жена – у неутаживом настојању да добије мушког потомка. Све његове супружнице биле су фасцинантне личности већ због самог начина на који су проживљавале све оно што их је западало. Мада краљице, имале су судбину која је женама предодређивана општим ставовима тога времена.

Шпанска принцеза Катарина од Арагона, претходно удата за принца Артура, припала је Хенрију вољом његовог оца, 1509. године. Родила му је кћерку, која ће касније постати краљица Мери I Тјудор. Због тога што му није подарила мушког наследника, Хенри је 1527. године објавио жељу да се разведе од Катарине.

Ана Болејн, млада и прелепа дворкиња претходне краљице, удала се за Хенрија 1533. године, али му ни она није родила сина, већ будућу краљицу Елизабету I. После сплетки којима ју је Хенри оптужио за прељубу, она је 1536. године погубљена, да би Хенри узео за жену Џејн Сејмур само неколико дана после те страшне егзекуције. Џејн Сејмур је умрла пошто је краљу родила јединца, који ће га касније наследити као Едвард VI.

Године 1540. Хенри је оженио Ану од Клевза, како би успоставио везу између Енглеске и протестантски опредељених немачких владара, али је после само неколико месеци нашао да му то савезништво више није од користи, па је

издејствовао поништење брака. Исте године оженио је Катарину Хауард, да би већ 1542. и њу оптужио за прељубу и практично наложио погубљење.

Године 1543. последња Хенријева супруга постала је Катарина Пар, која га је надживела (Sheerin, Seath, White, 2006: 8).

Од изузетног значаја за земљу, њену историју и културу је Хенријев раскид са Светом столицом. Пошто је већ прошао кроз притиске да одобри Хенријев брак с удовицом Катарином од Арагона, папа је касније одбио да се сложи с његовим разводом. Под утицајем Томаса Кромвела Хенри је онда окренуо леђа Римокатоличкој цркви и покренуо властиту Протестантску цркву, распуштајући и уништавајући многе дотада богате манастире, чија је имања давао племићима у замену за њихову подршку. Убрзано су грађене нове школе, јер је наступио раскид с образовним системом и школама које су држали римокатолички духовници. Истовремено је снажио узгој оваца, што је водило све интензивнијој трговини вуном, а трговци су своје све веће богатство приказивали грађењем раскошних зграда и имања.

Хенри VIII је запамћен и по томе што је први пут у енглеској историји створио праву Краљевску морнарицу (Trevelyan, 1974: 205), која је значила спас и њему и његовој кћерки после њега када су се определили за острвску политику и прокошење католичким континенталним силама (ibid.: 216). Полиције у правом смислу још није било, а месне старешине и припадници нижег племства успевали су да одрже грађански ред и мир под претњом строгих казни, попут јавних шибања, жигосања усијаним гвожђем, стављањем преступника на стуб срама. Злодела попут крађе, издаје, побуне, убиства кажњавана су јавним вешањима, а главе злочинаца су излагане на шиљцима на лондонском мосту.

Хенри VIII је умро у Вестминстеру 18. јануара 1547, а сахрањен је у Капели Св. Ђорђа у Виндзору, 16. фебруара исте године.

Едвард VI је рођен 12. октобра 1537, као једини син краља Хенрија VIII и краљице Џејн Сејмур. Када му је отац преминуо имао је само девет година, због чега је остао упамћен као „Дечак краљ“; земљом су владали његови намесници – ујак, војвода од Сомерсета, а касније Едвард Сејмур, војвода од Нортамберленда, који је предводио казнену експедицију на Шкотску, јер тамошњи великаши нису испунили обећање да ће верити Марију, краљицу Шкота, за Едварда VI.

Пошто је Хенри VIII претходно укинуо школе при манастирима, покретане су нове „граматичке“ школе, које су подучавале квалитетном читању и писању, а најзначајнији предмети су били латински језик, грчки језик и математика. Нестале су и манастирске болнице, тако да је Едвард VI наложио и изградњу и опремање четири болнице у Лондону. Истовремено је Англиканска црква постајала све изразитије протестантска, пошто је сâм Едвард VI испољавао изразито протестантско расположење. Његова кратка владавина обележена је наметљивим истицањем племића који су регентство користили да ојачају сопствене позиције (Ђуковић Ковачевић, 1971: 100–101). Познат као болешљиво дете, Едвард је умро 1553, када му је било само шеснаест година.

Мери I је рођена 18. фебруара 1516, као најстарија кћерка краља Хенрија VIII и краљице Катарине од Арагона. Била је прва која је владала у своје име и својом личношћу, а не као краљица по удадби. Док је Едвард VI још био у животу, министри су га убедили да сачини опоруку којом именује леди Џејн Греј за престолонаследника. Та протестанткиња је и владала, али само девет дана – а онда ју је Мери затворила и наложила погубљење. Позната као Марија Крвава, краљица је била снажних католичких опредељења, одлучна да Енглеску врати *старој* вери. Поново је признала врховну папску власт, напустила титулу врховног поглавара цркве, опет увела римокатоличке бискупе и почела с враћањем калуђерских редова. Вратила је и противјеретичке законе, како би обезбедила повратак земље вери. Јерес је сматрана верским и грађанским неделом равном издаји земље, и због тога је око три стотине протестантских богохулника спаљено на ломачама за само три године. Овакав однос и овакви поступци учинили су Мери I врло неомиљеном, али су људима дали прилику да покажу да су спремни да умру за протестантско устројство (ibid.: 101).

Са тридесет седам година, колико је имала приликом ступања на трон, Мери је пожелела да роди децу, како би оставила католички опредељеног наследника који ће утврдити њене верске реформе, и како би онемогућила своју полусестру Елизабету да је непосредно наследи. Године 1554. одлучила је да се уда за Филипа, који је постао краљ Шпаније 1556. године. У том браку, међутим, није било деце. Филип је највећи део времена проводио на континенту, Енглеска није дошла ни до каквог удела у шпанским монополима у трговини с Новим светом, а на крају је то савезништво са Шпанијом још и увукло Енглеску у рат против Француске.

Мери је умрла 17. новембра 1558, и круна је ипак припала Елизабети.

Елизабета I, последња од Тјудора, рођена је 7. септембра 1533. Била је кћерка краља Хенрија VIII и краљице Ане Болејн, а на престо је дошла као трећа по линији наслеђивања. Крунисана је 15. јануара 1559. године.

Била је образована, течно је користила шест језика, а од обоје родитеља је наследила бистрину и одлучност. Њена владавина се сматра једном од најславнијих у енглеској историји. Чврсто је успостављена Англиканска црква. Остварена су многа открића на далеким пловидбама Франсиса Дрејка, Волтера Ралија и Хамфрија Џилберта. Те успешне експедиције у Северну и Јужну Америку припремиле су Енглеску за еру трговинске експанзије и колонизације.

Елизабетина владавина је ипак била обележена великим опасностима и тешкоћама, с претњама шпанске инвазије преко Ирске и француске преко Шкотске. Велики део севера Енглеске био је у побуни током 1569–70. Елизабета је донела оштре законе против присталица римокатоличке вероисповести пошто су откривене неке претње које су могле да јој угрозе живот. Једна таква завера имала је везе с Маријом, краљицом Шкота. Као вероватан наследник Елизабетин, Марија је 19 година провела у Елизаветином заточеништву, пошто је била срце завере и могуће организације атентата. Ипак, како се Елизабета

силно трудила да одржи политички мир у земљи, може се рећи да је чак испољавала приличну верску толеранцију (Trevelyan, 1974).

Године 1588. Британци су однели велику победу над шпанском инвазионом флотом од око 130 бродова. Та „Непобедива армада“ је имала за циљ збацивање краљице с власти, пошто је шпански краљ Филип II веровао да полаже право на енглески престо по основу брака с Мери I. После победе над Армадом тај рат против Шпаније ипак није био нарочито успешан, а представљао је огроман трошак који је народу донео скупоће и тешку привредну кризу у последњој деценији 16. века.

Елизабетина одлука је била да се никад не уда. Да се определила за неког иностраног принца, тај би могао да увуче Енглеску у мреже страних политика, док би удаја за неког сународника могла да увуче краљицу у надметања и борбе разних унутрашњих струја. Она је за све била самопрегорна и потпуно несребична особа која је жртвовала властиту срећу зарад добра нације. Преминула је у Ричмонд Паласу 24. марта 1603. године.

Најсвечарскији део године било је време око Божића. Тих дванаест дана краљ је, као и богати племићи, имао свог краља карневала, задуженог за пригодне „веселе игарије“, за приређивање скечева, наступа пантомимичара и костимираних забављача. Ова врста забављања имала је вековну традицију, а укључивала је и дивове, путујуће музиканте и жонглере. Важан део њихових наступа биле су најразличитије забавне игре и плес уз препознатљиве песме. Прослава Дана пролећа, првог дана маја, била је мање верски обојена. У весељима организованим тог дана момци и девојке су проглашавани за господара и господарицу маја, или за омиљене народне јунаке као што су Робин Худ и Леди Маријана.

За разлику од датумски одређених прослава и весеља, разне врсте коцкања су биле заступљене непрестано. Крајем владавине Хенрија VII Парламент је донео закон којим се слугама и шегртима забрањује да бацају коцку или играју карте. Сматрало се да коцкање води лењости и злочину, мада само код припадника нижих слојева. Многе наивне и нешкодљиве игре спровођене су у кућама, а још много више на отвореном простору. Отмени и узвишени слојеви и те како су знали за једну рану форму тениса, а и фудбал се играо већ у 16. веку (Counsell, Howe, Thomson, 1997).

У исхрани свих били су заступљени хлеб и сир, с тим што су се слојеви разликовали по квалитету хлеба и сирева које су јели. Најјефтинији је био хлеб сачињен од мешавине ражаног и пшеничног брашна. Припадници средњих слојева су јели „полубели“ хлеб од непросејаног пшеничног брашна, док је најскупљи био хлеб од белог пшеничног брашна. Мало је људи имало на располагању чисту пијаћу воду, за коју се иначе сматрало да није здрава, док чај још није био стекао широку прихваћеност. Многи су пили јако а устајало и млако пиво – за доручак, уз ручак и уз вечеру. За време Хенрија VII из Француске су увожене велике количине вина, али је њега пила само аристократија. Месо се није

јело петком. Поврћа је било у изобиљу – нарочито пасуља, грашка, шаргарепе и црног лука. И воће је било доста заступљено – јабуке, шљиве, крушке, брескве, јагоде, вишње. Још није било кромпира, а за парадајз се није знало.

Жена је од рођења васпитавана као биће које није равно мушком свету, већ је ђаволов инструмент и једина несавршеност божјег стварања. Младе девојке једва да су имале икакву слободу личности. Учене су да им је једина улога у животу да се удају и да рађају децу. Морале су да прихвате убеђење да им је Бог наложио да буду беспоговорно покорне мужу, да му тихо служе исто као што су биле послушне својим родитељима. Само женино тело и све њене ствари по удаји постајали су власништво мужа, ком је закон допуштао да њима располаже по својој вољи.

Брак је често био предмет практичних рачуница, пре него леп исход топлих осећања. Младе даме су врло мало могле да утичу на то ко ће им бити супружник; у таквој родитељској тиранији (Salingar, 1973a: 41) било је сасвим уобичајено да се двоје предвиђених за брачну заједницу први пут виде и упознају тек на дан венчања. Није постојала законом одређена доња старосна граница за ступање у брак, тако да је већина девојака удавана када им је било четрнаест година. Жена би у браку престајала да има право на своју вољу и свој глас; ограничен и строго одређен био јој је чак и начин појављивања – као неудата, могла је, на пример, да држи косу слободно пуштену, док би по удаји морала да је крије под неким велом или капом. Развод је био догађај који вера није предвиђала, тако да је већина бракова окончавана смрћу једног од супружника. Смрт мајке приликом рађања детета била је врло честа појава, услед чега су се многи мушкарци женили више пута.

Када је Хенри VII преузео власт Лондон је имао око 75 хиљада становника, а већ 1600. чак 200 хиљада. Најбогатија и најпрометнија улица тог напредног града био је Штранд. Тамо су стамбене куће грађене на самој реци, па ја свака имала и свој пристан. Племићи су онда својим личним баркама могли да плове непосредно од свога дома до краљевских палата. Посеђивали су и куће у унутрашњости, крај својих највећих имања. Када би племић путовао у Лондон или до неке од својих других кућа, у пратњи би му бивала бројна послуга. Два значајна чиниоца која су одређивала нечији друштвени статус и углед била су богатство начина живота, те број слугу и упослених.

Палата Вајтхол је под Хенријем VIII постала главна краљевска резиденција у граду. У време распуштања манастира, тринаест великих верских грађевина у Лондону је или узето у приватно власништво, или је срушено како би се дошло до грађевинског материјала за друге сврхе. Све што је од њих остало данас су имена појединих делова града, као Вајтфрајарз (белорисци) и Блекфрајарс (црнорисци). Многе грађевине тјудоровског Лондона су, нажалост, нестале у великом пожару 1666. године, услед чега је тешко створити праву слику града који су уздизали и снажили припадници династије Тјудор и њихови поданици.

Многе површине које су у данашњем Лондону велики паркови – Ричмонд парк, Хајд парк, Рицентс парк, Парк Св. Џејмса – коришћене су у време Тјудора као краљевске ловне шуме.

Посебно у Елизабетино време, Лондон је нарастао у град пун вреве, али неминовно прљав. Сâм град је био у гужви, узан, мрачан и испуњен непријатним мирисима, а улице су биле пуне животиња, изложених продаји или упрегнутих и натоварених. Лондонски мост је постојао, а једини други начин да се пређе преко прометне реке били су велики чамци, у које су позивали крмари познати по гласном и грубом изражавању. Куга, или *црна смрт*, Лондонцима није била ништа ново, али је у Елизабетиној ери харала досежући страхотне размере (Kostić, 1978). Верује се да је само 1563. године од ње умрло 80.000 људи, четвртина од тог броја у Лондону, али је стање било тешко широм Енглеске, иако су други градови били далеко мањи – Бристол и Единбург, на пример, имали су до 6.000 становника (Ђуковић Ковачевић, 1971: 107). У посматраном периоду, бескућници су тумарали друмовима и стварали тежак друштвени проблем (ibid., 1971), тако да је чак и путовање у Енглеској могло да се сматра преступом ако човек не би поседовао исправну дозволу. Дозволе је издавао *шериф*, високи чиновник у служби круне, у просторијама општине града, спроводећи тако закон који је био створен у циљу спречавања зараза. Из оваквих разлога владала је подозривост према путницима – могло би лако да се деси да они собом доносе кугу – и управо је од те мере страха и опреза зависило како ће глумци бити примљени у селима широм Енглеске (Kostić, 1978).

Захваљујући краљичином занимању за позориште, био је већ измењен и однос јавности према позориштима и глумцима (Ђуковић Ковачевић, 1971). Године 1578. краљица је за шест дружина дала одобрење да могу да изводе комаде у Лондону. Џејмс Барбиц, ранији припадник једне од тих дружина, касније је помогао да се створи трупа под именом „Људи лорда коморника“, која је наступала у његовом плански саграђеном позоришту (Глишић, 1964).

Просечна глумачка дружина обично се састојала од двадесетак глумаца. Особама женског пола није било допуштено да се појаве на позорници, тако да су женске улоге изводили сасвим млади дечаци, док су старије жене или комичне ликове понекад тумачили одрасли мушкарци. Ово је било могуће и због тога што су сценска упутства имала сасвим једноставне захтеве и било је лако спровести стилизовану глуму (Joseph, 1973). Извођачке дружине су мењале репертоар свакодневно, а потражња за успешним комадима је била велика. Када би трупа покренула неки комад, морала је силно да се труди како би се заштитила од копирања. Да би се спречило да комад препишу припадници других трупа рукопис је држан под кључем, а сваки глумац је добијао само преписане примерке призора у којима је лично наступао (Kostić, 1978).

Крајем 16. века у Лондону су постојале две различите врсте позоришта – јавна и приватна. Јавна или популарна позоришта су била непокривене грађевине обликоване као дворишта крчми у којима су глумачке дружине

некада наступале. Већина их је имала три покривене галерије око самог дворишног простора, а позорница је скоро увек задржала у тај партер тако да је могла да се посматра с три стране (Salingar, 1973b). Дуго се сматрало да је прво јавно позориште које је саграђено било Театар (*The Theatre*) Џејмса Барбица, изграђено у Шордичу 1576. године (Kostić, 1978). У најновије време, међутим, узима се да је „Црвени лав“ (*Red Lion*), објекат за који се дуго мислило да је био крчма у којој су се представе понекад одигравале, у ствари био заиста прва позоришна кућа, изграђена 1567. године. Међу остала познатија позоришта убрајају се Ружа (*The Rose*), изграђено 1587, Лабуд (*The Swan*; 1595) и Глобус (*The Globe*; 1599; страдало у пожару па обновљено 1614); сва су се налазила на јужној обали Темзе.

Приватна позоришта су била под кровом, осветљена свећама; примала су отприлике четири пута мање гледалаца, али су сви седели. Цене улазница за приватна позоришта биле су много више него за јавна позоришта. Све до 1608. године у приватним позориштима наступале су само дечачке дружине, па су тако сасвим млади дечаки били поштеђени моралне осуде која је иначе упућивана одраслим глумцима. Прво приватно позориште било је подигнуто у Блекфрајарзу 1576. године (*ibid.*).

Извођења у јавним позориштима често су била догађаји пуни вреве. Просечан број гледалаца који су ту могли да стану био је око 2.500 (*ibid.*). За време трајања представе продавани су вино, пиво и храна; то је за позоришта био начин да се дође до још нешто новца. Публика је галамила и кретала се – гледаоци су гласно коментарисали догађања на позорници, разговарали, чак и пушили – што је тада било помодна новина (*ibid.*: 99); дуван је иначе почео да пристиже из Новог света тек пред крај Елизабетине владавине, али се навика пушења брзо ширила, и није било необично видети чак и жене и децу обавијене димовима из глинених лула.

Ако би се десило да комад није гледаоцима по вољи, они би то гласно довикивали глумцима, тако да је долазило до оштрих расправа. Жене достојне поштовања ретко су похађале овакво позориште, а када би то и учиниле – заклањале су се маскама да их околина не би познала. Представе су обично почињале у два по подне, а трајале би по два до три сата. У приватним позориштима прављене су паузе испуњене музицирањем, а за то време су догореле свеће за осветљавање простора замењиване новим.

Школовање дечака је било релативно добро развијено, док су особе женског пола биле искључене из система. Само четири од шест жена Хенрија VIII имале су какво-такво формално образовање. Џејн Сејмур и Катарина Хауард једва да су биле писмене. Већина девојака је обучавана домаћичким пословима – шивењу и плетењу, познавању лековитих трава, припреми оброка од меса, служењу потребама будућег мужа. Кћерке угледних племићких породица могле су да добијају подuku из страних језика и умећа окретних игара код своје куће, али су универзитети били предвиђени искључиво за младе мушкарце. За родитеље

који нису имали средстава да своје синове пошаљу на универзитет постојале су три могућности избора: служење у кући, рад на сеоском имању или учење заната. Опредељивање родитеља да им дете постане шегрт представљало је најбољи пут ка неком пристојном послу и егзистенцији. На учење код мајстора могле су да ступе и девојчице, а већина деце која су постајала шегрти кретала је у тај живот кад им је било између десет и четрнаест година. Шегрти су остајали код свога газде по пет до седам година. Када би занатска обука била завршена, шегрт би био унапређен у калфу, што је већ значило намештење које доноси какву-такву плату.

Прву штампарију је из Белгије донео Вилијам Кекстон 1476. године. При самој појави штампе није било много писмених, али је она за кратко време постала распрострањен изум. Током целог века који је следио превођени су стари текстови, док су се у све већем броју јављали и нови ствараоци и нови написи. Писање поезије је у Елизабетино доба схватано као део господског образовања (Thornley, Roberts, 2003: 24). Знатан је био утицај народних балада и лирике, али је мало примера чисто патриотске и чисто религиозне лирике. Патриотизам је нашао свој снажан израз у драми, док религиозност није била нарочито истакнута (Puhalo, 1968: 80). Језичка форма одговара савременом енглеском језику, али суштина језика као менталне и као физичке активности остаје, у писаним материјалима, значајно сведочанство о тадашњим начинима размишљања и доживљавања света (Wrenn, 1970: 149). И музика је била популарна, нарочито у круговима богатијих. Знаком доброг одгоја сматрали су се умеће свирања и способност компоновања. Притом је и црквена музика била изразито популарна, па је и цела Европа признавала Енглеску као земљу музике *par excellence* (Trevelyan, 1974: 269).

Краљица Елизабета I је успешно владала Енглеском пуне четрдесет четири године. Био је то период релативне смирености и стабилности. Земља је у миру напредовала, што је поставило основу за велика остварења која су имала да обележе њено време. Смрћу Елизабетином наступио је крај једног великог и себи својственог периода (Harrison, 1974: 103). Био је то крај владавине Тјудора, али је величина нарочито Елизаветиног дела призната и чињеницом да је датум њеног ступања на престо пуне две стотине година прослављан као државни празник.

Позориште је остало без свог најзначајнијег покровитеља, па су постепено оживеле тврдње да је оно неморално и богохулно. Негде после 1630. напади куге су постајали све жешћи, па је Парламент то искористио као оштрицу за обрачун са позориштима. Године 1642. издата је уредба којом се забрањују сва сценска изођења, а 1648. Парламент је наредио да се позоришне куће поруше.

Елизабету је наследио Џејмс Стјуарт, син Марије, краљице Шкота (пореклом од Маргарете, кћерке Хенрија VII). Он је био краљ Шкотске пуних 36 година када је постао и краљ Енглеске, уједињујући тако Енглеску и Шкотску.

Литература:

- Counsell, Christine, Kate Howe, and Kate Thomson. *Life in Tudor Times*, Third Edition, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Enright, D. J. 'Elizabethan and Jacobean Comedy', in: *Pelican Guide to English Literature Vol. 2 The Age of Shakespeare*, edited by Boris Ford, 416–428. Harmondsworth (England): Penguin Books Ltd, 1973.
- Ђуковић Ковачевић, Иванка. *Историја Енглеске – Кратак преглед*, Београд: Научна књига, 1971.
- Ford, Boris, editor. *The Pelican Guide to English Literature Vol. 2 The Age of Shakespeare*, Harmondsworth (England): Penguin Books Ltd, 1973; First published 1955.
- Garwood, Christopher, Guglielmo Gardani, and Edda Peris. *Aspects of Britain and the USA*, Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Глишић, Бора. *Позориште – Историјски увод у проучавање сценске уметности*, Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, 1964.
- Harrison, G. B. *Introducing Shakespeare*, Harmondsworth (England): Penguin Books Ltd, 1974.
- Joseph, Bertram. 'The Elizabethan Stage and Acting', in: *The Pelican Guide to English Literature Vol. 2 The Age of Shakespeare*, edited by Boris Ford, 147–161. Harmondsworth (England): Penguin Books Ltd, 1973.
- Kostić, Veselin. *Šekspirov život i svet*, Beograd: Naučna knjiga, 1978.
- Lafater Sloman, Meri. *Elizabeta I, kraljica engleska*, Beograd: Rad, 1968.
- Legouis, Émile, and Louis Cazamian. *A History of English Literature*, Revised Edition, London: J. M. Dent & Sons LTD, 1971.
- Longman Dictionary of English Language and Culture*, London: Longman Group UK, 1992.
- Murphy, Michael, editor. *Dictionary of English Language and Culture*, Harlow (England): Pearson/LONGMAN, 2007.
- Price, Mary R., and C. E. L. Mather. *A Portrait of Britain under Tudors and Stuarts*, Oxford: Oxford University Press, 1954.
- Puhalo, Dušan. *Istorija engleske književnosti od početaka do 1700. godine*, Beograd: Naučna knjiga, 1968.
- Salinger, L. G. 'The Social Setting', in: *The Pelican Guide to English Literature Vol. 2 The Age of Shakespeare*, edited by Boris Ford, 15–47. Harmondsworth (England): Penguin Books Ltd, 1973a.
- Salinger, L. G. 'The Elizabethan Literary Renaissance', in: *The Pelican Guide to English Literature Vol. 2 The Age of Shakespeare*, edited by Boris Ford, 51–116. Harmondsworth (England): Penguin Books Ltd, 1973b.
- Sheerin, Susan, Jonathan Seath, and Gillian White. *Spotlight on Britain*, Second Edition, Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Sim, Alison. *Pleasures and Pastimes in Tudor England*, London: Sutton Publishing, 1999.
- Thornley, G. C., and Gwyneth Roberts. *An Outline of English Literature*, New Edition, Harlow: Pearson Education Limited/Longman Group Ltd, 2003.

- Trevelyan, George Macaulay. *A Shortened History of England*, Harmondsworth (England): Penguin Books Ltd, 1974.
- Wheeler, C. B. *Introduction to Six Plays by Contemporaries of Shakespeare*, edited by C. B. Wheeler, vii–xii. London: Oxford University Press, 1971a.
- Wheeler, C. B. Editor. *Six Plays by Contemporaries of Shakespeare*, London: Oxford University Press, 1971b.
- Williams, Neville. *The Tudors (A Royal History of England)*, Los Angeles: University of California Press, 2000.
- Williams, Penry. *The Later Tudors (England, 1547–1603)*, Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Wrenn, C. L. *The English Language*, London: Methuen and Co., 1970.

The Tudor Age – the time when foundations were laid to the British culture we are studying today

SUMMARY: The Tudors were a dynasty of Kings and Queens who ruled England, Wales and parts of Ireland from 1485 to 1603. The period begins when Henry Tudor, a Lancastrian, defeated King Richard III at the battle of Bosworth Field in 1485 ending the War of the Roses which had been waged between the Yorkists and Lancastrians. The era followed of private enterprise and expanding genius associated with the personalities of Francis Drake, Walter Raleigh, Ben Jonson, William Shakespeare, or Francis Bacon, as a normal outcome of two hundred years of social disruption and rebirth, of the appeal of Renaissance and Reformation to the individual mind and conscience, and the subjection of corporate power to the national will embodied in Crown and Parliament. The mediaeval system passed away, not by chance but on account of profound changes in the habits of the English people, the emancipation of the villeins, the growth of London, the rise of educated and active-minded middle classes, the spread of cloth manufacture and other trading activities. The adoption of the English language by the educated classes and the shaping thereof through the new system of education and the invention of the printing press to undermine the churchman's monopoly of learning, the discovery of the ocean trade routes and of the New World, all the changes, spiritual and material, are only some of the most significant milestones on the historical road known as the Tudor Age.

KEY WORDS: *Renaissance, middle classes, education, the theatre, Elizabethan times*

Likovi majki u Šekspirovim tragedijama u psihosocijalnom kontekstu ranog modernog perioda

REZIME: Rad se bavi ulogom žene kao majke u Engleskoj u ranom modernom periodu, njenim socijalnim statusom i psihološkom ulogom u porodici, kao i načinom na koji se ovaj psihosocijalni kontekst odražava na likove majki i majčinskih figura u nekim od Šekspirovih tragedija (*Hamlet*, *Magbet*, *Koriolan*). Iako, naizgled, Šekspirove drame odražavaju vladajuće društvene vrednosti onog vremena, među njima i patrijarhat, ne možemo se oteti utisku da su, uprkos opšteprihvaćenom stavu o inferiornosti žena, upravo žene, a pogotovo majke, prikazane kao moćne, a muškarci kako se bore da se odupru slabosti koju imaju prema ženama.

KLJUČNE REČI: *majke, majčinske figure, tragedije, porodica, rani moderni period*

U Šekspirovoj biografiji *Vil iz Stratforda: Kako je Šekspir postao Šekspir* Stiven Grinblat (Greenblatt, 2006: 127) naziva Šekspira „velikim pesnikom porodice“ koji je imao posebno interesovanje za, recimo, ubilačko rivalstvo među braćom ili složenost odnosa između očeva i kćeri. Zato je, smatra Grinblat (ibid.: 127), vrlo neobično što se u srazmerno malom broju Šekspirovih drama daje uvid u bračno stanje i odnose između supružnika. Mnoge bračne parove smrt je razdvojila davno pre početka drame. Tako, kaže Grinblat (ibid.: 133), u najvećem broju slučajeva umrle su žene, odnosno majke: „Nema gospođe Bolinbruk, gospođe Šajlok, gospođe Leonato, gospođe Brabancio, gospođe Lir, gospođe Prospero“. Demografski podaci pokazuju da je u elizabetinsko doba porođaj nosio brojne rizike, ali smrtnost žena nije mogla biti tolika da bi se njome moglo objasniti odsustvo žena i majki u dramama. Jasno je, zaključuje Grinblat, da Šekspir nije želeo *Kralja Lira* u kom bi žena starog kralja raspravljala o njegovoj nameri da se povuče.

Kada se Šekspirov opus posmatra u celini, ova Grinblatova tvrdnja je svakako tačna. Međutim, kada se posmatraju samo Šekspirove tragedije, okolnosti su drugačije. U samo jednoj od njih, *Antonije i Kleopatra*, u fokusu je vanbračna veza, dakle glavni junaci nisu ni supružnici ni roditelji. Sve ostale tragedije bave se na neki način porodičnim odnosima, bilo kao sporednom ili kao glavnom temom. U ovom poglavlju raspravljaju o ženskim likovima koji se pojavljuju u ulozi majki ili majčinskih figura u tragedijama *Hamlet*, *Magbet* i *Koriolan*, kao i o socijalnom i psihološkom kontekstu uloge majke u ranom modernom periodu (šesnaesti i sedamnaesti vek).

1. Istorijske okolnosti

Očekivani životni vek u Engleskoj četrdesetih godina šesnaestog veka iznosio je samo trideset dve godine. Najugroženija su bila novorođenčad, čija se prosečna stopa smrtnosti kretala između dvadeset i trideset odsto. Stopa smrtnosti jednogodišnjaka kretala se oko osamnaest posto, pa se može zaključiti da su se izgledi za preživljavanje posle prve godine života značajno popravljali. Ipak, istorijski podaci govore da je u periodu od 1550. do 1610. godine umiralo između dvadeset pet i trideset pet odsto dece iz svih društvenih slojeva pre navršenih petnaest godina, pre svega od posledica raznih bolesti i neadekvatne medicinske nege (Stone, 1990).

Rađanje deteta bilo je veliki rizik za ženu, pre svega zbog neobučenih i neukih babica i nedostatka osnovnih higijenskih uslova. Veoma često bi, prilikom težeg porođaja, nastradali i majka i dete. Ukoliko bi majka i preživela sam porođaj, često je umirala od sepse koju je dobila prilikom porođanja. Sve od šesnaestog do devetnaestog veka tri od četiri braka među sitnijim plemstvom bila su prekinuta smrću žene na porođaju (ibid.: 64).

Visoka stopa smrtnosti u ranom modernom periodu nije samo uticala na decu, već i na odnos roditelja prema deci. Da bi sačuvali mentalno zdravlje roditelji su morali da ograniče svoju psihološku i emotivnu vezanost za decu, pogotovo za bebe. Čak i ako su deca bila istinski željena bilo je nepromišljeno da se roditelji emotivno vezuju za bića s tako malo šansi da prežive. Ništa bolje ne odslikava krhkost dečjeg života od srednjovekovnog običaja da dva deteta dobiju isto ime u očekivanju da će samo jedno preživeti. Ovaj običaj zadržao se i u šesnaestom, sedamnaestom i osamnaestom veku: novorođenče je dobijalo isto ime kao i predhodno umrlo dete (ibid.: 56).

Osim od bolesti, novorođenčad i deca su često umirala zbog ravnodušnosti i roditeljskog zanemarivanja. Bogati su predavali decu dojiljama dok ne navrše godinu dana, iako je posledica toga bila duplo veća smrtnost te dece od onih koje su dojile majke. Siromašni su često novorođenčad satima ostavljali samu u kući, čvrsto povi-jenu kao kakav paket na klupi, dok bi oni odlazili na rad. Takođe su bili prinuđeni da decu stavljaju u krevet u kome su i sami spavali, jer drugi nisu ni imali, pa se dešavalo da ih u snu uguše; kao i roditelji, deca su se hranila loše i neredovno; konačno, mnogi roditelji su radije napuštali decu koju nisu mogli da prehrane nego da ih gledaju kako gladuju. Delimično je visoka stopa smrtnosti dece bila posledica ovakve nebrige, koja je, opet, bila posledica siromaštva ili neukosti (ibid.: 65). Ali, istovremeno, nebriga je bila posledica visoke stope smrtnosti, jer je poklanjati preveliku pažnju i ljubav bićima tako osetljivim i kratkovekim značilo sebi nepotrebno zadavati bol. Zbog toga je većina roditelja iz više i srednje klase prepuštala svoje bebe brizi dojilja i čak ih udaljavala iz porodične kuće sve do navršenih dvanaest do osamnaest meseci, kako bi najopasnije doba, kada je smrtnost male dece bila najveća, preživeli negde drugde. Međutim, čak i ako bi deca uspela da prežive i bila vraćena roditeljima, odgajale su ih i vaspitavale dadilje, guvernante i učitelji.

U periodu od 1540. do 1660. godine, u engleskom plemstvu i srednjoj klasi, pod uticajem puritanizma, sve više se insistiralo na disciplinovanju dece. Među roditelji-

ma je vladalo uverenje da je neophodno slomiti detetovu volju i nametnuti mu potpunu pokornost. Smatralo se da u svakom detetu postoje tvrdoglavost i gordost, koje se pre svega moraju slomiti i satrti. Vaspitavanje dece se izjednačavalo sa dresiranjem sokolova, pasa ili konja (ibid.: 116). U tu svrhu roditelji oba pola koristili su fizičko kažnjavanje, što se pravdalo shvatanjem da deca nemaju razuma, da njima vladaju čula i strasti (Kostić, 2006: 69), te su, prema tome, batine jedina kazna koju mogu razumeti. Fizičko kažnjavanje je bilo standardni metod disciplinovanja dece u šesnaestom i sedamnaestom veku, koje se kompenzovalo maženjem kada je dete bilo mirno i poslušno. Posledica ovakvog tretmana bila je da su mnoga deca odrastala sa strahom od roditelja ili čak mržnjom prema njima. Biograf iz sedamnaestog veka, Džon Obri, tvrdio je da su očevi i majke šibali svoje kćeri i kad bi postale žene. Zbog toga, kaže Obri, „dete se užasavalo svojih roditelja, kao rob mučenja“ (Stone, 1990: 121). Španski humanista iz šesnaestog veka, Huan Luis Vives, sećao se da „ni od koga nisam više bežao, niti se više bojao da priđem nego mojoj majci kad sam bio dete“ (ibid.: 120).

Veoma stroge vaspitne metode i potčinjenost dece, usvojeni u šesnaestom veku, bili su, paradoksalno, rezultat većeg zanimanja za decu. Pogotovo su puritanci, pod uticajem doktrine o prvobitnom grehu, bili odlučni da suzbiju sklonost dece ka iskvarenosti i grehu, naročito grehu gordosti i neposlušnosti. Oni su ih voleli, mazili, molili se za njih i istovremeno ih se plašili i mrzeli kao izvor greha u domaćinstvu, i zato su ih nemilosrdno kažnjavali. Većina majki šesnaestog i sedamnaestog veka bile su istovremeno i brižne i represivne. Još jedan razlog za strogost prema deci bilo je širenje biblijskih učenja o vaspitanju dece. Biblija je u protestantizmu bila vrhunski autoritet u svim oblastima, a upotreba engleskog prevoda Biblije omogućila je širenje ovih učenja. Biblijski saveti svodili su se na to da prema deci treba održavati psihološku distancu, što je, uostalom, bilo u skladu sa životnim okolnostima. Nije se smela pokazati nežnost, jer to podriiva roditeljski autoritet. U novouspostavljenom „svetom braku“ dužnost supruge i majke bila je da pomaže svom mužu u uspostavljanju kontrole nad decom (ibid.: 125–126).

Stoun objašnjava da je rezultat ovakvih životnih okolnosti i vaspitanja bilo društvo u kome je većina ljudi teško uspostavljala emotivne veze. Deca su često bila zanemarivana, čak i zlostavljana; odrasli su se odnosili jedni prema drugima sumnjičavo i neprijateljski; bliske emotivne veze teško je bilo naći. Odvajanje od majke u prve dve godine života, neprestani gubitak bliskih rođaka, braće i sestara, roditelja i prijatelja zbog prerane smrti, i slamanje detetove volje – sve ovo je doprinosilo svojevršnom „emocionalnom zatupljivanju“. Mnogim ljudima je primarna reakcija na druge bila u najboljem slučaju ravnodušnost, a u najgorem mešavina sumnjičavosti i neprijateljstva, despotizma i servilnosti (ibid.: 80).

2. Majke i majčinske figure u Šekspirovim tragedijama

Likovi majki u Šekspirovim dramama, odnosno odsustvo majčinske figure, kao i odnosi između glavnih protagonista i likova majki bili su posebno interesantni za

neke autorke koje se bave psihoanalitičkim pristupom književnosti (Adelman, 1992; Kahn, 1993). U svom eseju „The Absent Mother in *King Lear*“ Kopelija Kan (Kahn, 1993: 5) se poziva na Stounov opis običaja predavanja novorođenčadi na brigu plaćenim dojiljama sve dok ne napune dvanaest do osamnaest meseci; tada bi bila vraćena majkama, koje su za njih bile nepoznate osobe. Kanova tvrdi da su mnogi, ako ne i većina pripadnika visokog i nižeg plemstva sigurno preživeli traumu odvajanja od dojilje kao jedine majčinske figure koju su poznavali. Posledice takve traume bile su tendencija da se drugima postavljaju previsoki zahtevi, bes kada ti zahtevi ne bi bili ispunjeni i nesposobnost ostvarivanja bliskog odnosa. Kanova na ovaj način objašnjava Lirovo ponašanje prema Kordeliji. Još jedna uticajna psihoanalitička studija američke feministkinje i psihoanalitičarke Nensi Čodorou (Chodorow, 1979: 3) razmatra tradicionalnu podelu uloga u porodici, gde je majka odgovorna ne samo za rađanje, već i za podizanje dece kao društveno i kulturno ustrojstvo koje se održava uz pomoć patrijarhata (a, istovremeno, ova podela uloga ojačava patrijarhat). Nensi Čodorou objašnjava kako se u najranijoj fazi odnosa majka–dete formira detetova svest o pripadnosti muškom, odnosno ženskom polu. Ona tvrdi da se kod devojčica svest o sopstvenom identitetu formira kroz identifikovanje s majkom, dok se kod dečaka ta svest formira kroz poricanje prvobitne sjedinjenosti s majkom, odnosno ženskim bićem. Dakle, kod devojčica se ženski identitet lakše formira zbog identifikacije s moćnim ženskim bićem, dok je iz istih razloga muški identitet kod dečaka ugrožen. Na taj način, kaže autorka, muški identitet se mora graditi pomoću poricanja veze sa ženskim rodom; određene aktivnosti moraju biti definisane kao muške, superiorne u odnosu na ženske, kao što su rađanje i briga o deci. Taj proces razdvajanja muških i ženskih uloga i ponašanja sastavni je deo patrijarhalne ideologije. U studiji koja se bavi puritanskim stavovima prema odgajanju dece, Dejvid Leverenc (Leverenz, 1980) zaključuje da je uloga majke bila da se brine o maloj deci, dok je očeva uloga bila da disciplinuje stariju decu. Majke treba da vole i maze decu dok su mala, ali da se uzdržavaju od toga kada deca porastu, jer tada uloga oca u vaspitavanju postaje primarna. Na taj način, sopstvena volja, nagoni i osećanja koje treba kontrolisati i potisnuti vezuju se u svesti muške dece za slabost i ženskost, a naglašava se nadmoć „muškog“ razuma nad „ženskim“ emocijama.

Kako kaže Kopelija Kan (Kahn, 1993), trag koji majčinska ljubav ostavlja u muškoj psihi, psihološko prisustvo majke u muškarcima, bilo da su autori teksta ili se u njemu pojavljuju kao likovi, mogu se naći u mnogim književnim delima. Međutim, u ovom poglavlju bavićemo se prvenstveno stvarnim likovima majki u osam Šekspirovih tragedija. Prvo što moramo primetiti jeste da u porodicama koje se pojavljuju u tragedijama gotovo uvek nedostaje ili otac ili majka: u *Titu Androniku* Titova deca nemaju majku, dok, nasuprot tome, Tamorini sinovi nemaju oca; u *Hamletu* ovaj šablon se ponavlja, pa je tako Hamlet lišen oca, dok Ofelija i Laert nemaju majku; u *Otelu* Dezdemona ima samo oca; *Kralj Lir* je već čuven po odsustvu majki i u zapletu i u podzapletu; dok je u *Koriolanu* jedan od najupečatljivijih likova majka glavnog junaka, koja, kako se čini, zauzima i mesto odsutnog oca. Ove nepotpune porodice u tragedijama odslikavaju stvarno stanje u društvu šesnaestog i ranog sedamnaestog

veka. To je bilo društvo s ogromnim brojem siročadi, dok je veoma mali broj dece imao oba roditelja u životu. Jedno od troje dece izgubilo bi jednog od roditelja do svoje četrnaeste godine (Stone, 1990: 49). S obzirom na ovako visoku stopu smrtnosti, elizabetinskoj publici verovatno nije bilo potrebno objašnjenje za odsustvo oca ili majke u drami.

3. Hamlet i Gertruda

Odnos majke i sina u *Hamletu* bio je posebno interesantan i za feminističku i za psihoanalitičku kritiku. Tek početkom dvadesetog veka, pod uticajem Frojda i njegovih teorija, javlja se psihoanalitički pristup književnosti, pa se tako tragedija o Hamletu analizira iz ovog ugla, a dotle zanemareni lik Gertrude izbija u prvi plan. Do tada je Gertrudin lik predstavljan kao sušta suprotnost Hamletu. Hamlet je filozof i mislilac, a Gertrudom upravljaju čula i strasti, i stalno je u potrazi za zadovoljstvima (Bradley, 1991). Ona strastveno voli Hamletovog oca i strastveno žali za njim, ali posle samo dva meseca udaje se za njegovog brata s istom tom strašću. Čini se da je pomalo ljuta na Hamleta koji je svojim „nemuškim bolom“ (Šekspir, 2003: 1.2.97) neprestano podseća na prethodni brak i odbija da učestvuje u njenoj sadašnjoj sreći.

Nemoj jednako oborena oka
 Da oca dičnog po prašini tražiš.
 Ti znaš, prosta je i obična stvar:
 Da sve što živi mora umreti,
 Kroz prirodu u večnost prolazeć.

(1.2.70–73)

Gertruda podseća Hamleta na prirodne zakone, koji se moraju prihvatiti kao nepobitne činjenice. Kao što je već rečeno, smrt supružnika, dece, roditelja, rođaka i prijatelja bila je u elizabetinsko doba sastavni deo svačijeg života. Smatralo se sasvim normalnim i prirodnim nadoknaditi gubitak jednog deteta rađanjem drugog, odnosno ponovo stupiti u brak posle smrti supružnika (Stone, 1990: 88). Štaviše, smatralo se da je neprilično pokazivati preveliku žalost za preminulim, jer je po hrišćanskoj doktrini duša bila besmrtna, te su duše pravednika bivale spasene i odlazile da žive na boljem mestu – u raj. Da, slaže se Hamlet, to je obična stvar, zakon prirode, a Gertruda mu na to postavlja logično pitanje: „Pa kad je to, što tebi tako čudna izgleda?“ (1.2.75). Isto pitanje postavljali su mnogi kritičari: zašto Hamlet ne može da se pomiri s majčinom udajom? Jedno od objašnjenja za Hamletovo ponašanje, koje je imalo velikog uticaja na savremenu kritiku, dali su Sigmund Frojd i njegov učenik Ernest Džouns. Frojd je u svojoj knjizi *Tumačenje snova* (1973), u kojoj opisuje svoje otkriće podsvesti i značaj tumačenja snova, analizirao tragedije *Hamlet* i *Kralj Edip*, kao i njihove glavne protagoniste. Frojd tako objašnjava Hamletovo ponašanje postojanjem Edipovog kompleksa, unutrašnjeg konflikta koji se javlja u svakoj porodici i u

svakom pojedincu. Prema Frojdu, razlika između Edipa i Hamleta je samo u stepenu represije: u *Kralju Edipu* – sinovljeva želja da se oslobodi oca i zauzme njegovo mesto u majčinom životu se ostvaruje, dok u Hamletu ostaje potisnuta. Hamlet je u stanju da učini sve – osim da se osveti čoveku koji mu je ubio oca i oženio se njegovom majkom, zato što je taj čovek ostvario potisnute želje iz Hamletovog detinjstva. U svom eseju „Mourning and Melancholia“ (1999) Frojd takođe koristi primer Hamleta da objasni poreklo melanholije: melanholik se poistovećuje sa voljenim „objektom“ (osobom) koji je izgubio; gnev koji oseća zbog gubitka usmerava prema samom sebi. U Hamletovom slučaju „voljeni objekt“ nije samo otac, već i majka. Hamleta muči osećaj krivice jer je i sam razmišljao da ukloni oca zbog incestuozne strasti prema majci. Gertruda je, s druge strane, izvršila dva ozbiljna nedela: pokazala je da oseća požudu, što je nedopustivo za ženu, a pogotovo za majku, a, s druge strane, predmet te požude nije sam Hamlet, već drugi muškarac. Ovo otkriće i potiskivanje incestuoznih želja vode Hamleta u ludilo. Ovo Frojdovo tumačenje odnosa Hamleta i Gertrude je proširio i razradio Ernest Džouns u studiji *Hamlet i Edip* (Džouns, 2005).

Frojdova i Džounsova teorija bila je predmet mnogih rasprava i veoma često su je osporavali, pogotovo feminističke kritičarke u drugoj polovini dvadesetog veka (Adelman, 1992; Rose, 1985). One smatraju da lik Gertrude, a kroz njega i žena kao seksualno biće, ima funkciju „žrtvenog jarca“ – Gertruda je predmet osude Hamleta i njegovog mrtvog oca zbog svog seksualnog prestupa. Na žensku seksualnost se gleda kao na uzrok tragičnog ishoda i psihološkog stanja protagoniste, ne samo u tekstu, već i u kritikama koje se zasnivaju na Frojdovom čitanju *Hamleta* (Bradley, 1991; Eliot, 1932; Džouns, 2005). Nema sumnje da je Hamlet užasnut i razočaran ponašanjem svoje majke, i da smatra da je Gertruda izdala i njega i njegovog oca, pa je stoga rešen da je suoči s njenim nedelima: „Nećete / otići dok vam ogledalo ne dam / da svoju dušu do dna vidite“ (3.4.22–23). Čak ide tako daleko da je optužuje za saučesništvo u zločinu: „Da, krvav čin. Skoro tako rđav, / O dobra mati, ko ubiti kralja, / Pa se za njegovog brata udati“ (3.4.33–34).

Drugačije psihološko tumačenje odnosa Hamleta i Gertrude dala je Dženet Adelman u svojoj knjizi *Suffocating Mothers* (1992). U poglavlju pod naslovom „‘Man and Wife Is One Flesh’: *Hamlet* and the Confrontation with the Maternal Body“ Adelmanova primećuje da u ranim Šekspirovim dramama postoji nekoliko snažnih likova majki, ali da one praktično nestaju sve do *Hamleta*. Adelmanova ističe značaj lika Gertrude u smislu „povratka majke“ u Šekspirove drame. U komedijama i istorijskim dramama koje prethode *Hamletu* Šekspir se bavio odnosom otac – sin, u kome sin gradi sopstveni identitet poistovećujući se s ocem. Da podsetimo, prema Nensi Čodorou, muški identitet gradi se takođe poricanjem veze s majkom. Kao i u *Juliju Cezaru* i u dve istorijske drame o Henriju Četvrtom, i u *Hamletu* je glavni protagonista sin koji mora da bira između dve figure oca, dobrog i zlog, ali taj izbor daleko komplikovanijim čini majka, bar po Hamletovom mišljenju, koja ne pravi razliku između svog muža i njegovog zlog brata (Wofford, 2007). Gertrudina strast prema Klaudiju, i njena udaja za njega, izazivaju kod Hamleta emotivni šok jer iznenada sagledava majku kao seksualno biće. Telo majke je uprljano grešnom (preljubničkom/incestu-

oznom) vezom. Adelmanova čak sugerije da Hamlet, zgrožen majčinom otvorenom seksualnošću, prebacuje na nju krivicu za očevo ubistvo. Za Adelmanovu je *Hamlet* psihološka drama o složenim odnosima glavnog junaka i nekoliko drugih likova. Što se tiče Gertrude i Hamleta, Adelmanova u njihovom odnosu vidi strah od majke (posebno njene seksualnosti), idealizovanje oca (i muškosti koju on predstavlja) i „borbu da se muški identitet i oca i sina oslobodi zagađenog majčinog tela iz koga je potekao“ (Adelman, 1992: 123).

Kao i u mnogim drugim tragedijama, ženska seksualnost je grešna i za osudu, tim pre ako je u pitanju majka. Hamletu se gadi pomisao o majci i stricu „u zamašćenoj postelji što sva bazdi na znoj / i koja truljenjem zaparena je“ (3.4.82–83). Strah od ženske seksualnosti bio je u ranom modernom periodu naročito jak, jer je društvo, kako kaže Stoun (Stone, 1967), bilo patrilinearno i patrijarhalno. Imovinu, a s njom i moć i vlast nad porodicom, nasleđivao je najstariji sin. S druge strane, muškarac nije ni na jedan način mogao da utvrdi da li je zaista sin svoje majke, odnosno otac svoje dece. Zato je žena morala biti ponižena i potčinjena, a njena seksualnost morala je biti pod kontrolom muškarca.

4. Magbet i ledi Magbet

U *Magbetu* su glavni likovi supružnici, ali ostaje nepoznato da li imaju ili su imali decu. Međutim, izuzetno prisan odnos između supružnika podseća na odnos majke i sina. Ledi Magbet razume i podržava Magbetovu ambiciju i čini sve da se ta ambicija ostvari. Magbet je, s druge strane, zavisn od nje, potrebno mu je njeno odobravanje, a njeni prekori kod njega izazivaju stid. Iako ledi Magbet ne upoznajemo ni u jednoj drugoj ulozi osim uloge supruge, interesantno je što ona nekoliko puta u prvom činu sebe opisuje kao majku, i to dominantnu, zastrašujuću, demonsku majku: „Na moja ženska prsa hodite, / pa mleko moje sišite kô žuč, / ubistva prislužnici,“ (1.5.55–57). Ona je gospodarica života i smrti, daje život, ali isto tako može i da ga oduzme:

Dojila decu ja sam, te i znam
Kako se nežno voli dojenče;
Pa ipak ja bih, dok mu se još oči
Na mene smeše, bradavicu svoju
Iz bezubih mu desni otrgla
I prosula mu mozak, da sam se
Zaklela tako kô što se na
ovo Zakleste vi.

(1.7.54–59)

Da li Magbetovi imaju dece i koliko, kakva je ledi Magbet kao majka – na ova pitanja u drami nema odgovora. Za mene je ovo najstrašnija slika u drami; verovatno je i bila predviđena da kod publike izazove šok i grozu i da naglasi krajnju okrutnost i izopačenost ledi Magbet. Međutim, kako napominje Ketrin Belzi (Belsey, 1992: 124), mi smo naslednici porodičnih vrednosti koje važe već blizu četiri stotine godina. U Šekspirovo vreme su običaji koje mi danas smatramo tradicionalnim bili sasvim novi – udvaranje, brak iz ljubavi i odgajanje i socijalizacija dece od strane dva brižna roditelja. Već smo pomenuli da odnos većine roditelja i njihove dece nipošto nije bio

prisan i pun ljubavi, a bilo je i primera nasilja u porodici, koji sasvim liče na leđi Magbet. Stoun navodi primer s početka sedamnaestog veka: izvesna leđi Abergaveni ubila je u besu svoju sedmogodišnju kćerku, bacivši je na zemlju takvom silinom da je dete slomilo lobanju (Stone, 1990: 122). Leđi Magbet postavlja muževljevu ambiciju iznad onoga što se smatra najvišim činom samorealizacije ženskog bića – majčinstva. Dakle, leđi Magbet je prikazana kao žena koja vrši nasilje nad sopstvenom ženstvenošću – ona poziva zle duhove da je liše njenog pola:

O, dođite, vi duhovi, što pravac Mislima ubilačkim dajete, Pa mene
pola moga lišite I svirepošću najstrašnjom svu me Od glave pa do pete
ispunite...

(1.5.45–49)

Međutim, u drugom činu njena uloga je već umanjena: više nije potencijalni ubica, već saučesnik u zločinu. Ona sada pristaje na ulogu Magbetovog pomagača: priprema noževe koje treba zamočiti u Dankanovu krv, kako bi se optužili stražari, i sipa usplavljujući napitak u njihove pehare. Sada njeno ponašanje i postupci više liče na ženske. Ali i dalje verno pomaže Magbetu, koreći ga katkad zbog malodušnosti, i neprestano ističući da je ostvarenje cilja vrednije od svega i da treba da odbaci grižu savesti i sažaljenje. Magbet sledi njene savete i bolje nego što se nadala. On planira Bankovo ubistvo bez njenog znanja, kao neku vrstu dokaza koliko je dobro savladao lekciju. Scena u kojoj se pojavljuje Bankov duh poslednja je u kojoj će Magbet pokazati slabost i grižu savesti, a leđi Magbet će biti tu da govori umesto njega, da ga oštrim prekorima vrati u stvarnost, i zaštititi ga od zabrinutih pogleda vlastele. To je njeno poslednje pojavljivanje kao Magbetovog saučesnika i vernog pomagača. Magbet je „odrastao“ i sada je u stanju da sam ostvaruje svoje ciljeve, njena pomoć mu više nije potrebna.

Ako na ovu tragediju primenimo psihoanalitički pristup, možemo zaključiti da pratimo proces odrastanja i odvajanja glavnog protagonista od „majke“, odnosno moćnog ženskog bića. Magbetov lik se razvija od potpune sjedinjenosti i potčinjenosti ženskom identitetu, preko odvajanja i građenja sopstvenog identiteta, do potpunog odbacivanja: na vest o smrti leđi Magbet on ravnodušno primećuje: „Kasnije da je umrla / časa za takvu poruku bi bilo“ (5.5.17–18). Kroz lik leđi Magbet možemo sagledati sudbinu mnogih majki u patrijarhalnom društvu: njena uloga je da rodi sina, brine o njemu dok je mali, štiti ga i pomaže, i pritom podstiče da odbacuje sve što je žensko, da razvija „muške“ osobine i da smatra sve žene sebi podređenim, uključujući i nju samu.

Za Dženet Adelman, tragedije *Magbet* i *Koriolan* bave se pokušajem glavnih protagonista da stvore autonomni maskulini identitet koji će ih braniti od slabosti prema majčinskoj figuri. Zastrašujuća moć ženskog bića, koja se oslobađa na početku *Magbeta*, sputava se na kraju eliminacijom ženskih likova (ubistvo leđi Makdaf i samoubistvo leđi Magbet): majke više ne predstavljaju pretnju jer ih više nema (Adelman, 1992). Međutim, ovo rešenje ne može biti trajno. S druge strane, u *Koriolanu* je predstavljen trijumfalni povratak lika moćne majke i propast pokušaja da se veza s majkom preseče.

5. Koriolan i Volumnija

Naizgled, Koriolan je oličenje maskulinih vrednosti: on je žestok, neustrašiv ratnik, sav od akcije, nesklon da promisli o svojim postupcima. Iako u drami pripada plemstvu i prezire plebejce, on je Šekspirov najbolji prikaz individualiste iz građanske klase, onog „novog čoveka“ koji živi „kao da je čovek tvorac / samoga sebe i ne zna za rod“ (5.3.36–37). Samouveren i samodovoljan, on ne mari za mišljenje svoje okoline i naroda. Zašto bi bio izložen sudu svetine, navodio svoje zasluge za državu i molio za podršku u sticanju titule, kada on sam odlično zna svoje vrline (Eagleton, 1986). Međutim, pošto je svojim oholim ponašanjem izazvao gnev narodnih tribuna, koji su pobunili građane protiv njega i uskratili mu podršku da postane konzul, Koriolan je primoran da se privremeno krije u svojoj kući. Dok besni protiv nezahvalnosti mase i kune se da im neće popustiti, Koriolan se duboko u sebi ipak dvoumi: „Čudim se / što mi majka više ne odobrava“ (3.2.8–9). Otkrivamo da ipak nije tako siguran u sebe kao što izgleda i da su mnoge njegove odluke zavisile i još uvek zavise od majčinog odobravanja ili osude.

Koriolana je odgajila i vaspitala njegova majka Volumnija, žena čije su životne vrednosti muškije, strože i „rimskije“ i od rimskih (Belsey, 1992: 137). Volumnija se svojoj snahi Virgiliji, Koriolanovoj ženi, hvali time što ga je od malih nogu puštala da traži opasnost, i da ga je sama poslala u rat da bi stekao vojničku čast i slavu. Na Virgilijino pitanje: „Ali da je poginuo u tom ratu, gospo, šta biste onda?“, Volumnija odgovara: „Onda bi njegov dobar glas bio moj sin; njega bih smatrala za svoje dete“ (1.3.20–21). Volumnija živo zamišlja prizore bitke u kojoj njen sin kosi neprijatelje kao žito, „brišući / krvavo čelo oklopljenom rukom“ (1.3.37–38) jer krv „više dolikuje čoveku nego zlato njegovom trofeju“ (1.3.42). Kada čuje vest o Koriolanovoj pobjedi, ona primećuje: „O, ranjen je; hvala bogovima za to“ (2.1.122). Srećna je što će njen sin imati još ožiljaka da pokaže narodu kada se bude nadmetao za mesto konzula. To je sledeća Volumnijina ambicija koju Koriolan treba da ostvari:

Doživih da vidim ostvarene želje
I zgrade mojih snova; jedno još
Nedostaje mi; al' ne sumnjam da će
Rim ti i to dati.

(2.1.202–205)

Rim jeste voljan da ga proglasi za konzula; nevolja je u tome što Koriolan treba da stekne glasove onih koje prezire: plebejaca. Koriolan ne uspeva da prikrije svoju odvratnost prema tom običaju, ni svoju netrpeljivost prema narodu, tako da svojom ohološću i rujanjem izaziva još veće nezadovoljstvo. Tribuni i narod odlučni su ne samo da mu oduzmu sve počasti, već i da ga kazne smrću zbog nepoštovanja prava naroda. Koriolan je rešen da pre umre nego da se pokori narodu, ali njegov stav se menja kada se suoči s Volumnijom. „O sine, sine, sine! Htela bih da se dobro ogreješ vlašću pre nego što je pohabaš“ (3.2.19–21), prekoreva ga majka i nastavlja da ga

ubeduje da se vrati i izvini narodu: „Srce mi je malo voljno kô i tvoje; ali mozak moj iskorišćuje gnev u bolju svrhu“ (3.2.28–30). Rodne uloge kao da su ovde preokrenute: Koriolan se ponaša iracionalno, njime vladaju osećanja; Volumnija, s druge strane, ima potpunu vlast nad sobom i nikad ne gubi iz vida krajnji cilj. Ambicije koja sama nije bila u mogućnosti da ostvari, jer je žena, ona projektuje na svog sina i ne preza ni od čega kako bi ih on ostvario. Pošto Koriolan i dalje odbija da je poslušna, Volumnija vešto manipuliše sinovljevom naklonošću. Ona podseća Koriolana da je dužnost dece da slušaju i da se pokoravaju roditeljima, jer im duguju i sam svoj život („Radi kako hoćeš. Tvoja hrabrost beše / I moja, od mene si posisô je ti, / Al' tvoja oholost jedino je tvoja“ [3.2.131–133]). Ma koliko da u Koriolanu ima opasne hrabrosti i gordosti, on ne može da se suprotstavi majci: „Molim te, majko, budi zadovoljna; / Idem na trg; ne kori me više“ (3.2.134–135).

Ipak, Koriolan nije u stanju da se pretvara; zbog svoje oholosti biva prognan iz Rima i pridružuje se dojučerašnjim neprijateljima Volščanima. Na čelu njihove vojske, on preti da će sravniti Rim sa zemljom, pa uplašeni tribuni šalju Volumniju i Virgiliju da ga umilostive. U toj sceni pokazuje se kolika je Koriolanova zavisnost od majke i koliko je jak majčin uticaj na njega. Koriolan pokušava da se odupre osećanju nežnosti koje se u njemu javlja kada vidi majku, ženu i sina: „Skloni se, ljubavi! Skrhaj svaka vezo / I pravo prirode! Upornost je čast“ (5.3.23–25). Volumnija je, međutim, svesna koliku moć ima nad njim i zna da sin neće moći dugo da joj se suprotstavlja. Ona najpre učini jedan gest na koji Koriolan ne može ostati ravnodušan: klekne pred njega, govoreći da mu odaje „neobičnu poštu, okrećući / dosadašnji odnos između roditelja / i dece, kô da je pogrešan sasvim“ (5.3.64–66). Ona počinje da ga moli da poštedi Rim, pozivajući ga da se seti da je svoju majku, ženu i dete svojim postupcima doveo u najteži položaj. Neprestano ga podseća na to šta sve njoj duguje, i nemilosrdno manipuliše ljubavlju koju Koriolan oseća prema njoj: „Nema čoveka što duguje majci / Više, a pušta me da zalud govorim / Kô ostavljeni u kvrgama“ (5.3.59–71). Kao i uvek do tada, njena manipulacija uspeva. Potresen i pobeđen, Koriolan odgovara:

O majko, majko! Šta učini to?
 Gle, nebo se otvara, bogovi
 Gledaju dole i smeju se ovom
 Neprirodnom prizoru. O moja
 Majko, majko! Osvojila si
 Srećnu pobeđu Rimu. A za sina
 Tvoga je, veruj, o veruj u to,
 Vrlo opasno, možda smrtonosno,
 Što si ga, evo, nadjačala ti.

(5.3.183–191)

Koriolanove reči o „neprirodnom prizoru“ mogu se odnositi na prizor majke koja kleči pred sinom, i na muškarca koji plače. Koriolan je bio ganut do suza majčinih rečima; to saznajemo kada ga Aufidije prezrivo naziva „plačljivim deranom“ (5.6.100).

Ova tragedija se i završava „neprirodno“: glavnog junaka pobedila je žena. Dok u Rimu slave Volumniju kao svoju spasiteljku i zaštitnicu, Koriolan, optužen da je izdajnik, gine od mačeva svojih dojučerašnjih saveznika. Na kraju, ne možemo se oteti utisku da je Volumnija stekla toliko željenu slavu i čast, ali po cenu života svog sina.

Volumniju je, kao i samog Koriolana, teško svrstati i među pozitivne i među negativne likove. Svojim postupcima ne izaziva simpatije, ali, s druge strane, ne čini ni zla dela. Ona je tradicionalna majka po tome što insistira na moralnim vrednostima, služenju državi i narodu, dužnosti dece prema roditeljima. S druge strane, ona je u poziciji da sinu bude i otac i majka, pa tako ima i neke „muške“ osobine: veoma je racionalna i ne postupa nepromišljeno, ne dopušta da njome gospodare osećanja i nikad ne gubi iz vida svoj cilj. Volumnija je, takođe, i veoma ambiciozna, ali tu ambiciju, kao i većina žena, pokušava da ostvari preko muškarca.

*
* * *

Neki kritičari, kao C. L. Barber (Barber, 1980), smatraju da ženski likovi imaju istovremeno i veoma značajnu i veoma problematičnu ulogu kod Šekspira. Iako izgled Šekspirove drame odražavaju vladajuće društvene vrednosti onog vremena, među njima i patrijarhat, ne možemo se oteti utisku da su, uprkos opšteprihvaćenom stavu o inferiornosti žena, upravo žene, a pogotovo majke, prikazane kao moćne, a muškarci kako se bore da se odupru slabosti koju imaju prema ženama (Gohlke, 1980: 180). Barber smatra da je ambivalentan odnos prema ženama u Šekspirovo vreme delimično posledica eliminisanja katoličkog kulta Device Marije od strane protestantske ideologije. To je značilo i nestajanje kulturnog obrasca koji je mogao da primi i na prihvatljiv način oblikuje snažna i protivrečna osećanja obožavanja, straha i neprijateljstva koje svako ljudsko biće ima prema svemoćnoj figuri majke.

Literatura:

- Adelman, J. (1992). *Suffocating Mothers: Fantasies of Maternal Origins in Shakespeare's Plays, Hamlet to The Tempest*. New York and London: Routledge.
- Barber, C. L. (1980). The Family in Shakespeare's Development: Tragedy and Sacredness. In *Representing Shakespeare: New Psychoanalytic Essays* (ed. Murray M. Schwartz and Coppélia Kahn). Baltimore: Johns Hopkins University Press, 188–202.
- Belsey, C. (1992). Gender and Family. In *Shakespearean Tragedy* (ed. John Drakakis). London and New York: Longman, 123–142.
- Bradley, A. C. (1991). *Shakespearean Tragedy*. London: Penguin Books.
- Chodorow, N. (1979). *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. Berkeley and Los Angeles: University at California Press.
- Drakakis, J. (ed.) (1992). *Shakespearean Tragedy*. London and New York: Longman.

- Eagleton, T. (1986). Nothing: *Othello, Hamlet, Coriolanus*. In *William Shakespeare*. Oxford: Blackwell, 64–70.
- Freud, S. (1999). Mourning and Melancholia. In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. London: Vintage, Vol.14, 239–260.
- Frojd, S. (1973). *Odabrana dela. Tumačenje snova* (knjiga šesta). Novi Sad: Matica srpska.
- Gohlke, M. (1980). 'I wooed thee with my sword': Shakespeare's Tragic Paradigms. In *Representing Shakespeare: New Psychoanalytic Essays* (ed. Murray M. Schwartz and Coppélia Kahn). Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Grinblat, S. (2006). *Vil iz Stratforda: Kako je Šekspir postao Šekspir*. Prevela Dragana Govedarica. Beograd: Portalibris.
- Kahn, C. (1993). The Absent Mother in *King Lear*. In *New Casebooks: King Lear, Contemporary Critical Essays* (ed. Kiernan Ryan). London: Macmillan.
- Kostić, V. (2006). *Šekspirov život i svet*. Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Lenz, C., G. Greene, and C. Neely. (1980). *The Woman's Part: Feminist Criticism of Shakespeare*. Urbana: University of Illinois Press.
- Leverenz, D. (1980). *The Language of Puritan Feeling: An Exploration in Literature, Psychology, and Social History*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Rose, J. (1985). Sexuality in the Reading of Shakespeare: *Hamlet* and *Measure for Measure*. In *Alternative Shakespeares* (ed. John Drakakis). London and New York: Routledge.
- Showalter, E. (1985). Representing Ophelia: Women, Madness and the Responsibilities of Feminist Criticism. In *Shakespeare and the Question of Theory* (ed. Patricia Parker and Geoffrey Hartman). London: Methuen, 77–94.
- Stone, L. (1967). *The Crisis of the Aristocracy, 1558–1641*. Abridged ed. New York: Oxford University Press.
- . (1990). *The Family, Sex and Marriage in England 1500–1800*. London: Penguin Books.
- Šekspir, V. (1963). *Celokupna dela: Koriolan*. Preveli Živojin Simić i Sima Pandurović. Beograd: Kultura.
- . *Celokupna dela: Magbet*. Preveli Živojin Simić i Sima Pandurović. Beograd: Kultura.
- . (2003). *Hamlet*. Preveo Svetislav Stefanović. Priredili Vladislava Gordić Petković i Milivoj Nenin. Požarevac: Edicija Braničevo.
- Džouns, E. (2005). *Hamlet i Edip*. Preveo Branko Momčilović. Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Wofford, S. L. (2007). A Critical History of Hamlet. *Compact Bedford Introduction to Literature*. 7th edition. Bedford / St.Martins, 181–206.

Mothers and Mother Figures in Shakesperean Tragedy in the Social and Psychological Context of the Early Modern Period

SUMMARY: The paper deals with the role of women as mothers in England in the early modern period, their social and psychological role within the family and how this corresponds with the characters of mothers and mother figures in some of Shakespeare's tragedies (*Hamlet*, *Macbeth*, *Coriolanus*). Although women and the values connected with them were despised in the early modern period, mothers and mother figures in some tragedies come across as characters of frightening power.

KEY WORDS: *mothers, mother figures, tragedies, family, early modern period*

Sternov *Tristram Šendi*: Rađanje dekonstrukcije

REZIME: Rad se bavi analizom romana *Tristram Šendi* pisca Lorensa Sterna iz perspektive teorije dekonstrukcije a kroz književne kategorije naracije, lika, zapleta, pisca, čitaoca i romana. Osnovni cilj rada je predstavljanje pomenutih kategorija kao privida, to jest ukazivanje na to da su one rastavljene u samom procesu sastavljanja, preispitujući granice i mogućnosti književnog teksta. Jedan od ciljeva rada je prikazivanje romana *Tristram Šendi* kao preteče ne samo dekonstruktivističkog pristupa tekstu već i savremenog koncepta hiperteksta i virtualne književnosti. U širem kontekstu razmatraju se mogućnosti vizuelnog predstavljanja jednog ovakvog dela (*Tristram Šendi* na filmu).

KLJUČNE REČI: *dekonstrukcija, naracija, hipertekst, film*

„Neću da završim ovu rečenicu pre nego što obratim pažnju na neobično stanje stvari između čitaoca i mene, ovako kako sada stoje – stanje stvari kakvo nije postojalo ni za jednog biografa otkako je sveta i veka, do za mene – a mislim da neće postojati ni za nekog drugog sve do njegovog kraja i konca – i koje, samo zbog te svoje novine, zaslužuje da se vaša blagorodstva zadrže na njemu.

Ja sam ovog meseca za čitavu godinu stariji nego što sam bio pre dvanaest meseci: i stigao sam, kao što vidite, skoro do polovine moje četvrte knjige – a ne dalje od prvog dana mojeg života – što dokazuje da sad imam da opišem tačno još tri stotine šezdeset i četiri dana života više nego kad sam započeo pisati; i tako, umesto da napredujem, kao svaki običan pisac, u delu koje radim – ja sam zapravo odbačen za toliko knjiga unazad...“ (Stern, 2004: 270).

„Život i nazori blagorodnog gospodina Tristrama Šendija“ govori ponajmanje o onome što naslov obećava – životu i nazorima blagorodnog gospodina Tristrama Šendija – uprkos (ili možda baš zahvaljujući) vrlo obrazovanom, predanom i kompetentnom naratoru. Stern parodira antičku formulu naracije *ab ovo* (od jajeta) i otpočinje doslovno od trenutka Tristramovog biološkog začeca. Bez obzira na tako temeljan pristup pripovedanju Tristram ne uspeva da ispriča svoju priču. Od trenutka neslavnog *coitus interruptus* njegovih roditelja tokom kog je začet pa sve do naprasnog prekida pripovesti, njegova priča će se uvek paradoksalno opirati njegovim nastojanjima da je ispriča.

Međutim, to ga ne sprečava da pripoveda – o ocu, majci, stricu Tobiju, nosevima, bitkama i utvrđenjima, tadašnjim medicinskim dostignućima, filozofiji, pisanju.

Brojnim digresijama i retardacijama Stern parodira književnost XVIII veka (koji je tek bio otpočeo), ispituje granice romana kao forme, kao i granice naracije uopšte. Kako bi ruski kritičar Viktor Šklovski rekao:

„Općenito je pedalizirao izgradnju romana; u njega spoznavanje forme pomoću njezina narušavanja i jest sadržaj romana“ (Šklovski, 1969: 106).

Šklovski je nazvao ovaj roman „najtipičnijim romanom svjetske književnosti“ (ibid.: 133) zbog toga što preispituje literarne kategorije zapleta i junaka, između ostalih, a kriterijum tog preispitivanja je estetski. U eseju „Sterneov *Tristram Shandy* i teorija romana“ on kaže:

„Krv nije krvava u umjetnosti, ona se rimuje s 'ljubov', ona je ili građa za zvukovnu konstrukciju, ili građa za slikovitu konstrukciju“ (ibid.: 118).

„Umjetničke se forme objašnjavaju svojom zakonitošću a ne svakidašnjom motivacijom“ (ibid.: 132).

„... u Sternea je motivacija sama sebi cilj“ (ibid.:106).

Sternov prethodnik u engleskoj književnosti, u pogledu esejističkog pisanja romana, bio je, između ostalih, Robert Berton čija „Anatomija melanholije“ predstavlja kolaž razmišljanja na temu melanholije – osim konkretno o melanholiji, on govori, manje-više, o čitavom XVII veku. Henri Filding je Sternova preteča u parodiranju konvencija pisanja tog doba – on je parodirao iscrpnost i sumnjivu moralnost Ričardsonove Pamele u svom delu „Šamela“.

Za razliku od ovih dela, u *Tristramu Šendiju* su biografija i biograf virtuelni, privid koji služi da maskira nepostojanje zapleta i junaka. Autor kategorije zapleta i junaka, pisca i čitaoca do neke mere ismeva, ali ova satira nije sama sebi cilj – ona je usmerena ka građenju komičnog.

„Iako sam, ljubazni čitaoče, ozbiljno želeo i svesrdno se starao (prema ovo malo mudrosti što mi je Bog podario, i s onoliko slobodnog vremena koliko su mi ostavljale druge prilike, kad se za nasušni hleb moralo raditi ili se radi zdravlja moralo odmarati) da ove knjižice koje tebi stavljam u ruke mogu zameniti mnogo veće knjige – ipak sam se ponašao prema tebi na tako šaljiv i bezbrižan način, da me je sad zaista stid ozbiljno se pozvati na tvoju blagonaklonost – moleći te da mi veruješ kako u priči o mome ocu i njegovim krštenim imenima – nisam ni pomislio da pregazim Fransoa Prvog – niti u stvari s nosem – Fransoa Devetog (...) niti da je moja knjiga napisana protiv predodređenja ili protiv slobodne volje, ili protiv poreza i prireza. Ako sam je napisao protiv bilo čega – onda sam je, neka mi ne zamere Vaše blagorodstvo, napisao protiv sumornosti! da bih sa što češćim uzdizanjem i spuštanjem dijafragme, kao i sa potresanjem međurebarskih i trbušnih mišića u smehu, poterao žuč i druge gorke sokove, iz žučnog mehura, jetre i pankreasa kod podanika Njenog veličanstva, sa svim onim škodljivim strastima koje se u njima legu, i sproveo ih u njihovo dvanaestopalačno crevo“ (Stern, 2004: 285).

Stern sam čin pisanja stavlja u fokus preispitujući autoritet naracije. Tristram ovde figurira kao prototip metafizičkog romana XX veka, sudeći po autorkama Lindi Hačion i Patriši Vo (Waugh, 2001: 71). Digresije, retardacije i autorski komentari tu-

maće se kao eksterni elementi, meditacije, koji skreću pažnju sa zapleta na prirodu pisanja, iluziju fikcije.

S druge strane, poststrukturalistički kritičar Džefri Vilijams smatra da digresije uopšte ne uzurpiraju zaplet (kog u tradicionalnom smislu nema) – štaviše, one ga upravo čine. U okvirima teorije o govornim činovima, zaplet je ovde ujedno i performativ i konstantiv „izvršavajući čin naracije kao i opisujući taj čin”¹ pa Vilijams tvrdi (Williams, 1998: 25) da je roman uređena celina čija je osnova Tristramova naracija njegovog pisanja. Postavljanjem jezičkog čina na mesto zapleta Vilijams redefiniše tradicionalno viđenje zapleta kao imitacije događaja. On zaplet u Tristramu zove reflektivni zaplet² u smislu da zaplet „ispisuje svoj sopstveni oblik, svoju sopstvenu performativnu radnju, dok u isto vreme konstantivno opisuje taj čin kao uobičajeni romaneskni postupak”³ (ibid.: 25). U studiji *Theory and the Novel: Narrative Reflexivity in the British Tradition* Vilijams kaže:

„Zamršenosti pripovedanja na okupu drži linearno uređena iako kosturska struktura u senci – Tristramova naracija njegovog pisanja. Stoga, nasuprot spoljašnjem izgledu, roman je dobro uređen”⁴ (ibid.: 25).

Dž. Hilis Miler *Tristrama Šendija* uzima za primer dekonstrukcije linearnog zapleta. Predodređen da bude biografija, tekst se odupire konvenciji naracije koju taj žanr podrazumeva i meandrira, odbijajući saradnju u pogledu progresije linearne naracije. Za razliku od Vilijamsa, Hilis Miler smatra ne samo da zaplet ne postoji kao takav već i da tekst sam sebe dekonstruiše u procesu nastajanja:

„Dekonstrukcija nije rastavljanje strukture teksta već pokazivanje da se tekst već sam rastavio. Njegova naizgled čvrsta osnova nije kamen već praznina”⁵ (Hillis Miller, 1976: 34).

Dekonstrukcija zapadne tradicije pripovedanja u *Tristramu Šendiju* ogleda se u nečemu što Džejms J. Pakson zove narativno umetanje⁶ (Paxton, http://findarticles.com/p/articles/mi_m2342/is_1_35/ai_97074175/print). Ovaj termin se odnosi na priče unutar priča ili, uopštenije, na različite forme pripovedanja glavne i sporednih priča i njihovo međusobno povezivanje. Dok je za roman XVIII veka bilo karakteristično linearno pripovedanje gde se, bez obzira na digresije, nikad ne gubi iz vida zaplet i junak, u *Tristramu* upravo digresije i komentari čine samo delo. Polarizacija podređeno/nadređeno ne postoji već su sve priče ponuđene na istoj ravni i zahtevaju od čitaoca angažovanje u njihovom povezivanju.

¹ Performing the act of narrative as well as describing that act.

² Reflexive plot.

³ Inscribes its own mode, its own performative operation while at the same time constatively depicting that act as a normal novelistic event.

⁴ The complications of the narrative are held together by the linearly ordered but skeletal shadow-structure of Tristram's narrative of his writing. Thus, contrary to appearances, the novel is well ordered.

⁵ Deconstruction is not a dismantling of the structure of a text, but a demonstration that it had already dismantled itself. Its apparently solid ground is no rock but thin air.

⁶ Narrative embedding.

Sve digresije, retardacije i komentari su nezavisni jedni od drugih ali pripadaju određenim kompozicionim linijama: Tristramovo začće, njegovo rođenje, ljubavne avanture strica Tobija itd. Traktat o nosevima, na primer, može se pojaviti u sklopu bilo koje od ovih kompozicionih linija bez ikakvih problema sa uklapanjem (kao odlika muževnosti, nosevi se ironično „uguraju“ u život nesrećno onemuževljenog Tristrama) a može se i zasebno čitati kao esej.

U okviru raspoređivanja zasebnih priča nailazimo na razna rešenja. Stern premešta poglavlja napred i nazad – predgovor je u 64. poglavlju a posveta na 25. strani, na primer. Pojedina poglavlja, tačnije 297. i 298. dolaze posle 304. Karakteristično za Sterna je i vremensko premeštanje. Stric Tobi je prekinut u pokušaju da odgovori na očevo pitanje da bi Tristram dao opšte crte njegove ličnosti pre nego što mu dozvoli da završi rečenicu, tridesetak strana posle. Majku ostavlja da prisluškuje ispred vrata dok on ode da se pozabavi nekim drugim poslovima pa posle potpuno zaboravi na nju. Uoči Tristramovog rođenja, otac šalje Obadiju po doktora Sloupa a Tristram mu u pripovesti ne ostavlja dovoljno vremena ni da uzjaše a kamoli da se vrati. Konačno, Tristramova autobiografija se završava nekoliko godina pre njegovog rođenja. Svi ovi narativni postupci koče linearnu progresiju dela, to jest, dekonstruišu je. Uz to, progresiju priče „ometa“ i veliki broj citata, poglavlje o poglavljima, poglavlja od jedne rečenice, liste, priča o češkom kralju i njegovih sedam dvoraca, koja se pojavljuje u delu sa udovicom Vodman i mnogi drugi.

Važan aspekt pripovedanja je i vizuelna dimenzija samog romana. Interpunkcija je jedan od upadljivijih elemenata, posebno crtice (šendijevska crtica⁷) koje imaju funkciju skrivanja, otkrivanja, odugovlačenja itd. Nakon što Tristram obavesti čitaoca o smrti paroha Jorika sledi crna strana. Progresiju sopstvenog pripovedanja Tristram grafički prikazuje krivim linijama (Stern, 2004: 437, 438) koje kasnije komentariše i pohvaljuje sam sebe ako nema većih odstupanja, iako ih obično ima.

Unošenje ovih interdiskurzivnih elemenata doprinosi dekonstrukciji linearne naracije i junaka. Ono ostavlja čitaoca da sam nađe put kroz lavirint ponuđenih priča, da od ponuđenih elemenata sam stvori (privremenu) celinu. Kao što Vladislava Gordić-Petković u zbirci eseja *Virtuelna književnost* piše:

„Ako između različitih segmenata teksta postoji mnoštvo puteva i veza, ako svaki sekund otvara novu mogućnost čitanja i stvaranja, onda nema rizika od susreta pogleda dva boga Janusa koji bi mogao da ima efekte meduze Gorgone, da pretvori književno delo u okamenjenu formu a njegov jezik u mrtvu metaforu“ (Gordić-Petković, 2004: 76).

Kao u hipertekstu, Tristram Šendi postoji u večnoj sadašnjosti. Nije čudno što Patriša Neroci u eseju *Why Tristram Shandy*, koji nalazimo na veb stranici *A Hyper T. S.* (Neruzzi, www.tristramshandyweb.it/home.htm), piše da je Stern anticipirao elektronsko pisanje, strukturu i interfejs današnjeg hiperteksta. Dok pomeramo tekst na kompjuterskom ekranu čitajući hiper-Tristrama, krećemo se mrežom eseja i odlo-

⁷ The Shanden dash.

maka iz dela, koji nam nude svoje istine, kao što je slučaj i u samom Sternovom delu. Zapleta ima mnogo, junaka isto tako. Onoliko koliko smo spremni da dozvolimo.⁸

Razvijanje građe po logici haotičnosti asocijacija je delimično i kritika filozofije Džona Loka koji je razum pretpostavljao emocijama, to jest linearnost asocijativnosti. U liku Voltera Šendija jasno uočavamo veličanje uma dovedeno do apsurd: „Mome ocu, čiji je način bio da svaki događaj u prirodi na silu boga podvodi pod neku pretpostavku, tako da nikad živi čovek nije Istinu gore na krst razapinjao...“ (Stern, 2004: 400). Tristram, nasuprot njemu, haotičnost svoje pripovesti objašnjava ovako: „Jedino želim da to bude pouka svetu da pušta ljude da pričaju svoje priče po svojoj volji“ (Stern, 2004: 106).

Iako je dramatisovani narator element kohezije (Booth, 1983: 229), on neuporedivo više pažnje posvećuje svom ocu, stricu, hobijima, nosevima, pisanju, čitanju (gradi lik čitaoca) nego svom životu i nazorima. Može se čak reći da je pisanje njegov drveni konjić, tj. omiljena tema⁹ iza koje se skriva, isto kao i njegov ujak (fortifikacije) i otac (govorništvo, filozofija). Lik Tristrama Šendija živi u više ravni, delom zbog manipulacije vremenom u romanu (mladi Tristram i odrasli Tristram), a delom zbog toga što svi njegovi pokušaji da dođe do unutrašnje stvarnosti otkrivaju po jednog novog Tristrama. On piše o svom liku, koji je proizvod teorija njegovog oca, koje su opet proizvod nečeg drugog – on je i narator i glavni lik i sporedni lik i sam tekst.

Ova multidimenzionalnost sjajno je prikazana u filmu Majkla Vinterbotoma *Tristram Šendi – Priča o petlu i biku*. Snimanje epizode o nesreći sa prozorom posmatra odrasli Tristram, kog, kao i samog sebe, igra Stiven Kugan. U momentu kad prozor padne mladi Tristram počinje da plače ali ga odrasli Tristram opominje da to ne radi dobro, onako kako se zaista desilo. U zanimljivom dijalogu između dva Tristrama utvrđuje se da će mlađi odglumiti onako kako on smatra da se desilo. Nivoi predstavljanja su bezbrojni i u stanju stalne promene.

Činjenica da Tristram kao junak „Života i nazora...“ „ne može da se rodi“ (Šklovski, 1969: 104) govori o problematičnosti pojma junaka, to što ne može da ispriča svoju priču svedoči o njenom dekonstruisanju same sebe. Vinterbotom ovo sjajno prikazuje – film počinje i završava se usred dijaloga između Stivena Kugana i Roba Brajdona (Tobi), koji glume sami sebe u filmu o pokušaju snimanja filma o Tristramu Šendiju. Priča im se opire na mnogo načina: scenu bitke kod Namura potpuno izbacuju iako su je snimili, kao i epizodu sa udovicom Vodman; planirano je da se u krupnom planu snimi kako se Tristram rađa, pa Stiven nerado isprobava veliku veštačku matericu u koju ga spuštaju naglavačke; samo Tristramovo rađanje snima se nekoliko dana; crna stranica se pojavljuje u vidu zatamnjenja ekrana na nekoliko sekundi u toku razgovora o tome kako se gledaocima sigurno neće svideti da se problem crne stranice reši na način na koji je upravo rešen itd. Paralelno sa pričom o snimanju daje se priča

⁸ Ovu izmešanost dimenzija i odupiranje redu pronalazimo u mnogim delima, između ostalih u *Automatskoj Alisi* Džefa Nuna.

⁹ Hobby-horse.

„života i nazora Stivena Kugana“ tako da se gledalac svaki čas premešta iz jedne u drugu dimenziju.

Tristram može biti „propali“ biograf ali to ne umanjuje njegove kvalitete pripovedača:

„Uvek je vrlo verovatno da se njegova priča neće ispričati, njegovih propusta je toliko. Ipak, sve je više verovatno da će priča koju želi da ispriča biti ispričana pošto je očigledno da sa njegovog stanovišta on postiže uspeh za uspehom“¹⁰ (Booth, 1983: 234).

Čak i naprasen završetak romana svedoči o tome da je i sam pripovedač uveren da je uspešno obavio zadatak. Na pitanje Tristramove majke: „O čemu opet tolika priča?“, Jorik odgovara:

„O petlu i biku – i jedna od najboljih te vrste koju sam ikad čuo“ (Stern, 2004: 603).

Težnja ka dovršenosti i sistematičnosti je naš način spoznaje sveta koji je sve samo ne sistematičan i dovršen. Tristram Šendi / Lorens Stern je svestan ove činjenice i upravo zato može da ceni svoje delo. Iako su njegove muke posledica njegove ljudske prirode i prirode pripovedanja, mi se ipak stavljamo na Tristramovu stranu – njegova bitka je možda beznačajna ali ima smisao. Ona razotkriva sve ono što u pripovedanju i životu uzimamo kao dato i oslobađa njegova mnoga značenja.

Literatura:

- Booth, Wayne. *The Rhetoric of Fiction*, Chicago: University Of Chicago Press, 1983.
- Burton, Robert. *The Anatomy of Melancholy*, London: Project Gutenberg, 2004.
- Culler, Jonathan. *Literary Theory: A very Short Introduction*, Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Fieldinh, Henry. *Joseph Andrews and Shamela*, New York: Penguin, 1999.
- Hammontree, David R. *Tristram Shandy in Hypertext*, <http://students.english.il-stu.edu//drhammo/tristram/>.
- Herman, David. *Narrative, Reflexivity, and Ideology. (Review)*, <http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-62828826.html>.
- Jackowski, Jason. *Tristram Shandy: A cock and a bull story (review)*, http://jason-jackowski.blogspot.com/2006_03_01_archive.html.
- Lorens Stern, *Tristram Šendi* (sa engleskog preveo Stanislav Vinaver), Podgorica: Daily Press, 2004.
- Miller, J. Hillis. *Stevens' Rock and Criticism as Cure*, Georgia Review 30, Georgia: The University of Georgia, 1976.
- Paxson, James J. *Revisiting the deconstruction of narratology: master tropes of nar-*

¹⁰ It is always highly probable that his story will no get told, his failures are so many. Yet it is also more and more probable that the story he wants to tell will be told, since it is obvious that from his own viewpoint he is enjoyng success after success.

- rative embedding and symmetry*, http://findarticles.com/p/articles/mi_m2342/is_1_35/ai_97074175/print.
- Stevens, Dana. *The Neverending Story* <http://www.slate.com/id/2135413/?nav=tap3>.
- Viktor Šklovski, *Sterneov Tristram Shandy i teorija romana*, Uskrsnuće riječi, Zagreb: Stvarnost, 1969.
- Vladislava Gordić-Petković, *Virtuelna književnost*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2004.
- Waugh, Patricia. *Metafiction*, http://books.google.com/books?id=pw60lPK9Mx8C&pg=RA1-PA165&vq=hillis&dq=tristram+shandy+deconstruction+&lr=&source=gbs_search_s&cad=4&sig=Ctd_SuZU1bbs0Q5YK7qhEuY1MqY#PPP1,M1.
- Williams, Jeffrey. *Theory and the Novel: Narrative Reflexivity in the British Tradition*, <http://books.google.com/books?id=SMfrLWPYWYkC&pg=PA7&vq=tristram&dq=tristram+shandy+deconstruction+&lr=&sig=7q0WIUVpZcFyKt9269L8XR7xAXo>.
- Wikipedia, http://en.wikipedia.org/wiki/Main_Page.
- The Internet Movie Database, <http://imdb.com/>.
- Tristram Shandy: A Cock and Bull Story, Official Movie Site, <http://www.tristramshandymovie.com/>.
- The Life and Opinions of Tristram Shandy, Gentleman, <http://www.tristramshandyweb.it/home.htm>.
- The Shandean, <http://www.shandean.org/>.

Stern's "Tristram Shandy": The Birth of Deconstruction

SUMMARY: This paper analyzes Lawrence Sterne's *Tristram Shandy* from the perspective of the theory of deconstruction by discussing the literary categories of narration, character, plot, writer, reader and novel. The primary aim of the paper is to show that the said categories are represented as an illusion, i.e. deconstructed in the process of their very construction, questioning the limits and possibilities of a literary text. One of the aims of this paper is to show Tristram Shandy as a precursor to not only a deconstructive approach to text but also the contemporary concept of hypertext and cyber-literature. In a wider context the paper discusses the possibilities of the novel's visual representation (*Tristram Shandy* on film).

KEY WORDS: *deconstruction, narration, hypertext, film*

Prilozi
Supplements

Оснивачки акт привредног друштва

РЕЗИМЕ: Оснивачки акт, било да је писан у форми одлуке или уговора, значајан је из више разлога. Пре свега, неопходан је да би се њим регулисали односи између оснивача привредног друштва, утврдили елементи за индивидуализацију привредног друштва (фирма, делатност, седиште и др), означио правни статус привредног друштва и др. Такође, оснивачки акт је битан елемент за регистрацију и упис привредног друштва у регистар привредних субјеката, јер оно од тог момента стиче правни субјективитет. Управо због интересантности и актуелности ове теме аутори су се одлучили да је истраже.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *оснивачки акт, привредно друштво, регистрација, форма*

Да би се основало привредно друштво неопходно је донети оснивачки акт. Оснивачки акт је изјава воље једног или више домаћих или страних правних или физичких лица о оснивању привредног друштва, која је изражена у прописаној правној форми.

1. Форма оснивачког акта

Actus omissa forma legis, corrui
(Акт који није сачињен у форми коју закон тражи, ништав је)

У нашем Закону о предузећима из 1996. године постојале су две могуће форме оснивачког акта привредног друштва, и то: одлука и уговор, зависно од броја оснивача привредног друштва.¹

У члану 7. Закона о привредним друштвима из 2004. године² није утврђено које елементе садржи оснивачки акт, али су наведени називи оснивачког акта (одлука или уговор), као и назначење да оснивачки акт потписују оснивачи и да се њихови потписи оверавају. Није наведено ко оверава потписе оснивача, али

¹ Члан 10. Закона о предузећима из 1996. године, који је престао да важи 2004. године.

² Службени лист Републике Србије, бр. 125/2004.

се из досадашње праксе зна да је то надлежни суд. Законодавац се определио да приликом креирања правила за свако привредно друштво, таксативно, утврди шта оснивачки акт треба да садржи.³

Оснивачки акт привредног друштва које оснива држава или локална самоуправа је акт надлежног органа.⁴ Овакво решење занемаривало је могућност да привредно друштво оснује више државних органа или јединица локалне самоуправе, међусобно или са другим правним лицима; у том случају је било неизбежно закључење уговора. Оваква формулација изазивала је недоумице, те ју је било потребно изменити и прецизирати у складу са потребама праксе, како се не би члан закона широко тумачио и примењивала аналогија. Из наведених разлога, оваква одредба претходног закона није унета у Закон о привредним друштвима из 2004. године.

Уговор, као акт оснивања привредног друштва, увек се закључује када постоје два и више оснивача који треба да се сагласе са свим неопходним елементима за оснивање привредног друштва. Дакле, ако се неко лице не сагласи са свим битним елементима уговора оно не може бити саоснивач друштва.

Одлука је једностранни акт појединца као оснивача.

Оснивачки акт мора бити сачињен у писаном облику и потписи оснивача оверени код овлашћеног органа, јер у противном не производи правно дејство. Правоваљаност оснивачког акта условљена је поштовањем форме јавне исправе. Форма, поред тога што је намењена доказивању (*ad probationem*) могућих спорних чињеница, представља и свечани акт настајања правне личности и гаранција правне сигурности у отклањању евентуалних спорова.⁵

Уколико се не поштује прописана форма оснивачког акта и он нема садржину која је утврђена законом, у нашем праву је предвиђена новчана казна за прекршај⁶ и обавеза органа за регистрацију да одбије захтев за упис у регистар. У том случају друштво не може да стекне својство правног лица и правни субјективитет (тј. правну и пословну способност), односно не може да правно и економски послује и оствари основни циљ оснивача.⁷

Према Закону о предузећима из 1996. године, без обзира на то да ли је привредно друштво основало једно или више лица, привредно друштво је морало имати свој уговор ортака, односно чланова, тј. статут, који је представљао

³ У члану 55. за ортакчко друштво, у члану 92. за командитно друштво, у члану 106. за друштво са ограниченом одговорношћу и у члану 185. за акционарско друштво.

⁴ Члан 1. Закона о предузећима из 1996. године.

⁵ Даниловић, Томислав: „Материјалноправни и формалноправни услови за оснивање предузећа“, *Радни односи и управљање*, бр. 6, Београд, 1997, стр. 5.

⁶ Члан 451, став 1, тачка 1. Закона о привредним друштвима из 2004. године. Идентично решење је постојало и у члану 440, став 1, тачка 1. и став 2. Закона о предузећима из 1996. године (који је престао да важи).

⁷ Члан 37. Закона о поступку за упис у судски регистар, *Сл. лист СРЈ*, бр. 80/94, који је престао да важи, и члан 24. Закона о регистрацији привредних субјеката из 2004. године.

основни општи акт привредног друштва.⁸ Концепција постојања два акта код привредног друштва (акта о оснивању и уговор ортака, односно чланова друштва, тј. статута) сматрало се да није од битног значаја, с обзиром на то да уговор о оснивању овде није имао неку посебну функцију у каснијој фази постојања друштва, за разлику од командитног друштва где је то био једини акт. Сада, према Закону о привредним друштвима из 2004. године, оснивачки акт је основни правни акт који има најјачу правну снагу међу аутономним правним актима привредног друштва и са којим морају бити у сагласности сви други правни акти у привредном друштву.

У упоредном праву преовлађује концепција постојања два акта код већине привредних друштава. Уочљиви су и значајни покушаји да се код акционарског друштва пређе на један акт.

У САД постоје два акта: *Articles of Incorporation*, који је неопходан да би се привредно друштво регистровало и који првенствено служи ради заштите трећих лица, док се другим актом, *By Laws*, регулишу односи управљања привредним друштвом, као и односи између акционара, односно чланова друштва.⁹

У Енглеској се разликују *Memorandum of Association* и *Articles of Association*. Први акт, који је, практично, уговор између оснивача привредног друштва, увек садржи клаузулу којом лица која су га закључила изражавају жељу да се удруже.

У хрватском праву оснивачки акт је статут и представља темељни акт акционарског друштва.¹⁰

2. Садржина оснивачког акта

Superflua non nocet
(Сувишно не шкоди)

Paulus

Оснивачким актом се стварају правни оквири и уређују се сва значајна питања за будуће привредно друштво, тј. регулишу се питања правног положаја, организације и пословања, као и друга важна статусна питања.

Можемо констатовати да елементи акта о оснивању представљају најосновније податке о привредном друштву, који су значајни да би се уредили најбитнији односи у друштву, како би оно могло успешно да послује, као и да

⁸ Милић, Милован: „Уговор оснивању акционарског друштва“, *Радни односи и управљање*, бр. 7–8, Београд, 2000, стр. 11.

⁹ Gower, V.: „Company Law“, London, 1995, стр. 273.

¹⁰ Члан 160. Закона о трговачким друштвима из 1993. године.

би се пословни партнери обавестили о жељеним карактеристикама привредног друштва.

Без обзира на то да ли се ради о одлуци или о уговору као оснивачком акту, у нашем праву садржина је идентична, тј. елементи који чине садржину су исти, уз незнатна одступања формалног карактера.

Оснивачки акт садржи обавезне елементе који су утврђени императивним прописима. То су, према Закону о привредним друштвима из 2004. године:

1. фирма и седиште;
2. фирма и адреса оснивача;
3. делатност;
4. оснивачки улог;
5. права,¹¹ обавезе и одговорности оснивача према друштву и друштва према оснивачима;
6. услов и начин утврђивања и распоређивања добити и сношење ризика;¹²
7. заступање друштва;
8. заштита животне средине;
9. друга питања која су прописана законом.

Дакле, посебно је истакнуто да оснивачки акт обавезно садржи: осниваче; пословно име и седиште друштва; пословни циљ друштва; означавање да ли је друштво затворено или отворено (ако се ради о акционарском друштву); износ трошкова оснивања друштва који падају на терет друштва; посебне погодности које су дате оснивачима или било ком другом лицу и др.

Оснивачки акт може да садржи и друге, необавезне, елементе које оснивачи уносе зависно од њихових интереса и одређене ситуације.¹³ Када се ти елементи унесу у оснивачки акт, они постају обавезујући и морају се примењивати у току рада и постојања привредног друштва.

Додатни елементи предвиђени су код оснивања банке као привредног друштва. То је, поред осталог, утврђивање послова које обавља банка, расподела добити на осниваче банке и др.¹⁴ Додатни елементи, које мора да садржи оснивачки акт привредног друштва за осигурање имовине и лица, су: навођење

¹¹ Овај део законске одредбе је непрецизан, с обзиром на то да, у фази оснивања акционарског друштва, оснивачи имају само обавезе али не и права према друштву у оснивању, које правно не постоји, а ни међусобно. Права ће имати када привредно друштво стекне правну способност.

¹² С обзиром на то да је расподела добити и сношења ризика утврђена императивним прописима, оснивачким актом се, једино, може утврдити да ће се то радити у складу са законом.

¹³ Правни основ се налази у члановима 55, 92, 106. и 185. Закона о привредним друштвима из 2004. године, као у члану 188, став 2. Закона о предузећима из 1996. године (који је престао да важи).

¹⁴ Члан 6. Закона о банкама и другим финансијским организацијама, *Сл. лист СРЈ*, бр. 32/93.

које послове осигурања обавља друштво, састав и начин рада оснивачког одбора, износ почетног фонда осигурања и др.¹⁵

3. Уговор о оснивању привредног друштва

Pacta dont leges

Уговори обавезују странку као закон

Ulpianus

У члану 7, став 1. Закона о привредним друштвима из 2004. године, као оснивачки акт привредног друштва утврђен је уговор.

Да би привредно друштво основало више оснивача неопходно је да се закључи уговор о оснивању. То је једини правни акт којим се уређују односи између оснивача пре доношења статута у акционарском друштву, пре уговора ортака друштва у ортачком и командитном друштву, као и пре уговора чланова у друштву са ограниченом одговорношћу

Имајући у виду значај уговора приликом оснивања привредног друштва, неопходно је утврдити његове карактеристике и правну природу.

Неспорно је да уговор о оснивању закључују два или више правних или физичких лица, домаћих или страних.

Максималан број лица која могу закључити уговор о оснивању привредног друштва, уз ретке изузетке, није лимитиран.¹⁶

По својој правној природи уговор о оснивању привредног друштва је уговор о ортаклуку.¹⁷ То је уговор између лица која се удружују ради обављања одређених пословних активности и поделе добити, као и ради покривања губитака и остваривања других заједничких циљева.

У енглеском праву, прву радњу у поступку оснивања привредног друштва представља *Memorandum of Association* (уговор о оснивању). Садржина уговора је утврђена законом и он се закључује у писаној форми. Уговором се првенствено уређују односи између привредног друштва и трећих лица.¹⁸ Други акт, *Articles of Association* (статут) регулише односе између чланова друштва.¹⁹

У немачком праву, закључивање уговора о оснивању представља први корак

¹⁵ Члан 15. Закона о осигурању имовине и лица, *Сл. лист СРЈ*, бр 30/96, који је престао да важи. Сличне одредбе су предвиђене и у новом Закону о осигурању из 2004. године (чл. 27. и 28. и др.), који је објављен у *Сл. гласнику РС*, бр. 55/2004.

¹⁶ Чланом 104, став 4. Закона о привредним друштвима из 2004. године утврђено је да друштво са ограниченом одговорношћу може имати највише 50 чланова. Чланом 194, став 2. Закона о привредним друштвима из 2004. године предвиђено је да затворено акционарско друштво може имати највише 100 акционара.

¹⁷ Ripert, Georges: „Traite elementaire de droit commercial“, tome 1, par R. Robert, Paris, 1986, стр. 474.

¹⁸ Члан 3, став 1. енглеског Закона о трговачким друштвима из 1985. године.

¹⁹ Члан 7, став 1. енглеског Закона о трговачким друштвима из 1985. године.

приликом оснивања привредног друштва. Одредбе уговора о оснивању морају бити у складу са законом,²⁰ а уговор садржи одредбе о делатности, висини основног капитала, номинални износ на који се издају акције, односно удели, начин саопштавања јавности да је привредно друштво основано.²¹ Уговор се мора закључити у форми јавнобележничког карактера.²²

Пошто у нашем позитивном праву нису уређени односи по уговору о ортаклуку, намеће се потреба да се примене општа правна правила из привредног и облигационог права, и то на следећи начин:

1. уговор закључује више правних или физичких лица;
2. физичка лица која закључују уговор морају бити пословно способна;
3. потребна је сагласност свих уговарача;
4. захтева се писана форма;²³
5. уговор се може закључити преко пуномоћника;
6. законом су одређени битни елементи уговора о оснивању за свако привредно друштво;
7. ако неко од уговарача (оснивача) не испуњава уговорне обавезе остали могу да раскину уговор, према општим начелима о раскиду уговора;²⁴
8. свака уговорна страна (оснивач) може да захтева поништај уговора о оснивању привредног друштва због мане воље једног или више оснивача због претње или преваре, као и др., које су постојале у моменту закључења уговора,²⁵ или уколико је делатност привредног друштва недопуштена или противна моралу.²⁶

Треба прихватити став, поштујући начела правне сигурности и заштите трећих савесних лица у правном промету, да се уговор о оснивању због мане воље може побијати само до уписа привредног друштва у регистар.

Неки аутори сматрају да је уговор о оснивању привредног друштва, у суштини, уговор у корист трећег лица, односно будућег привредног друштва,

²⁰ Параграф 23, став 4. немачког Закона о акционарским друштвима из 1965. године.

²¹ Параграф 23, став 3. немачког Закона о акционарским друштвима из 1965. године.

²² Параграф 23, став 1. немачког Закона о акционарским друштвима из 1965. године.

²³ Писана форма је неопходна за упис у регистар привредних субјеката и служи да би се обезбедила правна сигурност у правном промету и заштита трећих савесних лица.

²⁴ Члан 126. Закона о облигационим односима из 1978. године и члан 755. српског Грађанског законика, у коме је утврђено да: „Ако ортак не би уговорне услове испуњавао... онда би се такви и пре времена искључити могао“.

²⁵ Члан 60. и 65. Закона о облигационим односима из 1978. године.

²⁶ Члан 887. Општег имовинског законика: „Закон, разуме се, не признаје никакво удружење које је састављено ради каква забрањена посла и дела, напротив, закон му је, као што и треба да буде, најљући противник“.

без обзира на то што у часу закључења уговора о оснивању друштво не постоји као субјект у праву, пошто је извесно да ће у будућности постојати.²⁷

У члану 20, став 2. црногорског Закона о привредним друштвима из 2002. године прецизирани су елементи уговора о оснивању, и то:

- имена и презимена оснивача, односно назив правних лица, њихове адресе и матични број;
- назив друштва које се оснива;
- ознака да се ради о привредном друштву;
- права и обавезе оснивача, као и одговорност за случај неиспуњења обавеза;
- број акција, односно удела које има сваки оснивач;
- поступак за решавање спорова међу оснивачима;
- овлашћење да један или више оснивача заступају друштво у оснивању.

Дејство уговора о оснивању привредног друштва, по концепцији Закона о предузећима из 1996. године, престаје његовим испуњењем, тј. када привредно друштво буде основано и конституисано, а то је моменат усвајања статута и именовања органа привредног друштва.

У Закону о привредним друштвима из 2004. године уочава се назив оснивачког акта, а то је уговор, уколико има више оснивача, односно одлука уколико је само једно лице оснивач привредног друштва. С обзиром на факултативно постојање статута у акционарском друштву, не може се извести закључак о привременом важењу оснивачког акта до усвајања статута, већ можемо констатовати да је то акт трајнијег карактера и примене.

*
* * *

Да би се основало привредно друштво потребно је донети оснивачки акт, који представља изјаву воље једног или више лица о оснивању привредног друштва, која је изражена у прописаној форми. У нашем праву оснивачки акт је могућ у форми одлуке или уговора, што зависи од броја оснивача привредног друштва. Одлука је једностранни акт појединца као оснивача, док је уговор акт више лица која треба да се сагласе са свим неопходним елементима за оснивање привредног друштва.

У Закону о привредним друштвима утврђено је које елементе садржи оснивачки акт, уз навођење назива оснивачког акта.

Оснивачки акт мора бити у писаној форми и оверен код надлежног органа. Оснивачки акт садржи правне оквире којима се уређују сва значајна питања

²⁷ Hamel-Legarse-Jauffret: „Droit commercial“, Paris, 1984, стр. 302; Јанковец, Ивица: „Привредно право“, Савремена администрација, Београд, 1999, стр. 25.

за будуће привредно друштво, тј. регулишу сва питања правног положаја, организације и пословања, као и друга важна статусна питања.

Уговор о оснивању привредног друштва је, по својој правној природи, уговор о ортаклуку, према једнима, док други сматрају да је то уговор у корист трећег лица, односно будућег привредног друштва. Сматрамо да је реч о уговору између лица која се удружују ради обављања одређених пословних активности и поделе добити, као и ради покривања губитака и остваривања других заједничких циљева.

Литература:

Gower, V.: „Company Law“, London, 1995.

Даниловић, Томислав: „Материјалноправни и формалноправни услови за оснивање предузећа“, *Радни односи и управљање*, бр. 6, Београд, 1997.

Јанковец, Ивица: „Привредно право“, Савремена администрација, Београд, 1999.

Ripert, Georges: „Traite elementaire de droit commercial“, tome 1, par R. Robert, Paris, 1986.

Hamel-Legarse-Jauffret: „Droit commercial“, Paris, 1984.

Founding Act Company

SUMMARY: The Founding Act, it is written in the form of a decision or agreement, is important for several reasons. First of all, it is necessary to regulate relations with him between the founders of the company, determine the elements for the individualization of the company (company, business, office, etc.), indicate the legal status of the company and others. Also, the initial act is an essential element for the registration and the registration of a company in the register, any momentum gained by the law. It is because of this interesting and relevant topics, the authors decided to investigate the same.

KEY WORDS: *Articles of Association, company, registration form*

O mestu sinonima u poslovnom registru engleskog jezika

REZIME: Cilj ovog rada je razmatranje fenomena sinonimije u poslovnom registru engleskog jezika. Iako se u opštoj leksici sinonimija smatra glavnim pokazateljem jezičkog bogatstva, u stručnim terminologijama većina lingvista je smatra defektom, jer krši zlatno pravilo o jednoznačnosti i preciznosti termina.

U poslovnom registru engleskog jezika sinonimija je veoma česta pojava, što je posledica velikog priliva stranih reči u proteklim vekovima. Izrazito rastući trend zapaža se u domenu akronima i abrevijatura, gde sinonimi najčešće ostvaruju međusobnu zamenljivost. Ovakva tendencija svakako ukazuje na potrebu za jezičkom ekonomijom.

Nadamo se da će ova kratka analiza omogućiti čitaocima bolje razumevanje problema ambigviteteta nastalog postojanjem sinonimije u poslovnom žargonu engleskog jezika.

KLJUČNE REČI: *sinonimija, poslovni registar engleskog jezika, akronim, abrevijatura, jezička ekonomija*

Sinonimija, kao osnovni predmet interesovanja u ovom radu, predstavlja jedan od fenomena, u domenu leksičkih paradigmatičkih odnosa, koji stvara probleme lingvistima, leksikografima i svima onima koji se bave izučavanjem jezika.

Sinonimija (grč. *synōnymia* v. *sinonim*), prema *Velikom rečniku stranih reči i izraza*, označava „istoznačnost, isto ili slično značenje“. Sinonim se na istom mestu definiše kao: „(grč. *Synōnymon*, v. *sin-*, *-onim*) lingv. reč koja je istog ili sličnog značenja s drugom reči, ali se po obliku razlikuje (hartija i papir, desiti se i dogoditi se)“ (Klajn, Šipka, 2007).

D. Gortan-Premk zastupa stav „da je sinonimija leksička pojava zasnovana na asocijativnom povezivanju različitih leksema koje imenuju iste ili slične semantičke sadržaje, odnosno sinonimija je leksički mehanizam povezivanja sinonima (Gortan-Premk, 2004: 159).

Terminolozi podrazumevaju, međutim, jednosmeran odnos između jezičkog znaka i pojma, što iz terminološke leksike isključuje poliseme, homonime i sinonime. M. Karadža-Garić tvrdi: „Neosporno je da sinonimija ili, preciznije rečeno, terminološka dubletnost predstavlja štetnu pojavu u svakoj terminologiji, ali u njenom otklanjanju treba voditi računa o nizu raznovrsnih činilaca koji su uslovili njen nastanak i opstanak“ (Karadža-Garić, 1988: 29). Njeno mišljenje je da bi trebalo otkloniti sinonimne termine ukoliko je taj termin prema oceni stručnjaka netačan ili narušava jezičku normu. Kasnije, ipak, ublažava svoj stav i navodi da bi stroga primena samo ovog principa, bez uvažavanja mnogih drugih činilaca koji treba da prate taj rad, mogla da

stvari samo dodatne teškoće. Ona staje na stanovište da je potreban stepen ujednačenosti uslovljen samom prirodom terminološkog sistema. „U nekoj oblasti je neophodno strogo fiksiranje značenja, a u drugoj nije“ (ibid.: 28).

U nauci o jeziku postoji vrlo neujednačen stav o pitanju sinonimije. Ima naučnika koji postavljaju vrlo stroge kriterijume, te smatraju da sinonimija i ne postoji. Tog mišljenja je bio L. Bloomfield (Bloomfield, 1933), jer ne postoje lekseme koje su uzajamno zamenljive u svim kontekstima. Ovaj strogi kriterijum o zamenljivosti značenja, baš u svim kontekstima, može dati rezultate samo kod monosemničkih reči, a to su, na prvom mestu, naučni termini.

Većina naučnika prihvata podelu sinonima na *istoznačnice* i *bliskoznačnice*. Smatra se da u jeziku ima daleko više *bliskoznačnica* (reči sa sličnim značenjem) nego *istoznačnica* (reči koje imaju identično značenje). U literaturi se za *istoznačnice* još koriste termini *pravi/apsolutni sinonimi*, čime se uspostavlja distinkcija od *bliskoznačnice*, odnosno *nepravilnih/relativnih sinonima*.

Dok govornici trećeg stava smatraju da treba potpuno isključiti termin *bliskoznačnost* (Tafra, 2005: 223), četvrto gledište u vezi sa fenomenom sinonimije je uvođenje *skale sinonimnosti* (*apsolutna sinonimija*, *potpuna sinonimija*, *deskriptivna sinonimija* i *približna sinonimija*), čiji je inicijator A. Kruz (Cruse, 1991: 265).

R. Dragičević smatra da semantička sličnost među leksemama može biti različitog intenziteta i da je zato bolje govoriti o skali sinonimnosti nego o binarnom odnosu *istoznačnica*–*bliskoznačnica*. Pošto se bliskoznačnost teško procenjuje, prema strogim pristupima sinonimi su samo reči istog značenja. Zato je autorka mišljenja da u pomoć treba pozvati i jezičko osećanje.

O sinonimiji u opštoj leksici najčešće se govori kao o glavnom pokazatelju jezičkog bogatstva. Sinonimi omogućuju iskazivanje značenjskih nijansi. R. Dragičević ističe: „Ako bi se jedan od sinonima izgubio, drugi bi proširio svoje značenje i tako preuzeo ukupnu semantičku vrednost nekadašnje dve jezičke jedinice“ (Dragičević, 2007: 248).

D. Šipka u istom smislu navodi: „Društvene grupe identifikuju se pripadnošću dijalektu i profesionalnom izrazu, a individue još i idiolektom. Naravno, mogućnost izbora izuzetno je važan resurs za kreativne upotrebe jezika...“ (Šipka, 1998: 45).

Suprotno ovom stavu, mnogi lingvisti doživljavaju sinonimiju kao jezički balast. Pojam jezičke ekonomije ima za pretpostavku nepostojanje velikog broja apsolutnih sinonima, jer „jezik ne trpi gomilanje jezičkih jedinica koje imaju istu vrednost“ (Dragičević, 2007: 248). Štaviše, S. Ulman (Ullmann, 1957) postojanje sinonimije naziva semantičkom patologijom.

Odgovor na ovu dilemu nalazimo kod J. Matijašević: „Postojanje apsolutnih sinonima predstavlja prelazni stupanj, posle kojeg dolazi do diferencijacije sinonimskih značenja. Dakle, postojanje istoznačnica u jeziku čini samo jezički trenutak, kratku fazu, u kojoj se jedna leksema izbora za svoj status, a druga ili nestane ili donekle promeni značenje“ (Matijašević, 1982: 126).

Uzećemo kao primer leksemu *assurance*, koja je iz latinskog *assēcūrāre*, preko srednjovekovnog francuskog ušla u srednjovekovni engleski kao *assuraunce* i kasnije dala

leksemu *assurance*. Sa druge strane, leksema *sure* (ME – srednjovekovni engleski) daje derivaciju *ensuren*, možda kontaktom između anglofrancuskog oblika *enseurer* i srednjovekovnog engleskog *assuren*, iz čega nastaje leksema *to insure* (Partridge, 1983: 136). Ove dve lekseme – *to assure* i *to insure* – zadržavaju sinonimno značenje (osiguranje) sve do kraja XIX veka. Tokom vremena dolazi do divergencije u značenju. Tako u slučaju lekseme *assurance* dolazi do sužavanja značenja, u smislu osiguranja od onih rizika do kojih će svakako doći, pre ili kasnije (life assurance). Sa druge strane, leksema *insurance* zadržava šire značenje i odnosi se na osiguranje od svih vrsta rizika kojima bi osiguranik mogao biti izložen, ali ne neminovno. Valja napomenuti da se termin *assurance* danas pretežno koristi u Velikoj Britaniji.

Obe lekseme razvile su i morfološku i semantičku derivaciju:

- *assurance* – to assure, the assured, assuredly, assurer, life assurance;
- *insurance* – to insure, the insured, insurer, insurable, insurance company, insurance policy, insurance certificate.

U savremenoj lingvistici prihvaćeno je kao aksiom da potpuna sinonimija ne postoji. Prema Blumfildu, „svaki lingvistički oblik ima konstantno i specifično značenje. (...) Pretpostavljamo, ukratko, da apsolutni sinonimi ne postoje“ (Bloomfield, 1933).

Stiven Ulman navodi: „Iako ima puno istine u ovim stavovima, pogrešno bi bilo negirati mogućnost postojanja potpune sinonimije. Paradoksalna je činjenica da takvu sinonimiju srećemo tamo gde bismo je najmanje očekivali: u stručnim nomenklaturama. Činjenica da su naučni termini precizno omeđeni i emotivno neutralni omogućuje nam da tačno ustanovimo da li su neki od njih u potpunosti zamenljivi; no, apsolutna sinonimija je, bez sumnje, retka pojava“ (Ullman, 1962: 141).

Ovaj autor takođe ističe da se u engleskom jeziku sinonimi klasifikuju na bazi dva osnovna principa, naime prema dvočlanom (double scale) i tročlanom modelu (triple scale). Dvočlani model se odnosi na anglosaksonski naspram latinskog jezika. Kod tročlanog modela anglosaksonski je u opoziciji prema pozajmljenicama iz francuskog i latinskog/grčkog. Domaća reč je uvek neposrednija, manje formalna i ekspresivno obojena, dok su pozajmljenice formalne, apstraktne, pa čak i dvosmislene.

Navešćemo neke primere dvočlanog modela:

Anglosaksonski	Latinski
to acknowledge	to certify
to answer	to reply
to buy	to purchase
dear	expensive
idle	unemployed
inner	internal
learned	erudite
loan	credit
goods	marchandise
to read	to peruse
sharp	acute
trade	commerce
world	universe

Slede primeri tročlanog modela:

Anglosaksonski	Francuski	Latinski/grčki
deed	agreement	contract
food	nourishment	nutrition
to stop	to cease	to terminate
to rise	to mount	to ascend
to end	to finish	to conclude
to start	to commence	to initiate
yield	profit	benefit

U većini ovih slučajeva domaći sinonim je najjednostavniji i najobičniji; latinski/grčki sinonim je apstraktan i sadrži hladnu i bezličnu preciznost, dok je francuski sinonim između ova dva ekstrema.

Činjenica je da je engleski jezik izuzetno bogat sinonimima, budući da je njegov vokabular vekovima bio izložen različitim uticajima. Danas se reči anglosaksonskog porekla smatraju izvornim, a reči koje potiču iz drugih jezika koji su na njega uticali stranim ili pozajmljenicama. Tako u poslovnom žargonu savremenog engleskog jezika nailazimo na parove leksema (dublete) koji se paralelno koriste u oba oblika:

act of God – force majeure
 annually – p.a. (per annum)
 for example – e.g. (exempli gratia)
 free on board – franco a board
 in good faith – bona fide
 intended – ex ante
 on behalf of – p.p (per pro)
 that is – i.e. (id est)
 without recourse – sans recours

Kada je reč o poslovnom žargonu engleskog jezika, pojava sinonimije se smatra terminološkim nedostatkom, uz preporuku da je treba izbegavati. Iako krši zlatno pravilo o jednoznačnosti termina, nepobitna je činjenica da sinonimija postoji u poslovnom engleskom jeziku. N. Silaški smatra: „Što je više reči tesno povezanih po značenju, u okviru jedne jedinice vanlingvističke stvarnosti, to značenje svakako može biti specifičnije definisano u okviru određene oblasti“ (Silaški, 2002: 119), pri čemu se ističe: „U tekstovima ekonomske tematike pojavljuju se sinonimi koji pripadaju različitim varijantama istog jezika, kao što je slučaj sa policentrično normiranim varijantama standardnog engleskog jezika – američkom i britanskom, u kojima su lekseme sinonimnog značenja prostorno omeđene unutar geografske regije“ (ibid.: 119).

Ovi različiti oblici istog jezika, sa drugačijim jedinicama vokabulara, veoma su značajni za nastavu stručne terminologije i pravilnu upotrebu u datom kontekstu.

British English

air consignment note
 full service bank
 base rate
 bill of exchange
 cheque
 company
 consortium/syndicated bank
 corporation charter
 department
 flotation
 gilt-edged securities

British English

head office/headquarters
 law
 luggage
 managing director
 margin
 offshore lending
 ordinary share
 profit and loss account
 real property
 retail price index
 sale slip
 shareholder
 sleeping partner
 smart card
 stock
 tender
 to establish
 timetable
 ultimate beneficiary
 visible trade

American English

airway bill
 all-purpose bank/ universal bank
 prime rate
 draft
 check
 corporation
 mixed-capital bank
 registrar of companies
 division
 initial public offering
 blue chip stocks

American English

main office
 act
 baggage
 chief executive officer
 spread
 foreign lending
 common share
 income statement
 real estate
 consumer price
 record of charge
 stockholder
 silent partner
 chip card
 inventory
 bid
 to incorporate
 schedule
 end user
 merchandise trade

Dešava se da se termin iz jedne varijante engleskog jezika odomaći u drugoj varijanti i počne da potiskuje lokalni termin. Tako se leksema *billion* (AmE), koja je u masovnoj upotrebi i van granica Amerike, veoma odomaćila u Velikoj Britaniji, čiji se izvorni termin *milliard* danas upotrebljava pretežno u engleskom jeziku bivših britanskih kolonija. Navešćemo primer termina *spread* (AmE), koji ne samo što se koristi kao pozajmljenica u mnogim svetskim jezicima, već u sve većoj meri prodire u Veliku Britaniju i istiskuje lokalni termin *margin*. Isti je slučaj sa sinonimnim parom *chief executive officer* (AmE) / *managing director* (BrE), gde termin *chief executive officer* sve više potiskuje leksemu *managing director* na domaćem terenu.

Terminolozi, koji su se bavili sinonimijom, prilikom izrade terminoloških leksikona polaze od stava da su sinonimi termini različitih leksema, a istih semema, tako da mogućnost supstitucije jedne lekseme drugom posmatraju kako na paradigmatском, tako i na sintagmatskom planu.

Prema mišljenju V. Belokapić: „Pri analizi supstitucije poslovnih termina sa paradigmatского aspekta, podvlači se da se termini-sinonimi odnose na jedan isti pojam i

objekat i da se zato ova pojava može definisati kao terminološka dubletnost. Termin-dubleti su, prema tome, sememe koje izražavaju jedan isti pojam i mogu se međusobno zamenjivati u svakom kontekstu, a da ne utiču na promenu predmetno-logičkog sadržaja iskaza“ (Belokapić, 2008: 70).

Kao terminološki dubleti ove grupe mogu se izdvojiti sledeći primeri paradigmat-skih odnosa, uz napomenu da se termini u levoj koloni pretežno koriste u formal-nom stilu, dok su oni u desnoj koloni nižeg stepena formalnosti, bez suštinske razlike između leksema:

to acquire – to obtain	merger – marriage
to advance – to grant	production – manufacture
annex – schedule	settlement – payment
bankruptcy – failure	statistics – figures
cartage – carriage	to dismiss – to sack
creditor – lender	to present – to offer
deficit – shortage	to purchase – to buy
discharge – unload	to submit – to give
intermediary – middleman	vendor – seller
marchandise – goods	

Na nivou sintagmatskih odnosa, navešćemo sledeće sinonimne parove, takođe u kategoriji formalno/neformalnog stila:

bear market– down market	trade deficit – trade gap
bull market – up-market	commence operations – start operating
net income – take-home pay	affidavit – sworn statement
fiscal year – financial year	fringe benefits – perks
minimum price – rock-bottom price	

Radi veće ekonomičnosti izražavanja, u poslovnom registru engleskog jezika nastao je čitav niz novih leksema izvedenih iz imeničkih složenica, putem prednjeg ili zadnjeg eliptiranja. Izostavljanjem jedne od komponenti novonastali termin ostaje u sinonimnom odnosu sa imeničkom složenicom.

banker's acceptance – acceptance	letter of credit – credit
bill of exchange – bill	personnel department – personnel
credit squeeze – squeeze	subsidiary company – subsidiary
interest rate – interest	stock exchange – ex/exchange

Generalno, u engleskoj poslovnoj terminologiji veoma je frekventna pojava akro-nimičnih sinonima (nastalih od početnih slova više reči) i abrevijatura (nastalih skra-ćivanjem složenog termina):

Akronimični sinonimi

any other business – AOB	free on board – FOB
banker's acceptance – B/A	European Free Trade Association – EFTA
bill of exchange – B/E	gross domestic product – GDP
bill of lading – B/L	initial public offering – IPO
cash against documents – C/D	in bond – IB
cash on delivery – COD	international monay order – IMO
carriage forward – CF	letter of credit – L/C
certificate of deposit – CD	London Stock Exchange – LSE
chartered accountant – CA	mail payment order – MPO
current account – c/a	money transfer – MT
documents against payment – D/P	payment on delivery – POD
documents against acceptance – D/A	petty cash – P/C
documentary collection – D/C	personal identification number – PIN
delivered at frontier – DAF	Society for Worldwide Financial Telecommunications – SWIFT
electronic funds transfer – EFT	Uniform Rules for Collections – URC
English for Special Purposes – ESP	value-added tax – VAT
free alongside ship – FAS	

Apokopični sinonimi (grč. apokopē odsecanje lingv. ispadanje jednog ili više glava, ili slogova na kraju reči), predstavljaju sve masovnije pojavu u poslovnoj leksici engleskog jezika, kada nove lekseme nastaju hotimičnim eliptiranjem poslednjeg sloga, ili dela reči:

accepted – acc.	enclosure – encl.
advertising manager – ad man.	exchange – exch.
attached – att.	executive – exec.
advertisement – advert./ad.	manager – man.
balance – bal.	memorandum – memo
capital – cap.	paragraph – para

Ima slučajeva da eliptiranjem jedne od komponenti novonastala leksema trpi morfološke promene (najčešće dobija oblik množine):

durable consumer goods – durables
gilt-edged securities – gilts
intangible assets – intangibles
overhead costs – overheads
perishable goods – perishables

Poslednjih godina sve je frekventnija pojava skraćivanja termina u poslovnom registru engleskog jezika (posebno u elektronskoj komunikaciji), u smislu eliptiranja vokala, diftonga, pa i slogova unutar lekseme:

bankruptcy – bkpt./bkrpt.	returned – retd.
cargo – cgo.	report – rpt.
certificates – cts.	signed – sgd.
department – dept.	storage – stge.
package – pkge	stock – stk.
parcel – pcl.	truck – tk.
pieces – pcs	transfer – trf.
received – rcd.	weight – wgt.

Na osnovu izloženih primera, zapažamo da je sinonimija veoma česta pojava u poslovnom registru engleskog jezika, što je rezultat velikog prodora stranih reči u prošlim vekovima. Evidentan je i rastući trend u nastanku i upotrebi akronima i više vrsta abrevijatura, gde su dubleti najčešće međusobno zamenljivi, a čija se frekventnost može opravdati povećanom potrebom za ekonomijom u jeziku.

Može se zaključiti da filološki ideal nauke o terminologiji o jednoznačnosti termina, koji često demantuje realnost odnosa jezika i društva, treba pre shvatiti kao tendenciju, ili poželjnu osobinu terminologije.

Literatura:

- Adam, J. H. (1990). *Longman Dictionary of Business English*, Harlow: Longman and York Press.
- Belokapić, V. (2008). *Leksičke odlike ruskog i srpskog poslovnog jezika*, Beograd: Univerzitet „Braća Karić“.
- Bloomfield, L. (1933). *Language*, New York.
- Dragičević, R. (2007). *Leksikologija srpskog jezika*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Ekonomski rečnik* (2006). Beograd: Ekonomski fakultet.
- Gortan-Premk, D. (2004). *Polisemija u organizaciji leksičkog sistema u srpskom jeziku*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Howard, J. (1989). *Words and Their Meaning*, London: Longman.
- Karadža-Garić, M. (1988). „Principi i metode rada u terminološkoj leksikografiji“, *Terminologija – načela, normiranje, usaglašavanje rada*, Beograd: Prevodilac.
- Klajn, I., Šipka, M. (2007). *Veliki rečnik stranih reči i izraza*, Novi Sad: Prometej.
- Kristal, D. (1996). *Kembrička enciklopedija jezika*, Beograd: Nolit.
- Matijašević, J. (1982). „O sinonimiji i sinonimima“. *Leksikografija i leksikologija*, Beograd – Novi Sad.
- Oxford Dictionary of Business English for Learners of English* (1994). Oxford: Oxford University Press.
- Partridge, E. (1983). *Origins – A Short Etymological Dictionary of Modern English*, New York: Greenwich House.
- Silaški, N. (2002). „Leksička sinonimija u ekonomskom i poslovnom registru en-

- gleskog jezika i moguće pedagoške implikacije“, *Ekonomski anali*, br. 153–4, Beograd: Ekonomski fakultet.
- Simurdić, B. (2003). *Srpsko-engleski ekonomsko-finansijski rečnik*, Beograd: G17 Institut.
- Šipka, D. (1998). *Osnovi leksikologije i sličnih disciplina*, Novi Sad: Matica srpska.
- The New Oxford American Dictionary* (2001). New York: Oxford University Press Inc.
- Ullman, S. (1962). „Polysemy and Meaning Chains“, *Semantics, An Introduction to the Science of Meaning*, Oxford.

The Role of Synonyms in Business English

SUMMARY: The aim of this paper is to address the phenomenon of synonymy in the business register of the English language. Although in general lexis synonymy is considered to be the main indicator of vocabulary abundance, in technical terminologies, most of the linguists take it as a defect, as it violates the basic rule that a technical term must be monosemous and precise.

In business English vocabulary, synonymy is a widely-spread phenomenon, as a result of the large inflow of loanwords into the English language, over the past centuries.

An upward tendency has been noticed in the formation of acronyms and abbreviations; these categories of synonymous pairs are easily interchangeable. Such tendencies indicate the need for language economy.

We hope that this short analysis will enable the readers to better understand the problem of ambiguity caused by the existence of synonymy in the business vocabulary of the English language.

KEY WORDS: *synonymy, business register of the English language, acronym, abbreviation, language economy*

The Technique of Personal Narrative in the EFL Classroom – Re-discovered and Newly-Applied

SUMMARY: This article is an attempt to revive the personal narrative – not as a research method, which it used to be, but rather as a teaching technique in the EFL classroom. The reason why is that students when confronted with the foreign language, in order to understand it, have to make it part of their personal experience and what better way of achieving that than letting them talk themselves into it. Unlike understanding based on logical and abstract thinking, characteristic for the mathematical model of learning, where natural phenomena are extracted from their context and put into categories, the narrative understanding is basically a process of explaining based on events in real time and place. Phenomena, events or a foreign language for that matter, can be integrated into the environment referred to as life in general. The most important advantage of the personal narrative in EFL is that students learn to understand reality in the foreign language as well, and as much, as in the native language.

Therefore, after a short overview of the personal narrative as a research method, this article will suggest applicable and implementable ways of integrating the personal narrative into the teaching methodology of EFL.

KEY WORDS: *personal narrative, experience, EFL learning, meaningfulness of language*

Social sciences and the humanities in general, including linguistic, sociolinguistic and sociocultural research in particular, still depend largely on the rationalistic epistemology and the observational/ experimental methodology of natural sciences (Pavlenko, in Lantolf, 2000: 157). However, sociolinguistic and sociocultural research is focused on real communication in actual social, cultural and linguistic settings, which is why the experimental methodology might prove inadequate.

The personal narrative used to be a method widely applied in the humanities and then it started being marginalised. This neglect lasted for decades as scientists assumed that it was not legitimate enough being based on personal opinion and not on scientific data (unlike Peirce, 1995; Polanyi, 1995; Siegal, 1995 & 1996 and Norton, 1997, who never stopped believing in the justifiable application of the personal narrative).

There seem to be two main reasons why the personal narrative was suddenly marginalised. First, it is generally assumed that in the discursive space referred to as science, the personal narrative (PN) is less reliable and less valid than the observation/ experimental (O/E). It is assumed that the PN is more like an 'anecdote' giving it thus a dimension of interesting account rather than a scientific report. Therefore, it was

dismissed as potentially incomplete, even fallible, except in cases when the narrative was delivered by the scientist (though even their accounts were not always accredited the necessary legitimacy). The second reason for the marginalisation of the PN may be recognised in the century-long fascination with the achievements of the O/E in the hard sciences. A more or less normal conclusion was that even cultural research might be based on the model provided by the hard sciences (Rorty, 1979: 367). What the classic O/E seems to be missing is the subjective experience related to social phenomena because „the ontology of the mental is an irreducibly first-person ontology“ (Searle, 1992: 95). The personal experience of the physical world and its phenomena within the field of sociolinguistic research is of essential importance because it is a much more abundant and relevant source of data than the distilled method of the O/E.

A general definition of the personal narrative was provided by Shore (1996) who says that it is a system of verbal formulas which are conventional or personal and which are continuously used by people to understand the reality they are living in. What is more, by means of narration “experience is literally talked into meaningfulness“, while at the same time “the strange and the familiar achieve a working relationship“ (Shore, 1996: 58). Understanding based on the logical and mathematical model depends on rules and patterns according to which natural phenomena are ripped out of their context and put into categories. Unlike that, narrative understanding is actually a process of explaining based on events in real time and in a real place so that they can be integrated into the framework or the environment regarded as life in general (Polkinghorne, 1988: 21). Furthermore, the narrative explanation, unlike the logical and mathematical explanation, is retroactive because it tackles the dilemmas referring to events in accordance with the consequences of the event. Thus, the narrative explanation is in fact a reconstruction, which imposes the conclusion that the narrative cannot be anything but that since the results, and the consequences of the narrative are unknown until the moment the event it refers to has actually happened (Polkinghorne, 1988: 27).

The narrative genre and the personal narrative are now more respected in psychology, sociology, sociolinguistics and anthropology. The narrative is now considered a legitimate and abundant source of information for various types of research including the influence of cultural artefacts on the study of a foreign language (Kramsch, 1996; Bruner, 1991; Polkinghorne, 1988; Johnstone, 1996). This is not to imply that the personal narrative should replace observational and experimental research but to show that certain aspects of human activity, including the learning of a foreign language can be explained much easier if actually explained.

Since the personal narrative is actually an explanation offered in the first person singular, when supposed to be applied in a classroom it may be implemented both in written and oral form.

The oral form is a very popular method as it offers the hands-on approach the teacher favours in the classroom. In fact, the student talks and the teacher evaluates.

What better and easier way than that. Somebody might say that this has actually been an almost century-long and normal way of testing and assessing students' knowledge. However, the personal narrative does not imply that the teacher enters the classroom, sits down at the desk, opens the record book, calls out a student's name, starts asking questions about last week's units and then expects the student to trigger their memory and start reciting everything they know, relevant or not. Quite contrary to that.

The personal narrative is supposed to be implemented in particular contexts only, the most obvious one being a classroom where students of diverse cultural backgrounds¹ have to understand a topic, such as family life in English language environments, the school system in them or social matters, political themes, etc. In such a classroom, it may be of utmost importance to ask for personal understanding and thus personal experience as a referential basis for units dealing with cultural matters, lessons created to further critical thinking among students or classes devoted to the discussion of cultural topics in general.

The teacher can thus come to class, not just sit down at the desk and simply start teaching a unit on holidays celebrated in English speaking countries. However, what the teacher can do is ask students to say what they know about the holidays, make comparisons to holidays celebrated in their culture, express personal attitudes regarding modern trends in accepting certain traditions from another culture, etc. It may come as a surprise what the students have to say. Alternatively, the unit may be about the do's and don'ts in business situations in the UK for instance. The personal narrative may prove valuable not only as an assessment technique but also as a tool furthering mutual understanding and tolerance among various cultures because the students learn about differences as being part of a personal identity. In such a situation, the impact of sharing personal experiences may be of crucial importance for the general level of motivation in the classroom leading to much better results.

Sometimes, however, time is an issue not easily resolved. Not every class may offer enough time to implement the personal narrative. If the class consists of 30 students, a normal number of students in most EFL classrooms, the teacher can hardly have every single student say something. At least not enough to gain insight into their personal attitude let alone assess their performance. In addition to that, not every student

¹ English as a foreign language is usually taught in countries, which may not be considered monolingual and monocultural, that is students, though using one language as their native language, may be from different cultural backgrounds because they belong to different nationalities living in one particular country comprising one speech community. What is more, they may belong to different cultural sub-groups characterised by particularities distinctive to those groups only and yet part of the larger culture. This means that their personal experience might not include any of the topics being studied or discussed in the EFL classroom. Finally, the linguistic competence and performance in the target language depend upon the understanding of the content and material used in class, which stresses the importance of the personal narrative as a technique to be implemented so that the teacher may assess and evaluate the level of understanding and comprehension. For further details regarding multicultural classrooms and EFL, refer to Đorđević 2005, 2006, 2008 & 2009.

likes sharing personal opinions nor does every student feel confident enough to speak in English so as to prove how well they can use it in normal communication. In such cases, the personal narrative can be introduced in the form of a written assignment where the students are asked to write about what they think and what their attitude to some matter is. In that way the teacher has legitimate grounds for proper assessment which does not evaluate the communicative competence but at least shows how much of the lesson the students have learned and what the common mistakes are.

The next section is an attempt to illustrate the practical implementation of the personal narrative in class in both oral and written form².

There are many different topics and themes that may be realised based on the personal narrative. However, the volume of this article imposes certain limitations, which is why only one very popular topic presented in fiction written in English³ and mentioned in secondary school EFL textbooks shall be illustrated – the phenomenon of the Mall in the USA or the shopping centre (shopping precinct) in the UK. Suffice it to say that this topic reflects a way of life that is slowly being transferred into other cultures. Teenagers all over the world admire the ‘mall inhabitants’, especially the American ones, for the fun they seem to be having while strolling through the boutiques, watching films, having coffee with friends, eating and obviously having a great time all at once and all in one place with a single credit card (which by the way, when presented in the popular American teenage films, seem to have no credit limit!).

The following three sections shall illustrate a possible class procedure based on the topic of the mall.

If the textbook used in class is just illustrating the concept of the mall or referring to it only indirectly, the teacher can find a lot of material on the internet⁴. Even a short text illustrating the essence of shopping habits and shopping centres may be enough.

e.g. The following text was used in a PhD thesis based on the personal narrative in the multicultural classrooms in the south of Serbia. (Đorđević, 2008 & 2009).

² The personal narrative has been tested in actual classroom conditions for several years. For further details regarding the particular classrooms, students, lessons, results and conclusions, refer to Đorđević, 2008 & 2009.

³ Popular fiction includes the following list: Bagwell, James. *Mall Murder*. Bangor, Maine: Booklocker, 2004.; Bogasian, Eric. *Mall: A Novel*. New York: Simon and Schuster, 2000.; Brenchley, Chaz. *Mall Time*. Trafalgar Square, 1992.; Busselle, Donald. *The Enchanted Mall and Other Stories*. North Pomfret, Vt.: Writers Club, 2000.; Hebert, Ernest. *Wisper My Name*. New York: Penguin, 1985.; Huff, Tanya. *Long Hot Summoning*. New York: Daw, 2003.; Pearson, Ridley. *The Seizing of Yankee Green Mall: A Novel*. New York: St. Martins, 1987.; Somotow, S. P. *The Ultimate Mallworld*. Atlanta: Meisha Merlin, 2000.; Sucharitkal, Sumtow. *Mallworld*. New York: Tom Doherty, 1984. (First published 1981).

⁴ For instance: <http://nutmeg.easternct.edu/~pocock/Malls.htm>.

A **shopping mall** or **shopping centre** is a building or set of buildings that contain a variety of *retail* units, that is stores as they are called in the USA. Throughout the mall there are interconnecting *walkways* enabling visitors to easily walk from unit to unit. In North America, the term shopping mall is usually applied to *enclosed* retail structures (and may be abbreviated to simply mall) while shopping centre usually refers to open-air retail complexes. Shopping centres in the United Kingdom are referred to as “shopping *precincts*” or just “*precincts*”, but with American-style centres becoming more common in the UK, they are increasingly being referred to as “malls”. For example, Mall of America® is one of the most visited tourist destinations in the world. The Mall is said to feature something for everyone because it offers a wide range of articles in its 520 stores. Furthermore, there are about 50 restaurants and attractions *galore* providing the whole family with a huge range of different entertainment facilities. Among other attractions there is an amusement park, featuring more than 30 remarkable rides; the **Aquarium** is the largest underground aquarium in the country; at the **NASCAR Silicon Motor Speedway** one can drive 200 mph; the **A.C.E.S. Flight Simulator** offers a one-time flying experience and at **LEGO®** children and adults can make their dream creations come true. Even smaller not so *remarkable* malls offer many of the above-mentioned possibilities. The point is to have the whole family entertain themselves while shopping.

Teenagers in America like going to the mall in search for entertainment and fun. They enjoy the different *facilities* and make use of the *convenience* that everything they like to do can be found under one roof. Coffee shops, diners, cinemas, boutiques, arcade games, etc. are but some of the possible gathering places. Parents, on the other hand, take advantage of the fact that their children are safer at the mall than in the streets which is why they allow their children to spend their spare time there. In the UK, malls are becoming more and more popular and the American style is spreading. The size of the malls, as they are called now, is not always the same as in the USA, but the main idea is being incorporated as well. While shopping for *groceries* and household items, families can have fun.

Another dominant thing related to the malls both in the US and the UK is the fact that shopping is largely based on credit cards. Young and old alike, no longer take wallets with cash when going shopping. All they need is a *substantial* credit limit on their credit account and the fun can begin. Teenagers make *ample* use of this convenience since their parents only rarely decide to control their spendings. Kids spend as long as there is money left. Again, parents find this convenient since their children are less dependable so that the parents can concentrate on work.

To conclude, the mall was originally designed to make everyday *chores* easier; however, contemporary life proves that these covered and closed places are greatly *affecting* especially young people making them more consumer orientated.

Glossary:

retail - the selling of goods to the public, usually through shops / stores
walkway - a passage or path for walking along, often outside and raised above the ground
enclosed - with walls, etc. all around
precinct - a commercial area in a town where cars cannot go
galore - in large quantities
remarkable - unusual or surprising in a way that causes people to take notice
facilities - buildings, services, equipment, etc. that are provided for a particular purpose
convenience – sth that is useful and can make things easier or quicker to do, or more comfortable
groceries - food and other goods sold by a grocer or at a supermarket
substantial - large in amount, value or importance
ample - enough or more than enough
chores - tasks that you do regularly
affect - to produce a change in sb/sth
manner - the way that sth is done or happens
strolling - to walk somewhere in a slow relaxed way
abundance - a large quantity that is more than enough
competitive - as good as or better than others
interest rates - the extra money that you pay back when you borrow money or that you receive when you invest money
debt - an amount of money that you have to pay back to sb
pedestrian zone – a street or area in a town where cars cannot be driven
clinging – hold on to sb/ sth, not letting go of sb/ sth

The teacher can start by asking questions so as to check what the students already know about the topic.

e.g.

1. Why is shopping so important in the English speaking world?
2. Is shopping considered important in Serbia?
3. How much time do people in the UK and in the USA spend on shopping?
4. Do the Serbs invest their spare time into shopping?
5. Why are teenagers in the USA and the UK becoming so focused on money?
6. Why do the Serbs envy people in the UK and the USA?

This step may be regarded as a motivational step to let the students warm up for the procedure, especially in a group that is not normally used to speaking in class. Nevertheless, there is a second, for the teacher a more valuable purpose for this step

– gaining insight into the general communicative competence of the students. The teacher may even make some mental comments about some of the students, either good or bad ones.

The next step should be the presentation of new vocabulary. In the example provided here, the glossary has been added to the text so as to save time. Of course, the old-fashioned way of putting the new vocabulary on the board is also applicable; less economical, though. The important thing is that it is discussed. The teacher must make sure all the students understand not only the meaning but also the contextual implications of the word. Therefore, the teacher can also gain insight into the general cultural knowledge as well as some first impressions about their attitudes to consumerism, shopping, malls in general, etc.

What should follow is the actual presentation of the text. There are many different approaches to this probably most classical teaching technique. Whatever approach the teacher might prefer, the key issue at this point is not to just read the text. The sole purpose of reading is to trigger understanding and comprehension and to achieve that, the teacher must check on the students constantly. This means that the teacher has to make sure the students know what it is they are reading, do they understand the entire context, can they make sense out of it, are they able to infer conclusions from it and do they have the appropriate level of understanding and comprehension to reflect upon the text critically.

In order to make sure that the previously mentioned applies, the teacher can interrupt the reader, if a student is reading, or pause, if the teacher is reading, and explain the paragraph, some phrase, ask additional questions, ask students to offer illustrations, to add opinions on certain issues, etc. Somebody might disagree and say that the text will lose on structure and unity if cut like this. However, a point in favour of this is to say that the text can be read once more at the end of the class so as to provide the sense of unity, coherence and cohesion.

When the entire text has been read, the teacher should encourage the students to add opinions about the topic and discuss it further; however, a more effective way would be to link the text to their personal experiences and have them offer some personal narrative regarding the issues discussed. Some of the possible trigger questions might be:

1. In what sense are the shopping habits different in the English-speaking world in comparison to Serbia?
2. Is shopping somehow alienating people from one another?
3. Are the Serbs really the kind of people to become conditioned shoppers?

These questions, and some others heading into the more or less similar direction, will most certainly help the students in presenting their own opinions, that is, providing their own personal narrative.

If properly planned and implemented in accordance with a clearly set time sche-

dule, the teacher should have time for some comprehension activities. Again, there are many different ways of checking on students' comprehension skills. One of them is the easy-to-implement 'True/ False'. In reference to the text supplied in this article, the following statements might be used:

1. Throughout a mall there are interconnecting *walkways* enabling visitors to easily walk from shop to shop.
2. Smaller not so *remarkable* malls do not offer many of the above-mentioned possibilities.
3. Parents take advantage of the fact that their children are safer at the mall than in the streets, which is why they allow their children to spend their spare time there.
4. What people need today is a *substantial* credit limit on their credit account and the fun can begin.
5. Contemporary life proves that malls are greatly *affecting* especially young people making them more consumer orientated.

The last but not least task that the students should be asked to do is write a short report on what they have learned. If there is at least 10 minutes left at the end of the class, the students can do it in class. If, however, there is not that much time left, the students may do it at home. The teacher can supply a heading for the report so as to make sure that the students are actually going to cover the topic done in class. One heading might be, for instance "The importance of shopping" or simply "Shopping". What is important is that the students are given a chance to write what they think without being told to do so. If the teacher tells them to write what they think, some of the students will be discouraged because of lack of opinion, courage, interest, etc. Not that this risk may be eliminated by some more neutral title, but at least the students will not feel coerced into some opinion.

*
* * *

Obviously, the personal narrative can provide appropriate insight into student performance and it is not a method that involves complicated syllabus adjustments, a thing normally dreaded by most teachers. All it asks for is a small amount of personal engagement on behalf of the teacher in order to motivate students to express their own opinions. A common benefit is that classes coloured by the personal narrative shall be less boring and more rewarding for both the students and the teacher.

In one word, the personal narrative may be an officially approved type of chitchat in class that will actually have an educational purpose – it will teach the students to communicate in English.

4. References:

- Bruner, Jerome. "The Narrative Construction Of Reality", *Critical Inquiry* 18: 1-21, 1991.
- Crystal, David. *A Dictionary Of Linguistics And Phonetics*, 2nd Edition, New York: Basil Blackwell, 1985.
- Crystal, David. *English As A Global Language*, Cambridge, England: Cambridge University Press, 1997.
- Dorđević, Jasmina. "The Importance Of Teaching Culture In Bilingual Education Programs", Proceedings, 2nd International Conference Of Yacs, Images Of Canada: Interiors And Exteriors, Beograd: Čigoja, ISBN 978-86-7679, str. 187-195, 2007.
- Dorđević, Jasmina. "Multiculturalism And Multilingualism: Elements Of Modern Language Teaching To Be Acknowledged And Applied", *Primenjena lingvistika*, Br. 8, Zbornik Radova; Beograd – Novi Sad: Društvo za primenjenu lingvistiku, str. 190-199, 2006.
- Dorđević, Jasmina. "Cultural Background Determines The Level Of Motivation Among English Language Learners", *Zbornik radova interkatedarske konferencije anglističkih katedri*. Niš, str. 317-329, 2007.
- Dorđević, Jasmina. *English Language Learning Under The Influence Of The Multicultural Serbian Language Environment (Uticaj višekulturne srpske govorne sredine na učenje engleskog jezika*. Doktorska disertacija, odbranjena na Fakultetu za strane jezike u Beogradu, 01.11.2008.
- Dorđević, Jasmina. *The English Language in Multicultural Serbia (Engleski jezik u višekulturnoj Srbiji)*. Beograd: Zadužbina Andrejević, 2009
- Dorđević, Jasmina. "Intercultural Communicative English Language Learning", TESOL ICIS Newsletter 2009, Volume 7, Number 2, 2009
- Dorđević, Jasmina. "The Integration of the Mother Culture in the Process of Teaching and Learning English as a Foreign Language". *Facta Universitatis. Series: Linguistics and Literature* Vol. 7, No 1, str. 87 – 100, *Udc* 81'242 / '243 811.111 : 811.163.41, 2009.
- Johnstone, Barbara. *The Linguistic Individual. Self-Expression in Language and Linguistics*, Oxford: Oxford University Press, 1996.
- Kramsch, Claire. *Context and Culture in Language Teaching*, Oxford, England: Oxford University Press, 1993.
- Lantolf, James P. *Sociocultural Theory and Second Language Learning*, Oxford University Press, 2000.
- Peirce, Bonny Norton. "Social Identity, Investment, and Language Learning", *Tesol Quarterly* 29: 9-31, 1995.
- Polanyi, Livia. "Language Learning and Living Abroad: Stories from the Field".

- In Freed, B. (Ed.) *Second Language Acquisition in a Study Abroad Context*, Amsterdam: John Benjamins, 1995.
- Polkinghorne, Donald E. *Narrative Knowing and the Human Sciences*, Albany, NY: SUNY Press, 1988.
- Rorty, Richard. *Philosophy and the Mirror of Nature*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1979.
- Searle, John R. *The Rediscovery of the Mind*, Cambridge, MA: MIT Press, 1992.
- Shore, Bradd. *Culture in Mind. Cognition, Culture and the Problem of Meaning*, Oxford: Oxford University Press, 1996.
- Siegal, Meryl. "The Role of Learner Subjectivity in Second Language Sociolinguistic Competency: Western Women Learning Japanese", *Applied Linguistics* 17/3:356-82, 1996.
- Vygotsky, Lev Semyonovich. *Mind in Society*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
- Vygotsky, Lev Semyonovich. *Thought and Language*, Cambridge, MA: MIT Press, 1986.
- Wertsch, James V. *Vygotsky and the Social Formation of Mind*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1985.
- Wertsch, James V. *Culture, Communication, and Cognition: Vygotskian Perspectives*, Cambridge, England: Cambridge University Press, 1985.

Техника наратије у првом лицу у учионици енглеског језика – поново откривена или изнова примењена

Резиме: Овај чланак је покушај да се поново открије наратија у првом лицу – не као метода у истраживању, већ као наставна техника у учионици енглеског језика. Разлог за то је да када се студенти суоче са страним језиком, да би га разумели, имају потребу да га претворе у своје лично искуство. Који је бољи начин да се то постигне ако не да се разговором о томе сами у то увере. За разлику од разумевања које је засновано на логичном и апстрактном мишљењу, карактеристично за математички модел учења, где се природне појаве чупају из контекста и смештају у категорије, наративно разумевање је у основи процес објашњавања на основу реалних догађаја. Појаве, догађаји или страни језик могу се интегрисати у окружење које у општем смислу зовемо живот. Најизраженија предност наратије у првом лицу у настави енглеског језика као страног језика јесте да ученици науче да и на страном језику разумеју исто онолико колико и на матерњем. Стога, након краћег осврта на наратију у првом лицу као методу у истраживању, у овом чланку биће понуђени применљиви и употребљиви начини за интеграцију наратије у првом лицу у методологију наставе енглеског језика као страног.

Кључне речи: *наратија у првом лицу, искуство, учење енглеског језика као страног, значење језика*

Engleski jezik u nauci – pravila za istraživače u turizmu

REZIME: U vreme kada su akademski učinak i napredak počeli da se označavaju indeksom naučne kompetentnosti mnogi su krenuli u trku za akademskim poenima. Neretko se susrećemo sa činjenicom da se vrlo neuko piše, kao i da se često ne vodi računa o tome šta se objavljuje.

Cilj ovog rada jeste da prikaže i analizira trenutno stanje u vezi sa naučnim radovima koji se objavljuju u oblasti turizma, kao i da da smernice koje je neophodno slediti kako bi se postojeće stanje unapredilo.

KLJUČNE REČI: *naučni rad, pisanje, turizam, pravila*

1. Novi sistem vrednovanja nastavnika i studenata

Sveopšta groznica globalizacije nije zahvatila samo ekonomiju i njoj srodne i bliške oblasti, nego i visoko obrazovanje. Kako bi sve što podrazumeva akademski rad bilo, koliko-toliko, ujednačeno, u evropskim zemljama počela je da se uvodi i primenjuje Bolonjska deklaracija.

Ona, između ostalog, treba da pruži jednoobrazni sistem bodovanja, tj. ocenjivanja, studenata. To bi omogućilo veću transparentnost sistema i bolju mobilnost studenata. Postoje izuzetno oprečna mišljenja u vezi s tim koliko je korisno i svrsishodno uvođenje novih pravila koje pomenuta deklaracija nalaže. S jedne strane, pooštrenim sistemom bodovanja studenti su dobili mnogo više obaveza nego što su imali do sada: vrednuju se i boduju dolasci na predavanja, izrada i izlaganje seminarских radova, kao i angažovanje na času i vežbama. S druge strane, ovaj sistem zahteva od studenata da ne budu „kampanjci“ jer su pripreme za svaki čas obavezne, a ispiti uglavnom jednosemestralni. Nepolanjanjem određenog broja ispita ne ostvaruje se dovoljan broj poena potrebnih za upis sledeće godine, te se uslov za prelazak u sledeću godinu studija „kupuje“.

Reforma visokoškolskog obrazovanja ne odnosi se samo na studente, već i na fakultetske nastavnike. Ono što su profesori do sada predavali u dva semestra treba sažeti u jedan, o svakom studentu je potrebno voditi obimnu dokumentaciju (dolasci na predavanja i vežbe, aktivnost na času, ocene za pisani seminarski rad i njegovo usmeno izlaganje) i slično. Međutim, nisu samo nove administrativne dužnosti ono što je povećalo obim posla univerzitetskih nastavnika. Mnogi najteže prihvataju svoju novu

obavezu – objavljivanje radova u časopisima koji se nalaze na međunarodnoj SCI listi. O ovim novinama govori se u Zakonu o visokoškolskom obrazovanju i Standardima za akreditaciju, a mnoge akademske institucije prerađuju svoje pravilnike unoseći navedenu klauzulu. Upis na doktorske studije, izbor u određeno zvanje, reizbor i slično, ubuduće će zavisiti od broja poena sakupljenih objavljivanjem u visokorangiranim časopisima, ponajviše onima sa SCI liste.

Novi sistem vrednovanja stručne i naučne kompetencije postoji već dugo, pre svega u SAD, ali i u mnogim drugim zemljama. Bibliometrijski sistem vrednovanja je osmislio Eugen Garfield krajem 1950-ih i početkom 1960-ih verujući da je potrebno imati jedinstvenu bazu podataka u vezi sa oblastima i stvarima kojima se bave naučnici iz celog sveta. On je takođe želeo da proceni koliko je neka informacija vredna „merenjem“ uticaja koji ona ima na širu sredinu. Danas, Thompson Reuters SCI lista sadrži oko 5.600 časopisa iz 1.500 oblasti u kojima bi valjalo imati objavljene radove.

U svom aktu o uređivanju naučnih časopisa (objavljen 9. jula 2009. godine) Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj daje preporuku da svaki naučni časopis izda jasne propozicije kojih autori radova treba da se pridržavaju. Ministarstvo u svom aktu navodi devet prihvaćenih i preporučenih stilova za formatiranje tekstova (APA – Publication Manual of the American Psychological Association, CBE – Council of Biology Editors Manual, Scientific Style and Format, Chicago – The Chicago Manual of Style, Harvard – Harvard Style Manual, Harvard-BS – Harvard Style Manual – British Standard, MLA – Modern Language Association Handbook for Writers of Research Papers, NLM – The National Library of Medicine Style Guide for Authors, Editors, and Publishers, American Chemical Society [ACS] Style Guide, te American Institute of Physics [AIP] Style Manual) i na naučnoj redakciji časopisa je da se opredeli za stil koji želi. Kada bi se ovo primenilo autori radova bi imali jasne smernice kako treba da uredi svoj rad, te bi recenzenti, urednici i tehnička podrška imali daleko manje posla. Svakako ohrabruje činjenica da je sve više naučnih časopisa i zbornika radova kod nas koji imaju jasno definisane smernice za formatiranje radova. Međutim, neretka je pojava da usled nepridržavanja pravila od strane nekih autora mnoge publikacije kasne sa izdavanjem i po više meseci, što je dodatna poteškoća onima kojima je svaki akademski poen odmah dobro došao.

Objavljivanje radova u časopisima sa SCI liste jedna je od kontroverznih tema među akademskim radnicima danas, kako sa razlogom, tako i bez njega. Za mnoge je objavljivanje u časopisu na pomenutom rangu pravi poduhvat, dok je za druge to izazov da savladaju još jedan akademski zadatak i uslov da se profesionalno i dalje usavršavaju i tako učvrste svoj akademski položaj.

Pisanje rada koji bi mogao biti objavljen u jednom takvom časopisu mora zadovoljavati određene kriterijume, kako tehničke, tako i stručne i sadržinske. Međutim, pregledom do sada objavljenih stručnih radova u oblasti turizma stiče se utisak da ne postoji dovoljna upoznatost sa tehnikom pisanja, da postoji velika neusaglašenost u pogledu upotrebe stručnih termina, kao i nedoslednost u njihovom korišćenju.

2. Veština pisanja

Mnogima pisanje predstavlja veliku poteškoću, ali je sasvim očigledno da će novi zakoni i propisi o visokoškolskom obrazovanju naterati mnoge da se suoče sa strahovima koje su dugo potiskivali i bavili se mnogim drugim, manje ili više, naučnim aktivnostima, samo da izbegnu ono najteže – pisanje.

Mnogi imaju strah od praznog lista papira. Neki nemaju šta da saopšte, neki, pak, imaju puno toga da kažu ali ne znaju ni kako da počnu, ni kuda da se upute. Brojna istraživanja (Celce-Murcia, 2001; Glušac, 2008; Lim i Pugalee, 2004; Nagin, 2003; Tynjala, 2001) potvrdila su da je pisanje veoma korisno iz nekoliko razloga:

- (1) pisanjem učimo da razmišljamo na kritički i analitički način, veze između stvari i ljudi nam postaju jasnije, a izborom određenih reči i gramatičkih struktura menjamo, unapređujemo ili modifikujemo ono što želimo da saopštimo;
- (2) pisanjem aktiviramo davno stečeno znanje, kultiviramo intelektualnu nezavisnost, borimo se sa složenim idejama i dajemo prostora našoj mašti;
- (3) pisanje je značajan način učenja raznih stvari iz mnogih drugih oblasti, a ne samo one kojom se autor bavi.

Pisanje je veština koja se uči i usavršava dugo. Nagin (2003: 31) tvrdi da su jezičke veštine čitanja i pisanja neraskidivo povezane, te da oni koji mnogo čitaju bolje i pišu. Pored toga što je potrebno vremena i strpljenja da bi se, konačno, napisao dobar rad, onaj ko piše mora da prihvati i činjenicu da je pisanje proces. Drugim rečima, neophodno je proći kroz određene faze kako bi se došlo do valjanog teksta koji vredi objaviti. Dobro napisanim tekstom smatra se onaj koji je u skladu sa propisanim, važećim jezičkim i tehničkim normama, a svakako mora da ima i kvalitetnu i nadasve naučno zasnovanu sadržinu.

Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj svojim aktom o uređivanju naučnih časopisa pokušava da pomogne redakcijama u njihovom uređivanju, ali istovremeno daje i svojevrstan doprinos za uključivanje naših časopisa i u domaći i u međunarodni sistem naučnih informacija. Aktom su dati konkretni predlozi uredništvu, ali i autorima članaka kako da uspešno napišu i objave neko naučno delo. Aktom se razrešavaju mnoge dosadašnje nepoznanice, npr. dužina apstrakta (rezimea), navođenje ključnih reči, upotreba dijakritika i drugih slovničkih znakova koji postoje u jezicima stranih autora, itd.

Iz svega navedenog jasno je da je pisanje valjanog rada vrednog objavljivanja pravi poduhvat, pogoto kada se ne zanemaruje ni činjenica da je rad „slika“ naučnog radnika koji ga je napisao. Ono što je na papiru je trajno, nepromenjivo, dostupno svima, otvoreno za kritiku, osudu, ismevanje ili uvažavanje, divljenje i poštovanje.

Neki su mislili unapred, te javno oglašavali rezultate svih svojih istraživanja i naučnih otkrića. Oni koji su to izbegavali ili odlagali za kasnije sada su zajedno u trci za osvajanje akademskih poena. Piše se mnogo, pa čak i svašta. Da bi se napisao dobar i

valjan rad ipak je potrebno slediti neka pravila, koja, kada se jednom usvoje, umnogome olakšavaju dobru naučnu produkciju.

S tim u vezi, autorke ovog rada pregledale su radove objavljene u brojnim stručnim časopisima i zbornicima radova iz oblasti turizma, te u svetlu postojeće literature o pisanju naučnih radova analiziraju objavljene radove i tako ukazuju na ono što bi bilo potrebno unaprediti. Sasvim je očigledno da lektura i korektura u mnogim časopisima i zbornicima ne postoje, te je na autoru teksta potpuna odgovornost. S obzirom na činjenicu da bi neki izneseni komentari u vezi sa analizom radova mogli biti shvaćeni kao prestrogi, ili čak osuđujući, autorke ne navode koje su zbornike i časopise pregledale.

3. Jezičke prepreke

Turizam je mlada naučna disciplina. Budući da jezik, između ostalog, predstavlja i sliku stanja svesti i razvijenosti jednog naroda, jasno je zbog čega srpski jezik trpi brojne pozajmljenice iz engleskog jezika u ovoj oblasti. Usled nepostojanja dvojezičnog rečnika iz ove oblasti na našem prostoru, nedovoljnim poznavanjem engleskog jezika, kao i pravila pravopisa, pa i transkripcije, među zaposlenima u turizmu česta je pojava sveopšte jezičke pometnje. Reklo bi se da su znatne jezičke nedoslednosti očigledne u radovima napisanim kako na srpskom, tako i na engleskom jeziku. S obzirom na činjenicu da su pomenuta dva jezika u bliskoj vezi i da se često nailazi na primere gde se pravila jednog jezika primenjuju u drugom, autorke ovog rada daju kratak kritički osvrt na radove objavljene na oba jezika.

Iako je engleskom jeziku pripao status odomaćenog stranog jezika (Prčić, 2005), to ne znači da je reči iz engleskog jezika moguće preuzimati i koristiti u srpskom jeziku po sopstvenom nahođenju. Neretka je pojava da se anglicizmi neosnovano koriste umesto domaćih ili odomaćenih reči koje odranije postoje u srpskom, npr. *satisfakcija*, *tenzija*, *fokusiranje*, *rezident*, *ruralni*, *advertajzing*, *edukacija* i slično. Ovde valja napomenuti da se pod anglicizmima podrazumevaju ne samo reči i izrazi pozajmljeni iz engleskog jezika, već i pozajmljenice iz drugih jezika koje se, pod uticajem engleskog jezika, koriste češće ili im je značenje promenjeno u skladu sa semantičkom adaptacijom u engleskom jeziku. Pored toga, pod anglicizmima se podrazumevaju i prevedeni anglicizmi koji podražavaju normu engleskog jezika (kontakt grupa) (up. Prčić, 2005: 145). Otuda neki autori samostalno, nasumično i proizvoljno prevode neke izraze, pa se tako u tekstu prevod i izvorni termin navode udvojeno, na sledeći način: *hrana za telo (body food)*, *turizam događaja (event tourism)* i slično. Često se nepoznavanje kontaktnog aspekta engleskog i srpskog ogleđa i u tome što se u tekstu na srpskom iz ovog ili onog razloga ostavljaju reči na engleskom jeziku, npr. *McDonald's*, *putem „cost-benefit“ metode*, *pokrajina Shumen*, itd. Uočena je i velika nedoslednost u upotrebi dva jezika. Naime, u jednom istom tekstu autor prvo kaže: *na bazi datog dokumenta, UNWTO predlaže...*, da bi nekoliko rečenica kasnije napisao: *... usvojen je od strane Svetske turističke organizacije (UNWTO)*. Osim toga, uo-

čene su i nedoslednosti uređivačkih timova časopisâ koje nastaju usled nedovoljnog poznavanja i engleskog i srpskog jezika. Tako se reč *apstrakt* u jednom istom radu pojavljuje kao *abstrakt* ili čak kao *izvod*. Uočene su i brojne nedoslednosti u vezi sa navođenjem stranih prezimena. Nekada se prezimena, manje ili više uspešno, transkribuju na srpski jezik, a ponekad se ostavljaju u izvornom obliku, čak i u okviru istog zbornika radova ili časopisa.

U tekstovima koje naši naučnici pišu na engleskom jeziku takođe postoje brojni problemi. Neretka je pojava da je tekst gramatički ispravno napisan, ali su stručni termini nedovoljno adekvatno upotrebljeni. U ovakvoj situaciji dá se zaključiti da je rad najverovatnije preveo na engleski jezik neko ko ga dobro govori, ali ko nedovoljno dobro poznaje stručnu terminologiju. Sa druge strane, prilikom čitanja teksta, može se uočiti da su termini vrlo znalački upotrebljeni, ali da postoje druge jezičke greške: nedoslednost u pisanju reči, gramatičke greške i slično. U jednom apstraktu napisanom na engleskom jeziku je, tako, primećeno da je reč *vebsajt* napisana na tri različita načina – *web site*, *web-site* i *website*. Primeri uočenih gramatičkih grešaka uključuju neslaganje imenice i glagola po broju (*Internet is one of the fastest growing and most popular branch um. branches...*), pogrešnu upotrebu člana ispred nebrojive imenice (*A quantitative research was...*), pogrešnu upotrebu oznake za množinu imenice (*880 millions um. million*). Brojne su greške i nedoslednosti i u vezi sa pravopisom. Tako se, na primer, pojavljuju reči napisane na sledeće načine: *internet um. (the) Internet*, *two fold um. twofold*, itd. Velika nepoznanica za one koji pišu na engleskom jeziku jesu i pravila u vezi sa pisanjem brojeva, te se tako pravila pisanja brojeva koja važe u srpskom jeziku primenjuju i kada se piše na engleskom jeziku, npr. – *0,66 um. – 0.66*, *in 2004. um. in 2004, 40 thousand*, umesto *40,000* ili *forty thousand*, *16.04.2002. um. na primer 16 April 2002*, itd. U tekstu napisanom na engleskom jeziku u kome se koriste nazivi pojedinih delova Srbije uočene su nedoslednosti u navođenju takvih naziva ili imena. Tako se, na primer, u istom stručnom časopisu u jednom tekstu koriste dijakritici, na primer *Užice* i *Čačak*, ali u ostalim tekstovima oni izostaju, na primer *Raca um. Rača* ili *Pester um. Pešter*.

Takođe je velika nedoslednost u vezi sa upotrebom američke i britanske varijante engleskog jezika. U jednom istom radu moguće je videti reči napisane na oba načina, što odaje utisak osrednjosti i nedovoljnog poznavanja jezika na kome se piše.

4. Tehnički nedostaci

Prilikom pregledanja objavljenih naučnih radova iz oblasti turizma lako je, čak i na prvi pogled, uočiti brojne tehničke nepravilnosti i nedoslednosti. Na osnovu postojećeg stanja stiče se utisak da: (1) ne postoje pravila koja se očekuje da će autori slediti; (2) da određeni autori slede pravila; (3) da određeni autori ne slede pravila; i (4) da urednički tim čini propuste u vezi sa primenom uređivačke politike. Čini se da je najpre potrebno usaglasiti pravila pisanja apstrakta i navođenja literature budući da su najveće nedoslednosti uočene upravo u vezi s njima.

Dužina apstrakta varira od tri rečenice do jedne stranice. S tim u vezi, iz nekih apstraktâ se ne da čak ni naslutiti o čemu će u radu biti reči, dok neki apstrakti liče na sažetke, te su za formu apstrakta preobimni. Sadržaj apstrakta tako često ne daje ni one osnovne podatke, čak i ako je duži nego što bi bilo potrebno: opšti prikaz problema, uvod u temu, primenjene metodologije, opšti zaključak. Isto tako, navedene ključne reči su u stvari nasumično izabrane reči koje se koriste u apstraktu, a ne ključne. Autori radova kao da nisu svesni koliko je izbor ključnih reči važan za predmetno klasifikovanje istraživanja. Neretka je pojava i da već u apstraktu autori navode skraćenicе, ili akronime, bez ikakvih pojašnjenja u tekstu o tome šta oni predstavljaju (na primer *SME* [*small- and medium-sized enterprises*]).

Proizvoljna je i numeracija odeljaka i pododeljaka u okviru jednog časopisa. U nekim radovima, naslovi odeljaka i pododeljaka su centralizovani i podebljani, ali ne i numerisani, te je ponekad teško pratiti tekst. Numeracijom ovih delova teksta bilo bi čitaocu jasnije stavljeno do znanja kakva je veza između delova teksta.

Najveće nedoslednosti postoje u vezi sa navođenjem literature, kako u tekstu, tako i na kraju rada. Autori najčešće ne prave razliku između referenci (eng. *References*) i bibliografije (engl. *Bibliography*), te je neretka pojava da se među radovima navedenim u radu pojave i oni na koje se autor nije pozivao, a da se taj deo rada naziva *Literatura* umesto *Bibliografija*.

Bilo da se radi o tekstu napisanom na srpskom ili na engleskom jeziku (iako u njemu postoje pravila za navođenje: na primer, standardi MLA ili APA, navođenje literature u tekstu je veoma raznoliko: (*Hunzier W. (1958)*), (*Kejns, Masters, Džonson i drugi, 1958: 28*), (*Kohl, 2001, 29*) i /*Kostov, 2005, 15/*).

Takođe su uočeni i primeri mešanja dva pisma – latiničnog i ćirilicnog. U nekim slučajevima je sasvim očigledno da se radi o omašci, *lapsus calami*, kao na primer u „*McCool и Martin (1994) su izgradili...*“. U nekima, pak, teško da je reč o omašci – kada je tekst napisan latiničnim, a citat u tekstu naveden ćirilicnim pismom.

Međutim, u navođenju literature na kraju rada ne radi se uvek o omaškama. Kada se pregleda navedena literatura koja prati sve radove, jasno je da uređivačka politika u vezi sa tim aspektom rada nema jasan stav. Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije u svom Aktu o uređivanju naučnih časopisa (2009: 3) navodi da je uredništvo časopisa dužno da u jednom broju godišnje objavi punu verziju uputstva o uređivanju članaka, a u svakom broju skraćenu verziju tog uputstva. Većina analiziranih radova je objavljena u časopisima koji ne sadrže uputstva koja predstavljaju zahteve koje valja ispuniti. Na uredništvu je da se opredeli za jedan od devet preporučenih standarda formatiranja teksta i navođenja literature u zavisnosti od toga kojoj oblasti pripada rad (prirodne nauke, društvene nauke). Stoga, čak i kada se analizira navođenje literature u okviru samo jednog rada, uočavaju se brojne nepravilnosti. Tako se u jednom radu pojavljuju sledeći načini navođenja literature:

„Bank of Slovenia, Annual Report, Year 2004.“

(Prvo je potrebno navesti autora, tj. izvor, izveštaja, godinu [dolazi iza naziva izdavanja ili na samom kraju, ali bez oznake *Year*], zatim naslov [kurzivom], pa izdavača

i link na kome je izveštaj dostupan [prema APA stilu], ili izvor, naslov [kurzivom], izdavača, godinu i link na kome je izveštaj dostupan [prema MLA stilu]).

Gilman, H.: *Travel survival kit*, Leonely planet Publication, Hathorn, 1998. (Posle početnog slova imena autora upotrebljen je neodgovarajući interpunkcijski znak – zapeta umesto tačke. Nakon naziva dela takođe je upotrebljen neodgovarajući interpunkcijski znak – zapeta umesto tačke. Godina može biti navedena na kraju [MLA stil] ili u zagradi odmah posle imena autora [APA stil]).

U mnogim navodima literature ne vidi se jasno koje su vrste publikacija konsultovane prilikom pisanja rada. Autori ne označavaju jasno da li je nešto članak, rad objavljen u zborniku radova, ili knjiga. Tako se navodi sledeće:

„Djuričin, D.: Srbija 2012: vizija razvoja i strategija konkurentnosti, u Kopaonik biznis forum 2006, Srbija 2006-12: Razvoj, finansijski sistem i konkurentnost, Savez ekonomista Srbije, Beograd, 2006.“

U jednom domaćem naučnom časopisu, koji je analiziran u svrhu pisanja ovog rada, uočeno je da postoje uputstva za pisanje rada. Međutim, kada se detaljnije sagleda svaki neophodan aspekt pisanja naučnog rada, i u njemu se uočavaju nedoslednosti u vezi sa navođenjem literature. Naime, radovi se objavljuju na engleskom jeziku, ali se nedosledno primenjuju pravila koja postoje u tom jeziku. Tako se, na primer, literatura navodi na sledeći način:

„Aaker, D. A. (1996). *Building Strong Brands*. New York: Free Press.“

(Iz načina na koji je delo navedeno može se zaključiti da se radi o knjizi, ali njen naslov nije ispisan kurzivom kako bi trebalo.)

„Tourism Organisation of Zlatibor, 2008. (In Serbian).“ (Nije navedeno delo, niti vrsta dela, već samo organizacija koja ga je izdala. Nema ni mesta izdanja. Nije jasno šta se podrazumeva pod *In Serbian*).

U istom časopisu je nađeno da se literatura navodi i ovako:

„Plavska, J., (2007). *Sports and recreational tourism* (manuscript), Department of Geography, Tourism and Hotel Management, Faculty of Science, Novi Sad. (In Serbian)“

(Nakon naziva dela potrebno je staviti tačku, a ne zarez. Nejasno je šta se podrazumeva pod *In Serbian*).

Primer ilustruje koliko je iz prikazanog navođenja literature nejasno šta se podrazumeva pod *In Serbian*. Da li je to delo na srpskom, pa je samo preveden naziv za potrebe navođenja literature koja je skoro sva na engleskom jeziku?

U istom časopisu su uočene i brojne druge nepravilnosti, kao na primer:

„Dibb, S. and the others, *Marketing*, translation Mate, Zagreb, 1995.“

(U slučaju da postoji više od šest autora [prema MLA stilu], prilikom navođenja literature se posle navođenja prvog autora stavlja međunarodno prihvaćena oznaka *et al.*, a ne *and the others*. Takođe, naziv knjige ovde nije naveden kurzivom, kao što bi trebalo, nije naveden izdavač, već nepotrebna oznaka onoga ko je radio prevod. Godina može biti navedena na kraju prema MLA standardu. Osim toga, pre i posle navođenja naslova dela potrebno je staviti tačke, a ne zapete).

„Cenzo, D., David, A., Robbins, P. – *Personnel / Human resource management*, Englewood Cliffs, Prentice – Hall, 1998.“

(Posle navođenja imena autorâ nije potrebno koristiti crticu, već tačku. Takođe, iz načina na koji je delo navedeno ne može se zaključiti o kakvom je delu reč – knjizi ili članku, budući da je naziv dela napisan i kurzivom [nazivi knjiga i u APA i MLA stilu] i pod navodnicima [nazivi članaka u MLA stilu]. Nakon navođenja naziva dela nije potrebno koristiti zarez, nego tačku. Osim toga, godina izdanja može biti navedena na samom kraju navoda prema MLA stilu. Kada je u pitanju navođenje izdavača i mesta izdanja moguće je zadržati navedeni redosled, uz malu izmenu da se posle mesta izdanja koristi dvotačka, a onda navodi izdavač.).

U skladu sa brojnim drugim jezičkim nepravilnostima, tako se i kod navođenja literature nailazi na to da se imena i prezimena naših sunarodnika navode bez potrebnih dijakritika, na primer Plavsá *um*. Plavša, ili čak Djuričin *um*. Đuričin.

5. Unapređenje veštine pisanja kroz predmet Akademsko pisanje

Shvatajući suštinu i složenosti problema u vezi sa pisanjem naučnih radova, kao i nepostojanje prilika za unapređenje veštine pisanja, fakulteti bi trebalo da daju svoj doprinos jezičkoj pismenosti uvodeći predmet Akademsko pisanje, kako na diplomskom tako i na poslediplomskom nivou studija.

Cilj kursa bio bi, pre svega, upoznavanje studenata sa pojmom i pravilima pisanja naučnih radova, savladavanje tehnike pisanja nekih delova naučnog rada (apstrakta, rezimea), razvijanje jezičke veštine čitanja, kao i sposobnosti analitičkog i kritičkog mišljenja. Takođe, velika pažnja bi se posvetila i proširivanju vokabulara stručnim rečima i izrazima. U okviru kursa studenti bi se, tako, upoznali sa pojmovima kao što su: SCI lista, karton naučnog radnika, apstrakt i rezime, sa načinom prijavljivanja na stručnu ili naučnu konferenciju, pisanjem naučne biografije, pravilima prezentovanja, itd. U toku rada studenti bi, takođe, učili kako da navode literaturu u radu, a kako na kraju rada prema propisanim MLA i APA standardima. Ništa manje važan ne bi bio ni onaj deo kursa koji je posvećen terminološkoj doslednosti, kao i načinima prenošenja reči stranog porekla, pre svega iz engleskog jezika u srpski.

Tokom kursa, studenti bi imali obavezu da napišu apstrakt i rezime, da naprave predlog plana za pisanje preglednog članka i da napišu uvodni deo rada. Nakon toga, od njih bi se tražilo da analiziraju radove kolega i daju konstruktivne predloge za unapređenje napisanog dela rada. Na taj način podsticalo bi se kritičko i analitičko

mišljenje, dolazilo bi se do saznanja da je pisanje proces, a studenti bi naučili i da argumentuju i odbrane svoje iznete stavove.

Prilikom izrade nastavnog plana i programa vodilo bi se računa, dakle, kako o informisanju studenata u vezi sa procesom i procedurom pisanja naučnih radova, tako i o tehnici pisanja naučnih radova. Takođe bi značajna pažnja bila posvećena i kontaktnom aspektu dvaju jezika.

*
* * *

Ovaj rad se, pre svega, bavi jezičkom analizom i tehničkom valjanosti naučnih radova objavljenih iz oblasti turizma u različitim naučnim časopisima i zbornicima radova u našoj zemlji. Moguće je da bi se naišlo i na niz dodatnih sadržinskih, suštinskih i stručnih nepravilnosti koje bi trebalo ispraviti da se obratila pažnja i na sadržaj analiziranih tekstova.

Kako bi se ostvarila doslednost i kompetentnost u vezi sa pisanjem radova u naučne svrhe neophodno je uvesti pravila pisanja na srpskom jeziku ili slediti pravila na engleskom jeziku, ako se na tom jeziku piše. Ukoliko, pak, neko uopšte ne poznaje engleski jezik, ili ga ne poznaje dovoljno dobro, neophodno je da angažuje dobrog stručnog prevodioca. Pri tome valja istaći potrebu za dodatnom obukom u vezi sa kontaktnim aspektom engleskog i srpskog jezika, kako bi se izgradio pravilan stav prema jezičkim pozajmljenicama, koji bi, u suštini, podrazumevao promišljeno pozajmljivanje u skladu sa normama srpskog jezika. Analiza objavljenih radova takođe je ukazala i na činjenicu da se ne treba oslanjati na urednike i očekivati da nam oni ukažu na propuste ili da ih sami otklone prilikom uređivanja. Autor treba da preuzme potpunu odgovornost za tačnost i stručnost svakog aspekta rada. Svaka greška ili propust se na kraju pripisu autoru.

Sa ciljem da se zadovolje novi kriterijumi vrednovanja akademskog napretka i učinka, naučna produkcija treba znatno da se unapredi. S tim u vezi, neophodno je da svaki naučni radnik unapredi sopstvenu veštinu pisanja, budući da tekstovi analizirani za potrebe ovog rada ostavljaju utisak naučne osrednjosti, nepouzdanosti, nestručnosti, pa čak i aljkavosti. Neophodno je konsultovati jezičke pravopise, dvojezične i jednojezične rečnike, transkripcione rečnike, priručnike za pisanje. Neophodno je napraviti i sopstveni glosar kako bi se osigurala doslednost u korišćenju stručnih reči i izraza, kao i preciznost u izražavanju, itd.

Cilj pisanja ne treba da bude kvantitet, nego kvalitet, ne broj akademskih poena, već indeks naučne citiranosti. Svako ko piše treba da shvati da je napisani i objavljeni rad odraz njegove stručnosti i kompetentnosti, da je odgovoran kako sebi, tako i onima kojima je tekst namenjen. Loše napisan tekst ne samo da odaje pogrešan, ili pak loš, utisak o autoru, nego može i da vređa čitaoca svojom površnošću i nestručnošću.

Literatura:

- Celce-Murcia, M. (2001). *Teaching English as a Second or Foreign Language (3rd edition)*. Heinle, Belmont.
- Glušac, T. (2009). Povratna informacija kao podsticaj pri učenju pisanja u srednjoškolskoj nastavi engleskog jezika. U: Grandić, R. (ur.) *Pedagoška stvarnost* 55/1–2: 103–114. Savez pedagoških društava Vojvodine, Novi Sad.
- Lim, L., Pugalee, D. (2004). Using Journal Writing to Explore ‘They communicate to learn mathematics and they learn to communicate mathematically’. U: *The Ontario Action Researcher*. Dostupno na: <http://www.nipissingu.ca/oar/archive-Vol7No2.htm>.
- Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj R Srbije (2009). „Akt o uređivanju naučnih časopisa“. Dostupno na: http://www.nauka.gov.rs/cir/index.php?option=com_content&task=view&id=927&Itemid=43.
- Nagin, C. (2003). *Because Writing Matters: Improving Student Writing in Our Schools*. Jossey-Bass, San Francisco.
- Prčić, T. (2005). *Engleski u srpskom*. Zmaj, Novi Sad.

English language in science – the rules for researchers in tourism

SUMMARY: In the times when academic achievement and progress are indicated by the Index of Scientific Aptitude, many have started running after academic points. It is more often than not that people are poor writers and that no attention is paid to what is being published. The aim of this paper is to give an overview and analyze the existing situation regarding scientific papers published in the field of tourism, as well as to suggest directions to be followed if the present state is to be improved.

KEY WORDS: *scientific paper, writing, tourism, rules*

Didaktika italijanskog jezika kroz pozorište

REZIME: Pozorište je kultura, tradicija, igra, ali i metoda u nastavi koja se mnogo koristi, svesno ili ne, za učenje stranog jezika. Ako se pozorište posmatra kao model za sastavljanje tekstova, bilo pisanih ili govornih, bila bi neophodna metodologija rada koja bi bila primenjena na svim lingvističkim nivoima, uz korišćenje, sa jedne strane, posebnih karakteristika pozorišta kao što su dijalog, monolog, kontekstualizacija, a, sa druge strane, prednosti motivacije i smanjenja afektivnog filtera. Hipoteza koja se zastupa u ovom radu je mogućnost, a shodno tome i način, da se karakteristike pozorišnih tekstova prilagode učenju italijanskog kao drugog ili stranog jezika. Ovaj rad ima za cilj da pokaže kako se pozorište samo po sebi ne može koristiti kao didaktički materijal, već se mora menjati metodologija rada kako bi se poboljšale jezičke veštine studenata.

KLJUČNE REČI: *didaktika, pozorište, igra uloga, dramatisacija*

Lingvistički nivoi opisani i klasifikovani po Zajedničkom evropskom okviru (ZEO) i tradicionalne tehnike učenja kroz upotrebu *dramatisacije, preuzimanje uloga, igru uloga* ne podudaraju se sa hipotezom o upotrebi pozorišta u didaktici stranog jezika. Pre svega zato što svaka tehnika učenja, kreirana na taj način, mora biti adaptirana da bi se koristila na više nivoa različitog intenziteta i težine. A kada se kreće od pozorišta a ne od didaktike, pojedine termine koji se često koriste u učenju stranog jezika bilo bi potrebno opet definisati.

Bilo bi lako povezati početni jezički nivo sa tehnikama dramatisacije, srednji nivo sa preuzimanjem uloga i napredni nivo sa režijom. Međutim, na taj način problemi se samo nagomilavaju ako se polazi od pozorišne umetnosti a zatim od njene primene u nastavi. Ako želimo da pojednostavimo, trebalo bi da pronađemo u pozorištu sledeće karakteristike posebno prilagođene stvaranju pozorišnih tekstova: tačnu *kontekstualizaciju*, koja omogućava studentu da sazna okvire odvijanja radnje; *dijalogenost*, koja se najviše koristi da podstakne studente na pisanje govornih tekstova, što podrazumeva pre svega njihovo aktivno učešće; *improvizaciju*, koja nudi studentima mogućnost da stvaraju tekstove reagujući na stimulanse koji ne dolaze od njihovog profesora ili kolega, već mogu da iskušavaju sami sebe razvijajući svoju kreativnost; *interpretaciju i dikciju*: pozorišni tekst zahteva tačnu interpretaciju, režiju, intonaciju i ritmičnost koja je moguća samo kao posledica dobro shvaćenog teksta (Balboni, P. E., 1991).

U ovakvom novom kontekstu pozorište može poslužiti kao odlično sredstvo da se postojeće tehnike didaktike italijanskog jezika uobliče a pojedini termini redefinišu.

1. Jezičke veštine i tehnike koje treba razvijati

Utvrđeno je već da se učenje bilo kog stranog jezika odvija kroz četiri osnovne veštine: slušanje, govor, čitanje i pisanje. Paralelno sa ovim veštinama, naučnici se slažu da treba pridodati i ne tako malu važnost drugim veštinama koje su, iako nisu primarne, ipak neophodne za usvajanje jezika i koje su definisane kao integrisane veštine. One podrazumevaju veštine interakcije (znati kako da razgovarate), te veštine transformacije i manipulacije tekstovima (rezimirati, parafrazirati, prevoditi, hvatati beleške, pisati diktate...).

Različite su tehnike za razvoj ovih veština, pri čemu mogu da se koriste i različita sredstva, naročito oslanjajući se na sposobnost nastavnika da ih integriše sa ostalim metodama koristeći istovremeno sopstvenu kreativnost i kreativnost učenika.

U tom smislu, pozorište, od čitanja do interpretacije, od dramatizacije do postavljanja na scenu, može biti naročito efikasno sredstvo u metodici nastave italijanskog jezika i kulture jer bi kod učenika razvijalo veštine primanja–slanja govorne i napisane poruke. Nesumnjivo, karakteristika koja najlakše približava te tehnike pozorištu jeste unutrašnja dijalognost koja je, kao primer naracije, akcije i intimnog izražavanja kroz dijalog, pogodna da studenti usvoje sociopragmatičke kompetencije.

Koristeći prostor, kontekst priče ili naraciju napisanu na pozorišni način, mogu se sprovesti obe tipologije dijaloga: transakcioni dijalog (koji podrazumeva prenos informacija) i dijalog interakcije (neophodan za uspostavljanje i održavanje međuljudskih odnosa) (Brown e Yule, 1984).

Sjajnu sintezu o tehnikama razvoja veština za vođenje dijaloga dala je Madalena Anđelino (Lo sviluppo delle abilità produttive, Dolci, R. e Celentin, P., 2000).

1. Tehnike uvežbavanja

- *Vežbanje* (eng. *drills*): mehaničke vežbe koje su namenjene da osnaže jezičke automatizme radi tečnijeg izražavanja, što zahteva od studenta da aktivira i koordiniše paralelno više lingvističko-kognitivnih procesa.
- *Dramatizacija*: ponavljanje dijaloga sa ciljem dobijanja pravilne intonacije i ritma rečenice; ponavljanje dijaloga zbog razvoja brzine govora da bi se prevazišle teškoće sa fonološkog aspekta.
- *Preuzimanje uloga* (eng. *role-taking*) ili vođena simulacija: ne zahteva kreativnost od studenata već se zasniva na varijacijama minimalnih elemenata jednog dijaloga koji je već poznat.

2. Tehnike simulacije

- *Realna igra uloga* (eng. *role-play*): simulacija koja dozvoljava studentima da slobodno komuniciraju u realnim situacijama (npr. pitati za ulicu, dati informacije o polasku voza...).
- *Igra uloga* po datom scenariju: na osnovu definisanog scenarija studenti mogu slobodno da komuniciraju bez upotrebe unapred pripremljenih fraza i gramatičkih konstrukcija. *Igra uloga* ovog tipa može se odvijati u stvarnim

situacijama (u kojima student igra sebe) ili u izmišljenim situacijama (u kojima student preuzima ulogu nekog drugog).

- *Telefonski razgovori* ili ćaskanje (eng. *chat*): klasičnoj igri uloga pridodaje se otežavajuća okolnost (autentična u realnim situacijama) da ne vidimo s kim razgovaramo, a samim tim ne možemo da protumačimo njegov govor tela. Na taj način možemo stvoriti uslove za telefonski razgovor, pri čemu se razvijaju i veštine pisanja.

3. Interaktivne aktivnosti na času

- igre: morfosintaksičke, funkcionalne ili leksičke...
- zajedničko rešavanje problema: zadatak koji zahteva saradnju i stimuliše razgovor jer je iznet problem koji treba rešiti (npr. da se razreši neki kriminalistički film). Sledeći korak je realizacija nekog projekta koji podrazumeva više aktivnosti (npr. organizovanje nekog događaja, intervjua);
- diskusija;
- monolog.

Većinu ovih koraka student sledi na svom putu usvajanja jezika. Svaka od ovih tehnika nosi u sebi više ciljeva koji mogu i moraju da se prilagode karakteristikama pozorišta. Npr. dramatizacija, koja se koristi za uvežbavanje dobrog izgovora i intonacije, postaje vrlo kompleksna jer podrazumeva analizu teksta, a iznad svega dobro poznavanje jezika. Igra uloga je, nesumnjivo, tehnika koja se najbolje primenjuje pri upotrebi pozorišta u didaktici stranog jezika. Upotreba pozorišta može da bude efikasan instrument da se istovremeno vežbaju veštine primanja (razumevanje dramskog teksta), veštine stvaranja (pisanje scenarija) i veština govora (dijalog na osnovu scenarija).

2. Igra uloga u didaktici italijanskog jezika

Igra uloga je, dakle, simulacija i, kao takva, ona je tehnika učenja koja može da se koristi na različitim jezičkim nivoima studenata. Nije potrebno da studenti imaju dobre jezičke kompetencije jer je zabavna komponenta ove tehnike još neophodnija na nivou u kojem se oseća procep između jezika koji se tek usvaja i drugog ili stranog jezika koji treba tek usvojiti. Dobra *igra uloga* se sastoji iz tačne definicije konteksta i pravila, pri čemu treba voditi računa o prethodnim veštinama studenta. Ako se uvede složena i teža *igra uloga* spram mogućnosti čak i samo pojedinih studenata, aktivnost će se završiti blokadom studenata, ne samo zbog nemogućnosti da komuniciraju već i da se izvuku iz nevoljne situacije. Nasuprot tome, kada su zahtevi u skladu sa kapacitetom studenata, dijalog postaje autentičan, kreativan, brz i efikasan.

Početnom nivou više odgovara tehnika *preuzimanja uloga* jer se na taj način stiže

sigurnost u samostalnom izražavanju, koje – iako je vođeno i odgovara poznatom dijalogu – ipak uvodi nove elemente.

Igra uloga se, prema tome, zasniva na kreiranju dijaloga koji može biti na dijaloškoj osnovi ili po scenariju. U prvom slučaju studentima se daju detaljni opisi, fizički i psihički, osobe koju treba da igra. Što su informacije bogatije to su mogućnosti interpretacije i interakcija među studentima veće. Studentima treba dati dovoljno vremena da razviju moguće akcije svojih likova a da se pri tome ne definišu njihove interakcije. Trebalo bi da se dobije situacija koja je istovetna nekoj fiktivnoj komunikaciji. U drugom slučaju studentima se daje gotov scenario, koji su prethodno oni napisali uz upotrebu didaskalija i replika. Na ovaj način se postižu dva cilja: vežba pisanja i pamćenje teksta, što omogućava da se obrati pažnja na izgovor, intonaciju i uverljivost onoga što se govori.

U oba slučaja cilj je da se ostvari što originalnija komunikacija u definisanom kontekstu, koja treba da dovede studente do stepena improvizacije. *Igra uloga* se može učiniti još teatralnijom tako što se, pored interpretacije i improvizacije, može pisati i pravi scenario.

Obe ove didaktičke metode simulacije vode ka pozorišnom izvođenju, odnosno dramatisaciji ako se gleda sa stanovišta pisanja scenarija, režije i razvoja radnje. Što se ide ka višim jezičkim kompetencijama studenata sve više se približavamo pravom pozorištu.

3. Didaktika italijanskog jezika kroz upotrebu dramatisacije

U pozorišnim okvirima, dramatisacija je termin koji upućuje na prelaz od ideje, teme, scenarija ka pravom dramskom tekstu. Važna je transformacija onoga što se želi ispričati, radnje i osećanja, u dijalog i pozorišnu radnju. U tom smislu dramatisacija se može ostvarivati na različitim nivoima. Student može da uradi preliminarnu analizu teksta, priče, novele, bajke ili čak analizu novostvorenog teksta, da bi se zatim dramatisacija ostvarila kroz tipične faze *igre uloga*, brižljive prezentacije teksta, uz posvećivanje posebne pažnje intonaciji, fonetici i ritmu jezika.

Ako bismo želeli da prikažemo kako se dramatisacija primenjuje kao didaktički materijal, to se može najbolje videti u učenju pravila indirektnog govora. U tom slučaju se od studenata ne očekuje kreativnost, već pravilno razumevanje teksta i primena pravila transformacije indirektnog govora u direktni i, na kraju, realizacija dobijenog dijaloga.

Ovakva vežba je pogodna za srednji nivo poznavanja jezika, dok bi komplikovanije vežbe, poput dramatisacije priče koja se odvija u hipotetičkom periodu, odgovarale naprednom nivou. Na početku bi trebalo definisati, uz učešće cele grupe studenata, priču u kojoj bi likovi imali izbor između tri opcije. Ako izaberu prvu opciju radnja se završava na jedan način, da su izabrali drugu opciju radnja bi se završila na drugačiji način, itd. Sa mogućnošću da menjaju vreme radnje studenti mogu da eksperimentišu sa tri kategorije hipotetičkih rečenica. Vežba koja se sprovodi na taj način dozvoljava

da se pravila hipotetičkih rečenica uvedu još na početku, dok se zapisuje ideja priče, a tek na kraju dolazi do transformacije teksta kroz dramatizaciju.

Poslednji korak dramatizacije približava nas pravom pozorišnom komadu (ova vežba zahteva nivo visoke jezičke kompetencije). Studenti mogu da se oprobaju u pisanju scenarija i u njegovoj realizaciji: podeli uloga, učenju teksta, izvođenju komada na sceni. Ovakva vežba rezultira višestrukim dobitima, među kojima su: visok prag motivacije studenata; više puta se prelaze gramatičke, sintaksičke celine, naučeni izrazi; njihovo zadovoljstvo što su ostvarili nešto samostalno i originalno; sigurna zabava učesnika; te, na kraju, prikaz njihovog napretka tokom kursa.

4. Didaktika italijanskog jezika kroz pozorišnu kulturu

Jezički registri, izrazi i jezička autentičnost svojstvena dramaturgiji mogu biti odlično sredstvo za izučavanje govornog jezika (u isto vreme književnog) i lingvističkih promena koje se dešavaju u različitim epohama, a koje su kroz pozorište vrlo vidljive.

Pozorište se, dakle, može primeniti u nastavi italijanskog jezika na više načina (Gaoni, R., 1999):

- Pozorište kao istorija pozorišne književnosti: tekst.
Pisanje literarnih tekstova koji su namenjeni izvođenju na sceni, pri čemu mora da se vodi računa o scenskom prostoru i vremenu. Na taj način pozorišni komad traži brojna čitanja, što znači da analize kreću od jezika da bi se na kraju došlo do upoznavanja sa istorijom i kulturom.
- Pozorište kao istorija spektakla: režija.
Ne samo da je poznavanje razvoja istorije pozorišta povod za upoznavanje istorije Italije i njenog umetničkog bogatstva već je i način da se studenti upoznaju sa antičkim i modernim scenografijama (*Teatro Olimpico*), kostimima, maskama koje karakterišu italijansko pozorište, poput maske Arlekina. U takvom pristupu kulturi studentima se može otvoriti jedan poseban i fascinantan svet za istraživanje.
- Pozorište kao lokalna kultura: dijalekt.
Pozorište dozvoljava, ne suviše lako ali izuzetno zabavno, da upoznamo dijalekte različitih regija i gradova, onako kako su ih zapisali veliki pozorišni pisci. To može da bude polazna tačka za diskusiju o različitim lokalnim identitetima koji daju boju italijanskoj kulturi. Sa jedne strane se može raditi na odnosu nacionalnog i lokalnog identiteta, pridružujući tome geografiju i kulturu, a sa druge strane može se raditi na kontaktu različitih dijalekata italijanskog jezika.

Iako cela italijanska dramaturgija može da se koristi u nastavi italijanskog jezika, najbolji rezultati se postižu izučavanjem pozorišta devetnaestog veka, kako zbog jezi-

ka i dijalekta tako i zbog kulture. Navedena teorijska podela može se najbolje prikazati kroz primere trojice autora, a to su Akile Kampanile, Pirandelo i Pepino de Filipo.

Akile Kampanile je izabran kao primer za analizu pozorišnog teksta naročito zbog njegovih igri reči i upotrebe metafora i metonimije. Smatra se ocem apsurdna čija se čitava pozorišna tipologija zasniva na komici radnje i reči, što je teško predstaviti na sceni. Njegov jezik je potpuno italijanski, tj. bez dijalekata, jezičkih preokreta ili žargona što je tipično za komiku.

Kod Pirandela se suočavamo sa problemom režiranja komada i upotrebom didaskalija koje su kao vodiči kroz režiju i poetsku interpretaciju. Pirandelo je pisao didaskalije tako detaljno da su glumci mogli na najbolji način da odigraju scene, a čitaoci na najbolji mogući način da shvate radnju.

Treći primer su braća De Filipo, koji najbolje predstavljaju lokalni identitet, napuljsku kulturu devetnaestog veka. U pozorištu dijalekata studenti mogu da porede dijalekte, da uoče vezu sa standardnim italijanskim jezikom, kao i morfološke, sintaksičke i jezičke promene jedinstvene za svaki dijalekat. Misli se na oblike određenih članova (o na napuljskom; er na romanskom, itd.), skraćene oblike glagola u infinitivu, duple konsonante, eliziju... Pepino de Filipo se često igra sa dijalektom, izobličuje reči i stvara komične situacije koje su zanimljive studentima za analiziranje, ali se podrazumeva da imaju visok jezički registar.

*
* * *

Pozorište se u svim svojim oblicima može prilagoditi didaktici italijanskog jezika, što omogućava neverovatna otkrića i, pre svega, iznenađujuće rezultate. Iako postoje brojne studije o tehnikama primene pozorišta u nastavi, još uvek je to put koji treba krčiti. Ostaje, dakle, inicijativa na nastavnicima da eksperimentišu na ovom polju, koje predstavlja budućnost nastave italijanskog jezika stranim studentima.

Literatura:

- Balboni, P. E. (1994), *Didattica dell'italiano a stranieri*, Roma, Bonacci.
- Balboni, P. E. (1991), *Tecniche didattiche e processi d'apprendimento linguistico*, Padova, Liviana.
- Brown, G. e Yule, G. (1984), *Teaching the spoken language*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Danesi, M. (1998), *Manuale di tecniche per la didattica delle lingue moderne*, Roma, Armando.
- Di Pietro, R. J. (1987), *Strategic Interaction. Learning Languages through Scenarios*, New York, Cambridge University Press.
- Dolci, R. e Celentin, P. (2000), *La formazione di base del docente d'italiano per stranieri*, Roma, Bonacci.

- Gaoni, R. (1999), *Silenzio, si va in scena. Manuale di didattica teatrale e narrativa drammatizzata*, Torgiano (Pg), Calzetti Mariucci.
- Jones, K. (1982), *Simulation in Language Teaching*, Cambridge, Cambridge University Press,
- Krashen, S. D. (1983), *Principles and Practice in Second Language Acquisition*, Oxford, Pergamon.
- Livingston, C. (1982), *Role-Play in Language Teaching*, Londra, Longman, 1982.
- Novembri, G. e Rossi, Giacobbi O. (2006), *Oh che bel gioco! Recitare... cantare... giocare in lingua italiana. Con CD Audio*, Perugia, Guerra Edizioni Guru.
- Trombi, C. (1995), *Mente mani cuore. Proposte di unità didattica a livello multi e interdisciplinare ed esperienze di drammatizzazione nella scuola dell'obbligo*.
- Van Ments, M. (1999), *The Effective Use of Role Play: Practical Techniques for Improving Learning*, London, Kogan Page.

Didactique de l'italien par le théâtre

RÉSUMÉ: Le théâtre est la culture, la tradition, le jeu mais aussi le méthode d'enseignement qui s'utilise beaucoup, consciemment ou non, pour l'apprentissage des langues étrangères. Si l'on examine le théâtre comme un modèle pour la préparation des textes, écrits ou oraux, il serait nécessaire la méthodologie qu'est possible appliquer à tous les niveaux linguistiques en utilisant d'une part, les caractéristiques spécifiques du théâtre, comme le dialogue, monologue, la contextualisation; de l'autre l'avantage de la motivation et réduction de filtre affective. L'hypothèse présentée dans ce travail est la possibilité; et par conséquent la façon, d'adapter les caractéristiques théâtrales de textes à l'enseignement de l'italien comme la langue seconde ou étrangère. Cet article vise à montrer comment le théâtre ne peut pas être utilisé seulement comme le matériel d'enseignement, mais nous devons changer de méthode pour améliorer les compétences linguistiques des élèves.

MOTS CLÉS: *didactique, théâtre, jeux de rôle, dramatisation*

Privatni sektor bezbednosti u Republici Srbiji – u susret zakonskoj regulativi

REZIME: Poslednjih decenija u svetu, pa i kod nas, na sceni je tzv. privatni sektor bezbednosti, koji po svom personalu, skoro u većini zemalja, nadmašuje brojni sastav državnih organa zaduženih za bezbednost. Zbog toga se ukazala potreba za iznalaženjem odgovarajuće zakonske regulative, kako u sferi fizičko-tehničkog obezbeđenja ljudi i imovine, tako i u sferi angažovanja privatnih detektivskih agencija koje će doprineti poboljšanju određenih vidova bezbednosti građana i imovine. Cilj donošenja odgovarajućih zakonskih propisa je potreba da se izvrše i neka funkcionalna razgraničenja u pogledu nadležnosti za obavljanje određenih bezbednosnih poslova. Nakon raspada bivše Jugoslavije, sve bivše republike, izuzev Srbije, pristupile su donošenju odgovarajućih zakonskih propisa u ovom sektoru. U Republici Srbiji je završena javna rasprava na osnovu koje su pripremljeni predlozi zakona koji će konačno ovu oblast staviti u odgovarajuće pravne okvire. U ovom radu biće apostrofirane najvažnije odredbe iz Predloga zakona o privatnom obezbeđenju i Predloga zakona o detektivskim poslovima.

KLJUČNE REČI: *privatni sektor bezbednosti, nacionalna bezbednost, privatno obezbeđenje, detektivski poslovi, detektiv, licenca, fizičko-tehnička zaštita*

1. Privatni sektor bezbednosti

Istorijski posmatrano, društvo je u svim periodima svog razvoja preduzimalo određene mere i radnje radi poboljšanja sopstvene bezbednosti i zaštite svojih vitalnih interesa. Bezbednost je donedavno bila isključivo atribut države, jer je država preko svojih organa, pre svega vojske i policije, bila dužna da obezbedi potrebnu bezbednost ljudi i imovine na svojoj teritoriji. Međutim, poslednjih decenija u svetu, pa i kod nas, pojavljuje se tzv. privatni sektor bezbednosti, koji po svom personalu, skoro u većini zemalja, nadmašuje brojni sastav državnih organa zaduženih za bezbednost. Nesporno je da je obaveza države da svakom građaninu obezbedi određeni stepen zaštite. Međutim, građani često, iz subjektivnih ili objektivnih razloga, traže da im neko obezbedi veći stepen zaštite od onog koji država standardno pruža, što je zahtevalo ustrojavanje i pravno definisanje tih novih oblika zaštite, sa vrstom usluga koju pružaju.

Ovakva konstelacija odnosa doprinela je potrebi iznalaženja odgovarajuće zakonske regulative, kako u sferi fizičko-tehničkog obezbeđenja ljudi i imovine, tako i u sferi angažovanja privatnih detektivskih agencija koje će doprineti poboljšanju određenih vidova bezbednosti građana i imovine. Naravno, cilj donošenja odgovarajućih

zakonskih propisa je potreba da se izvrše i neka funkcionalna razgraničenja u pogledu nadležnosti za obavljanje određenih bezbednosnih poslova. Dakle, nužno je i neophodno da se sektor privatne bezbednosti potpuno normativno reguliše, tako da se u svim segmentima može razlikovati od delovanja državnog, odnosno policijskog sektora, da se uspostave odgovarajući standardi, uz prisutan profesionalizam u obavljanju svih vidova privatne bezbednosti.¹

Nakon raspada bivše Jugoslavije, sve njene dotadašnje republike, izuzev Srbije, pristupile su donošenju odgovarajućih zakonskih propisa i u sektoru privatne bezbednosti. Ovo je posebno bitno zbog činjenice da se u privatnom sektoru bezbednosti zapošljava veliki broj lica, kako na poslovima fizičko-tehničkog obezbeđenja, tako i u privatnim detektivskim agencijama. Bez obzira na veliki broj zaposlenih u privatnom sektoru bezbednosti država uspostavlja odgovarajuće mehanizme kontrole i nadzora na taj način što preko svojih organa propisuje uslove za obavljanje određenih poslova privatne bezbednosti (fizičko-tehničko obezbeđenje, detektivska delatnost). To podrazumeva da privatni sektor bezbednosti može postojati i funkcionisati samo ako ispunjava zakonom predviđene uslove, ili neće postojati. U Republici Srbiji je završena javna rasprava na osnovu koje su pripremljeni predlozi zakona koji će konačno ovu oblast staviti u odgovarajuće pravne okvire, kako je to urađeno svuda u okruženju.

Privatno obezbeđenje je industrijska grana koja obezbeđuje – omogućava usluge namenjene obezbeđenju lica, imovine i poslovanja za koje ne postoji zakonom propisana obaveza organizovanja sistema obezbeđenja od strane vojske ili policije. Privatni sektor obezbeđenja ili alternativna bezbednost nije konkurencija državi i njenim službama bezbednosti, već je izraz potrebe društva, kapitala i građana da, u saradnji sa institucijama države, poveća ličnu i imovinsku bezbednost svih građana.

Pionirom privatnog sektora bezbednosti smatra se Alan Pinkerton (1819–1884), osnivač prve privatne detektivske agencije u Sjedinjenim Američkim Državama (*The Pinkerton Detectiv agency*), koja je započela sa radom 1850. godine u Čikagu. U vreme naseljavanja i ubrzane ekonomske ekspanzije zapadnog dela severnoameričkog kontinenta, kada je došlo i do enormnog rasta najraznovrsnijih oblika ugrožavanja imovine, Pinkertonova agencija je odigrala značajnu ulogu u organizovanju sistema fizičke zaštite vrednosnih transporta na železnici i u otkrivanju i hvatanju nekih od najpoznatijih kriminalaca toga doba.

Država ima monopol upotrebe legitimne sile i jedino ona obezbeđuje bezbednost i odgovorna je za unutrašnju bezbednost i odbranu od spoljnih pretnji. U novije vreme talas unutrašnjih sukoba osvetlio je novi fenomen poznat kao privatizacija bezbednosnih funkcija. Devedesete godine 20. veka, na globalnom nivou, odlikuje množenje privatnih bezbednosnih i vojnih delatnosti. Većina njih može da bude podeljena u glavne grupe: plaćenici; privatna vojna preduzeća; privatna preduzeća za FTO; pojedinci koji, kao registrovanu delatnost, pružaju određene zaštitne usluge (detektivi,

¹ Bošković, Mićo: *Osnovi detektivske delatnosti*, Fakultet za pravne i poslovne studije, Novi Sad, 2006, str. 18.

savetnici, telohranitelji i slično); detektivske agencije; agencije za bezbednosni konsalting, marketing i inženjering.

2. Način zakonske regulative privatnog sektora bezbednosti u bivšim jugoslovenskim republikama

Pristup normativnoj regulativi ove vrlo značajne oblasti rada uglavnom je bio sličan na prostorima bivše Jugoslavije, ali ima i određenih interesantnih razlika, na koje će se ukazati u daljem delu ovog rada, uz navođenje stanja po republikama. Po broju donetih zakona, u bivšim jugoslovenskim republikama „privatna bezbednost“ je različito regulisana, pa tako Republike Crna Gora, Slovenija i Makedonija imaju po dva zakona, dok Republika Hrvatska, Federacija BiH i Republika Srpska imaju po jedan zakon. Što se tiče detektivske delatnosti, Republike Crna Gora, Slovenija i Makedonija donele su posebne zakone koji regulišu detektivsku delatnost, Republika Hrvatska i Republika Srpska (i Brčko distrikt Bosne i Hercegovine) jedinstvenim zakonom regulišu oblast privatne bezbednosti, uključujući i detektivsku delatnost, dok Federacija Bosne i Hercegovine ima samo zakon o zaštiti ljudi i imovine, bez regulacije oblasti detektivske delatnosti. Jedino Republika Srbija za sada nije zakonski regulisala sektor privatne bezbednosti.

U *Republici Sloveniji* detektivska delatnost se počela razvijati od 1988. godine kada je bio podnet prvi zahtev za registraciju privatnog detektiva. Ubrzo nakon toga, 1989. godine usvojen je novi Zakon o preduzećima koji je omogućio širenje ove delatnosti u toj zemlji. Prvi zakon o detektivskoj delatnosti usvojen je 1994. godine,² što je omogućilo brži razvoj detektivske delatnosti. Iste godine u Sloveniji je donet i odgovarajući zakon kojim je uređena organizacija i delatnost obezbeđenja lica i imovine. Zakon o izmenama i dopunama Zakona o detektivskoj delatnosti objavljen je 2002,³ a Zakon o detektivskoj delatnosti, prečišćeni tekst, 2003. godine.⁴ Prema mišljenju i viđenju slovenačkih stručnjaka, privatna detektivska delatnost u Republici Sloveniji je izuzetno dobro normativno uređena. Privatni detektivi su prepoznatljivi u javnosti i društvu, prisutni su u svim većim preduzećima, obavljaju razne druge poslove, ne samo privatnog nego i šireg društvenog značaja. Te činjenice govore da je profesija privatnog detektiva vrlo cenjena u Republici Sloveniji i da privatni detektivi uživaju društveni ugled.⁵

Privatna bezbednost u *Republici Hrvatskoj* u celini (zaštita osoba i imovine i detektivska delatnost) je prvobitno bila uređena donošenjem Zakona o zaštiti osoba i

² Uradni list RS, br. 32/94, 10. 6. 1994.

³ Uradni list RS, br. 96/02, 14. 11. 2002.

⁴ Uradni list RS, br. 7/03, 23. 1. 2003.

⁵ Vejnović, D. i drugi: *Detektivska djelatnost – teorijski i praktični aspekti po standardima Evropske unije*, Banja Luka, 2008.

imovine iz 1996. godine⁶ i njegovih izmena i dopuna iz 1996. i 2001. godine. Dakle, odredbe o detektivskoj delatnosti i privatnim detektivima su u navedenom zakonu uređene članovima 39–59. Međutim, Republika Hrvatska već 2003. godine donosi novi zakon: Zakon o privatnoj zaštiti,⁷ kojim je prestao da važi prethodni zakon, osim odredbi koje su se odnosile na detektivsku delatnost i privatne detektive (čl. 39–59). Dakle, detektivska delatnost je i dalje vezana za Zakon o zaštiti osoba i imovine iz 1996. godine.

Privatni sektor bezbednosti u *Bosni i Hercegovini* je relativno novija oblast društvenog života i rada. Međutim, njegov značaj postaje sve veći, ne samo u bezbednosnom već i u ekonomskom i socijalnom smislu. Imajući u vidu društveni značaj privatne bezbednosti, s jedne strane, te dileme i probleme kroz koje ovaj sektor prolazi, može se reći da privatna bezbednost u Bosni i Hercegovini nije bila u dovoljnoj meri predmet interesovanja akademske zajednice, nevladinog sektora, niti vladinih institucija. Privatna bezbednost u Bosni i Hercegovini formalno je uspostavljena 2002. godine donošenjem zakonskih propisa na teritoriji entiteta (Federacija BiH i Republika Srpska) i Brčko distrikta. U tom smislu, *Federacija BiH* je privatnu bezbednost regulisala Zakonom o agencijama za zaštitu ljudi i imovine,⁸ dok detektivska delatnost nije zakonski regulisana i može se reći da je ova oblast privatnog sektora bezbednosti u Federaciji BiH zanemarena. U *Republici Srpskoj* ova oblast je uređena donošenjem jedinstvenog zakona koji reguliše oblast privatne bezbednosti. Dakle, Zakon o agencijama za obezbeđenje lica i imovine i privatnoj detektivskoj djelatnosti donet je 2002,⁹ a izmenjen i dopunjen 2005. godine. *Brčko distrikt Bosne i Hercegovine* je ovu oblast uredio donošenjem Zakona o agencijama za osiguranje lica i imovine i privatnoj detektivskoj djelatnosti, 2004,¹⁰ te izmenama i dopunama iz 2005. godine.¹¹ Iz navedenog se vidi neujednačenost zakonskih propisa iz ove oblasti.¹²

Tokom 2005. godine u *Republici Crnoj Gori* doneta su dva zakona koja tretiraju tematiku privatne bezbednosti. Dakle, ova oblast je regulisana Zakonom o detektivskoj djelatnosti¹³ i Zakonom o zaštiti lica i imovine.¹⁴

Republika Makedonija je ovu oblast uredila Zakonom o obezbeđenju lica i imovine

⁶ *Narodne novine*, br. 83/96, i dopune 90/96 i 96/01.

⁷ *Narodne novine*, br. 68/03.

⁸ *Službene novine*, br. 50/02.

⁹ *Službeni glasnik RS*, br. 50/02, 16. 8. 2002.

¹⁰ *Službeni glasnik Brčko distrikta BiH*, br. 27/04.

¹¹ *Službeni glasnik Brčko distrikta BiH*, br. 15/05.

¹² Vejnović, D. i drugi: *op. cit.*, str. 19–20.

¹³ *Službeni list Republike Crne Gore*, br. 29/05.

¹⁴ *Službeni list Republike Crne Gore*, br. 29/05.

iz 1999.¹⁵ i Zakonom o izmenama i dopunama Zakona za obezbeđenje lica i imovine iz 2007,¹⁶ kao i Zakonom o detektivskoj delatnosti iz 1999. godine.¹⁷

Gledajući u celini privatni sektor bezbednosti, može se konstatovati da detektivska delatnost za sada nije regulisana, pored Srbije, još jedino u Federaciji Bosne i Hercegovine. Takođe treba primetiti da je u republikama koje su ovu delatnost na vreme stavile u zakonske okvire, na bazi čega su doneti i brojni podzakonski propisi, ona doživela i adekvatnu afirmaciju u razvoju privatnog sektora bezbednosti.

3. Stanje u privatnom sektoru bezbednosti u Republici Srbiji

Privatno obezbeđenje, kao integralni deo sistema nacionalne bezbednosti Srbije, i usklađen sa novim shvatanjima pojma bezbednosti, ima svoje posebno mesto i značaj.

Do sada je država firme za privatno obezbeđenje tretirala isto kao i druga privredna društva, ne uzimajući u obzir bitnu specifičnost: da su privredna društva iz oblasti privatnog obezbeđenja – naoružana (radi se o preko 50.000 ljudi sa tendencijom daljeg rasta, sa preko 40.000 komada oružja za obavljanje delatnosti, što je dodatno zakomplikovano zbog toga što su strane multinacionalne korporacije privatnog obezbeđenja već otkupile najveće nacionalne privatne firme), a njihovi zaposleni su, zbog nedostatka zakona o delatnosti, legalno i legitimno angažovani na zadacima unutrašnje bezbednosti, kako u javnim institucijama i preduzećima od posebnog značaja za Republiku Srbiju, tako i u ostalim velikim industrijskim sistemima, objektima od javnog značaja, privrednim, poslovnim i rezidencijalnim objektima širom Srbije.

Ono danas postaje značajna industrijska (privredna) delatnost koja ostvaruje profit, zapošljava veliki broj radnika, ali i odgovara za bezbednost skoro 80% imovine države. U tom smislu neshvatljivo je da privatno obezbeđenje živi i radi kao zaseban sistem bezbednosti, bez značajne državne kontrole i uticaja na organizaciju, opremanje i način obavljanja delatnosti. Posebno je nezamislivo da se tako značajan posao radi bez jasnog pravnog okvira, koji je jasno i precizno pozicioniran u okviru strategije nacionalne bezbednosti, ali ne postoji pravni okvir kojim se vrši nadzor i kontrola.

Veoma je važno konstatovati da je Institut za standardizaciju Republike Srbije, krajem 2008. godine, doneo nacionalni standard usluga privatnog obezbeđenja (SRPS A.L2.000:2008, *Društvena bezbednost – Usluge privatnog obezbeđenja*), koji u značajnoj meri može doprineti efikasnoj tržišnoj kontroli kvaliteta usluga obezbeđenja na tržištu. Pravilno razumevanje, pozicioniranje privatnog obezbeđenja i bezbednosti uopšte, počev od strateških dokumenata do zakonskih i podzakonskih akata, prvi je

¹⁵ Služben vesnik na RM, br. 80/99, 17. 12. 1999.

¹⁶ Služben vesnik na RM, br. 66/07, 31. 5.2007.

¹⁷ Služben vesnik na RM, br. 80/99, 17. 12. 1999.

korak ka realnoj potrebi da ono svoju ulogu ostvaruje u punoj koordinaciji sa javnom bezbednošću (policijom), jer su im ciljevi isti a zadaci slični. Tradicionalno shvatanje da je samo policija odgovorna za bezbednost u svetu je odavno napušteno. Nema sumnje da privatno obezbeđenje doprinosi efikasnijoj zaštiti vitalnih vrednosti društva i da će proces prenošenja nekih poslova bezbednosti sa države na privatni sektor imati uzlazni trend, naročito zbog neminovnosti smanjenja javne potrošnje.

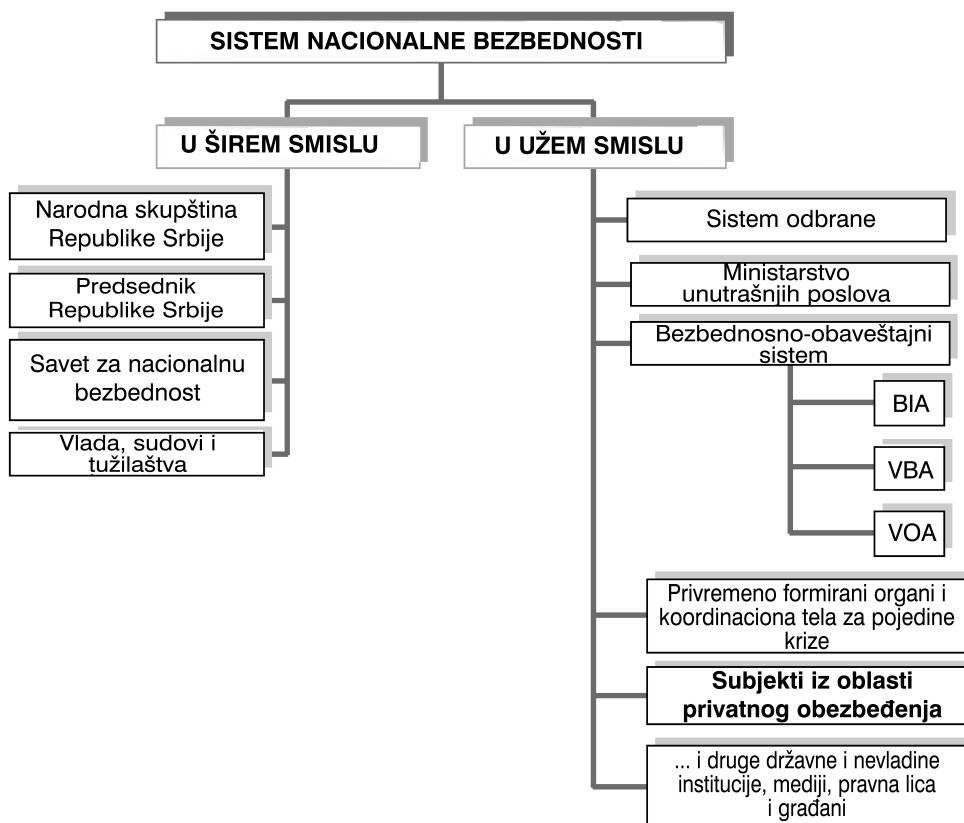
Opšte je poznato da je upravo u privatnom sektoru obezbeđenja koncentrisano istraživanje, razvoj i primena najsavremenijih tehnologija iz oblasti bezbednosti i zaštite (GPS, primena elektrohemijske zaštite gotovine, alarmni sistemi, video-obezbeđenje itd.), čiji značaj je istaknut i u nedavno usvojenoj Strategiji nacionalne bezbednosti. I konačno, državni organi i institucije, izgradnjom jedinstvenog sistema bezbednosti i razvijanjem kapaciteta društva za upravljanje krizama, treba da omogućće nastavak privrednih i poslovnih aktivnosti društvene zajednice i u kriznim uslovima (vanredne situacije, elementarne nepogode, ratno stanje i dr.).

Unapređenjem tehničkih, ljudskih, organizacionih i funkcionalnih veza među svim zainteresovanim stranama, u koje spada i oblast privatnog obezbeđenja, država čuva svoj, na prvom mestu, javni interes – zaštitu života, zdravlja i imovine građana.

Navedeni razlozi upućuju na to da se oblast privatnog obezbeđenja, kao integralnog dela sistema bezbednosti, normativno uredi, i to ne samo u budućem sistemskom zakonu o privatnom obezbeđenju, nego i u srodnim zakonima kao što je Zakon o vanrednim situacijama i dr., što otvara mogućnost prevođenja već postojećih organizacijskih delova (služba fizičke zaštite, mobilni interventni timovi, kontrolni centri, servisne tehničke službe i dr.) u aktivnu rezervu, opšte i specijalizovane jedinice civilne zaštite – što bi se moglo regulisati ugovorom između firmi za privatno obezbeđenje i nadležnih republičkih organa i organa lokalne samouprave (krizni štabovi) – čime bi se postiglo jačanje funkcionalnih veza svih subjekata pomenutih u citiranom zakonu na celoj teritoriji RS.

To je u interesu države, jer bi se na taj način pojačala odgovornost svih pripadnika privatnog obezbeđenja (od osnivača do izvršilaca) i stvorili uslovi za njihovu optimalnu upotrebu u svim uslovima (mir – vanredne situacije – ratno stanje). Ovo je posebno u interesu velikih privrednih sistema, prvenstveno onih koji su od posebnog značaja za državu), a koji preko 70% potreba za obezbeđenjem rešavaju ugovorom sa firmama za privatno obezbeđenje.

Republika Srbija je jedina bivša jugoslovenska republika koja još uvek nije zakonski regulisala ovu oblast, iako je u prethodnom periodu bilo određenih pokušaja. Šta je zapravo razlog ovog, po meni nedopustivog postupka države, u situaciji kada je to učinjeno u svim ostalim jugoslovenskim republikama, pa i šire, teško je objasniti. U svakom slučaju, kakvi god da se razlozi navedu u smislu nekakvog opravdanja ove neverovatne indolentnosti države, oni ne nailaze na razumevanje stručnih ljudi koji prate ovu problematiku, ne nailaze na odobravanje građana, pa i međunarodne zajednice.

Nakon stavljanja van snage Zakona o sistemu društvene samozaštite 1993. godine¹⁸ u Srbiji nije donet nijedan zakon koji bi regulisao oblast privatne bezbednosti. Prema tome, od 1993. godine u Srbiji postoji pravna praznina u ovoj oblasti, jer ne postoji nijedan propis koji reguliše problematiku fizičko-tehničkih obezbeđenja, niti detektivsku delatnost. Ako se uzme u obzir činjenica da u Srbiji u privatnom sektoru bezbednosti trenutno ima oko 4–5 hiljada pravnih lica, sa oko 50 hiljada zaposlenih, i da svi oni postupaju i rade u zakonski potpuno neregulisanoj oblasti, onda je jasno kakve to sve posledice može imati po bezbednosne interese građana.¹⁹ I dalje se registruju nova preduzeća i agencije koje se bave poslovima privatne bezbednosti, ali u uslovima totalne pravne neregulisanosti, potpune pravne praznine, što svakako proizvodi brojne neželjene posledice i probleme.

Danas se u Republici Srbiji ovi poslovi obavljaju tako što se koristi zakonska regulativa koja je ovu oblast regulisala pre devedesetih godina i pre raspada SFRJ ili na

¹⁸ Zakon o prestanku važenja određenih zakona i drugih propisa, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 18/93.

¹⁹ Tako je, prema evidenciji MUP-a Republike Srbije, u Srbiji do 2002. godine bilo registrovano 3.241 pravno lice koje se bavi poslovima fizičko-tehničkog obezbeđenja, sa ukupno 32.457 radnika (Bošković, Mićo: *Osnovi detektivske delatnosti*, Novi Sad, 2006, str. 16).

osnovu drugih zakona koji regulišu oblast poslovanja privrednih subjekata. Pravni osnov za rad i angažovanje preduzeća i agencija u privatnoj bezbednosti nađen je u Zakonu o privrednim preduzećima, na osnovu kojeg danas funkcioniše veliki broj takvih preduzeća i agencija.

U međuvremenu, bilo je određenih pokušaja i inicijativa da se ova oblast zakonski uredi, ali se sve završavalo na pokušaju. Predlog zakona o fizičko-tehničkom obezbeđivanju, od 19. septembra 2002. godine, bio je u postupku donošenja, ali to nije realizovano. Nakon toga, bilo je još nekih pokušaja i predloga zakona koji bi ovu oblast regulisali. Jedan od tih pokušaja vezan je za nacrt zakona o privatnom obezbeđenju, koji je perfektuiran u Privrednoj komori Republike Srbije maja 2008. godine, ali se sve završilo na pokušaju.²⁰

Međutim, punih 17 godina nakon ukidanja Zakona o društvenoj samozaštiti,²¹ deset godina nakon demokratske transformacije, i osam godina od neuspelog usvajanja nacrta zakona o fizičko-tehničkom obezbeđivanju, u Srbiji se ponovo čine koraci, po svoj prilici najodlučniji do sada, da se sektor privatne bezbednosti normativno uredi. Naime, stručni tim Ministarstva unutrašnjih poslova, u saradnji sa Udruženjem privatnog obezbeđenja pri Privrednoj komori Srbije, izradio je nacрте Zakona o privatnom obezbeđenju i Zakona o detektivskim poslovima i uputio ih na javnu raspravu. U daljem delu rada ukazaće se na najvažnije odredbe predloga Zakona o privatnom obezbeđenju i Zakona o detektivskoj delatnosti, u koje su već ugrađene najvažnije primedbe, sugestije i predlozi iz opsežne javne rasprave.

4. Predlog Zakona o privatnom obezbeđenju

Postoji još uvek dilema oko naziva ovog zakona. Za sada je dilema između sledećih naziva: „Zakon o zaštiti lica, imovine i poslovanja“ ili „Zakon o korporativnom i privatnom obezbeđenju“.²²

U osnovnim odredbama je, bez obzira na naziv, rečeno da se ovim zakonom uređuju: rad pravnih i fizičkih lica *u oblasti* privatnog obezbeđenja, uslovi za njihovo *licenciranje*, način *obavljanja* poslova i ostvarivanje nadzora nad njihovim radom. U tim odredbama je takođe rečeno da pravna lica koja imaju licencu za obavljanje poslova privatnog obezbeđenja ne mogu obavljati poslove obezbeđenja lica i imovine koji su u nadležnosti državnih organa i primenjivati operativne metode i sredstva koje ti organi primenjuju na osnovu posebnih propisa. Što se tiče terminologije pojmova, u predlogu zakona su precizirani: *privatno obezbeđenje*; *patroliranje*; *legitimacija*; *ko-*

²⁰ Ovaj nacrt zakona je rezultat nastojanja samih privatnih detektiva okupljenih u Opštem udruženju privatnih detektiva Beograda i grupaciji detektiva pri republičkoj Privrednoj komori.

²¹ Ovim zakonom bila je regulisana oblast fizičko-tehničkog obezbeđenja u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, koji je ukinut 1993. godine, uz obrazloženje da je neadekvatan u uslovima postojanja više svojinskih oblika.

²² Ova verzija zakona je rezultat javne rasprave do 8. novembra 2010. godine.

risnik; pravno lice za privatno obezbeđenje; procena rizika; plan obezbeđenja; službenik obezbeđenja; organizator obezbeđenja; fizička zaštita; tehnička zaštita; fizičko-tehnička zaštita; licenca; granica šticećenog prostora; samozaštitna delatnost.

Ministarstvo unutrašnjih poslova: a) izdaje i oduzima licence i legitimacije i vodi registre; b) donosi podzakonska akta na osnovu ovog zakona, dok poslove u vezi sa programima i načinima sprovođenja obuke, osposobljavanjem lica i polaganjem stručnih ispita vrše akreditovane organizacije kao poverene poslove, u skladu sa ovim zakonom i Zakonom o akreditaciji.

Pravna lica za privatno obezbeđenje, pod uslovima propisanim ovim zakonom, mogu imati licencu za:

1. poslove procene rizika u zaštiti lica, imovine i poslovanja;
2. poslove zaštite lica i imovine fizičkim i tehničkim sredstvima, kao i poslove održavanja reda na javnim skupovima, sportskim priredbama i drugim mestima okupljanja građana;
3. poslove planiranja i projektovanja sistema tehničke zaštite;
4. poslove izvođenja i održavanja sistema tehničke zaštite;
5. poslove obezbeđenja transporta i prenosa novca i vrednosnih pošiljki.

Lice odgovorno za zaštitu u pravnom licu treba da ispunjava sledeće uslove:

- a) da je državljanin Republike Srbije;
- b) da je punoletan;
- c) da je psihofizički sposoban za obavljanje poslova, što se dokazuje lekarskim uverenjem;
- d) da ima visoku stručnu spremu;
- e) da ima uverenje o nekažnjavanju, koje izdaje MUP, ne starije od tri meseca;
- f) da ima licencu.

Predlogom zakona je takođe predviđeno da pravno lice mora da poseduje odgovarajući poslovni prostor, kao i poseban prostor za smeštaj oružja i municije, u skladu sa propisima o uslovima za smeštaj i čuvanje oružja i zaštitu od požara, ukoliko poslove privatnog obezbeđenja obavlja uz nošenje oružja.

Licencu za obavljanje poslova privatnog obezbeđenja, koju izdaje agencija, može dobiti fizičko lice koje ispunjava sledeće uslove:

1. da je državljanin Republike Srbije;
2. da je punoletan;
3. da ima najmanje četvorogodišnju srednju spremu iz oblasti obezbeđenja ili iz drugih oblasti;
4. da ima uverenje o nekažnjavanju, koje izdaje MUP;

5. da je psihofizički sposobno za obavljanje ovih poslova, što se dokazuje lekar-skim uverenjem;
6. da je obučen za rukovanje vatrenim oružjem;
7. da je prošlo odgovarajuću obuku za obavljanje poslova privatnog obezbeđenja;
8. da ima položen stručni ispit.

Ovim predlogom zakona predviđeno je više vrsta licenci koje se mogu izdati fizičkom licu:

1. licenca za procenu rizika u zaštiti lica, imovine i poslovanja;
2. licenca za obavljanje poslova fizičko-tehničke zaštite lica i imovine i održavanja reda na sportskim priredbama, javnim skupovima i drugim mestima okupljanja građana;
3. licenca za obavljanje poslova planiranja i projektovanja sistema tehničke zaštite,
4. licenca za obavljanje poslova izvođenja i održavanja sistema tehničke zaštite.

Predlogom zakona je, takođe, predviđeno da se poslovi fizičke zaštite mogu obavljati uz nošenje oružja radi zaštite:

1. ustanova koje posluju sa novcem i dragocenostima, posebno banaka, pošta, štedionica i menjačnica;
2. transporta i prenosa novca i vrednosnih pošiljki;
3. objekata u kojima se skladišti oružje, eksplozivni, radioaktivni, zapaljivi i otrovni materijal u većim količinama;
4. objekata od posebnog značaja za odbranu – prema odluci Vlade RS, objekata od posebnog značaja za privredu i kulturu: vodosnadbevanje, proizvodnju i distribuciju električne energije, transport putnika i robe, muzeja i naučnoistraživačkih ustanova, skladišta robe veće vrednosti, ambasada i rezidencijalnih objekata.

Za vreme obavljanja poslova fizičke zaštite službenik obezbeđenja je, prema predlogu zakona, ovlašćen da:

1. proveri identitet lica koje ulazi ili izlazi iz objekta ili prostora koji se obezbeđuje, i u samom štićenom prostoru;
2. pregleda lice ili vozilo na ulazu ili izlazu iz objekta ili prostora, i u samom štićenom prostoru, gde, po potrebi, može da izvrši alko-test i reguliše saobraćaj;
3. zabrani neovlašćenim licima ulaz i pristup u objekat ili prostor koji se obezbeđuje;

4. naredi licu da se udalji iz objekta ili prostora koji se obezbeđuje, ako se lice tu neovlašćeno nalazi;
5. upozori lice koje svojim ponašanjem ili propuštanjem dužne radnje može ugroziti svoju bezbednost, bezbednost drugih ili izazvati oštećenje i uništenje imovine;
6. zadrži lice koje je zatekao u objektu ili prostoru u vršenju krivičnog dela do dolaska policije;
7. upotrebi sledeća sredstva prinude: a) sredstva za vezivanje; b) fizičku snagu; c) posebno dresirane pse; i d) vatreno oružje.

Ministar unutrašnjih poslova, za potrebe primene ovog zakona, formira posebnu komisiju koja je ovlašćena da vrši:

1. nadzor nad pravnim licima za privatno obezbeđenje na celoj teritoriji Republike;
2. praćenje rada i davanje smernica i uputstava područnim policijskim upravama u poslovima kontrole i nadzora privatnog obezbeđenja;
3. saradnju sa udruženjima pravnih lica za privatno obezbeđenje u cilju boljeg sprovođenja zakona i akata donetih na osnovu njega;
4. praćenje oblasti privatnog obezbeđenja u cilju razvoja i unapređenja delatnosti u skladu sa važećim i novim standardima;
5. saradnju sa organizacijama koje je akreditovalo akreditaciono telo Srbije u delu koji se odnosi na primenu važećih standarda u oblasti privatnog obezbeđenja.

5. Predlog zakona o detektivskim poslovima

Ovim zakonom uređuju se: rad pravnih i fizičkih lica u detektivskoj delatnosti, uslovi za njihovo licenciranje, način obavljanja poslova i ostvarivanje nadzora nad njihovim radom. Pravna lica koja imaju odobrenje za obavljanje detektivskih poslova ne mogu obavljati poslove koji su u nadležnosti državnih organa i primenjivati ovlašćenja koja su u nadležnosti državnih organa. Predlogom zakona precizirani su sledeći pojmovi: *detektivska delatnost; detektiv; samostalni detektiv; pravno lice za detektivske poslove; licenca*.

Detektivske poslove može da obavlja pravno lice za detektivske poslove ili fizičko lice kao samostalni detektiv ako ima licencu za obavljanje detektivskih poslova koju izdaje Ministarstvo unutrašnjih poslova. Licenca za obavljanje detektivskih poslova može se izdati pravnom licu koje ispunjava sledeće uslove:

1. da je upisano u registar privrednih subjekata Republike Srbije;
2. da poseduje akt o sistematizaciji radnih mesta, sa opisom poslova i ovlašćenjima zaposlenih za svako radno mesto;

3. da odgovorno lice u pravnom licu ispunjava sledeće uslove:
 - a) da je državljanin Republike Srbije;
 - b) da je punoletno;
 - c) da je psihofizički sposobno za obavljanje detektivskih poslova, što se dokazuje lekarskim uverenjem;
 - d) da ima visoku stručnu spremu;
 - e) da ima uverenje o nekažnjavanju, koje izdaje MUP; da ima bezbednosni sertifikat;
4. da poseduje odgovarajući poslovni prostor;
5. da ima najmanje dva zaposlena detektiva.

Fizičkom licu će se izdati licenca za obavljanje detektivskih poslova ako ispunjava sledeće uslove:

1. da je državljanin Republike Srbije;
2. da ima najmanje visoku stručnu spremu;
3. da ima uverenje o nekažnjavanju, koje izdaje MUP; da ima bezbednosni sertifikat;
4. da je psihofizički sposoban, što se dokazuje lekarskim uverenjem;
5. da je prošao program obuke i osposobljavanja za obavljanje detektivskih poslova;
6. da je položio stručni ispit za privatnog detektiva pred komisijom akreditovane organizacije;
7. da ima završen pripravnički staž kod privatnog detektiva u trajanju od šest meseci;
8. da je upisan u registar privrednih subjekata Republike Srbije kad detektivsku delatnost obavlja samostalno;
9. da u poslednje dve godine nije obavljao poslove ovlašćenog policijskog službenika, bezbednosno-obaveštajne, sudske i tužilačke poslove.

Prema predlogu zakona, detektiv može prikupljati podatke o:

1. nestalim licima ili licima koja se kriju;
2. licima koja su korisniku prouzrokovala štetu;
3. licima koja anonimno postupaju prema korisniku, narušavajući mu privatnost ili bezbednost;
4. predmetima koji su izgubljeni ili ukradeni;
5. uspešnosti poslovanja pravnih lica i samostalnih preduzetnika;
6. zaštiti intelektualne i industrijske svojine;

7. takođe, moguće je prikupljati i obrađivati i druge podatke koji nisu u suprotnosti sa zakonom.

Detektiv može obavljati detektivske poslove u skladu sa svojim nadležnostima samo na osnovu ugovora sa strankom, odnosno samo na osnovu i u okviru zaključenog pisanog ugovora sa pravnim ili fizičkim licem za koje obavlja detektivske poslove, ili sa licem koje je ovlašćeno da zaključi takav ugovor. Predlogom zakona je rečeno da detektiv može dobiti dozvolu za nošenje vatrenog oružja za samoodbranu na period od pet godina, koja se može produžiti u skladu sa Zakonom o oružju i municiji. Detektiv može, prilikom obavljanja detektivskih poslova, upotrebiti vatreno oružje i fizičku snagu isključivo u cilju zaštite sopstvenog života i telesnog integriteta, samo ako na drugi način ne može da odbije neposredni napad od sebe.

Detektiv može prikupljati podatke iz sredstava javnog informisanja, dostupnih baza podataka i od lica koja na to dobrovoljno pristanu, i dužan je da licu od koga prikuplja informacije, na njegov zahtev, pokaže detektivsku legitimaciju. Detektiv koji je u toku obavljanja posla saznao za krivično delo za koje se goni po službenoj dužnosti dužan je da o saznanju odmah obavesti policiju ili nadležnog javnog tužioca. Detektiv nije dužan prijaviti delo ako je, prilikom obavljanja poslova koji su mu povereni, saznao da je takvo delo počinila stranka sa kojom je sklopio ugovor o obavljanju detektivskih poslova, izuzev u slučajevima kada je stranka počinila krivičnim zakonom propisana krivična dela protiv bezbednosti Republike Srbije, kao i krivična dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava, te krivična dela protiv dostojanstva ličnosti i morala.

Organi državne uprave, pravna lica koja na osnovu javnih ovlašćenja vode određene evidencije, ili druga pravna lica, su u obavezi da detektivu, na obrazložen pismeni zahtev, u roku od najviše pet radnih dana, daju podatke o:

1. boravištima i prebivalištima lica;
2. vlasnicima motornih vozila i plovila;
3. polisama osiguranja;
4. poreskim prijavama;
5. penzijskom i invalidskom osiguranju;
6. podatke iz sudskih spisa;
7. podatke iz državnih arhiva.

Nadzor nad sprovođenjem ovog zakona i propisa donetih na osnovu njega, radom pravnih i fizičkih lica koja obavljaju detektivske poslove i radom ustanova koje sprovode obuku i osposobljavanje lica za detektivske poslove, vrši Ministarstvo unutrašnjih poslova. Ministar unutrašnjih poslova, za potrebe primene ovog zakona, formira posebnu komisiju koja je ovlašćena da vrši:

1. nadzor nad pravnim licima za detektivske poslove na celoj teritoriji Republike;

2. praćenje rada i davanje smernica i uputstava područnim policijskim upravama u poslovima kontrole i nadzora detektivskih poslova;
3. saradnju sa udruženjima pravnih lica za detektivske poslove u cilju boljeg sprovođenja zakona i akata donetih na osnovu njega;
4. praćenje oblasti detektivskih poslova u cilju razvoja i unapređenja u skladu sa novim standardima.

*
* *
*

Nakon raspada bivše Jugoslavije, sve njene dotadašnje republike, izuzev Srbije, pristupile su donošenju odgovarajućih zakonskih propisa i u sektoru privatne bezbednosti. Ovo je posebno bitno zbog činjenice da se u privatnom sektoru bezbednosti zapošljava veliki broj lica, kako na poslovima fizičko-tehničkog obezbeđenja, tako i u privatnim detektivskim agencijama. Bez obzira na veliki broj zaposlenih u privatnom sektoru bezbednosti država uspostavlja odgovarajuće mehanizme kontrole i nadzora, na taj način što preko svojih organa propisuje uslove za obavljanje određenih poslova privatne bezbednosti (fizičko-tehničko obezbeđenje, detektivska delatnost).

Punih 17 godina nakon ukidanja Zakona o društvenoj samozaštiti, deset godina nakon demokratske transformacije, i osam godina od neuspelog usvajanja nacrtu zakona o fizičko-tehničkom obezbeđivanju, u Srbiji se ponovo čine koraci, po svoj prilici najodlučniji do sada, da se sektor privatne bezbednosti normativno uredi. Naime, stručni tim Ministarstva unutrašnjih poslova, u saradnji sa Udruženjem privatnog obezbeđenja pri Privrednoj komori Srbije, izradio je nacрте Zakona o privatnom obezbeđenju i Zakona o detektivskim poslovima i uputio ih na javnu raspravu.

Dobro je što se konačno i u Srbiji privode kraju naponi mnogih zainteresovanih subjekata da se ova oblast konačno stavi u odgovarajući pravni okvir. Sa jednog aspekta, to je prednost Srbije, jer je u prilici da iskoristi postojeće propise drugih zemalja, da sagleda iskustva onih zemalja gde je ova oblast šire i ozbiljnije prihvaćena i primenjena. Dakle, na bazi najboljih praksi i rešenja, Srbija je u prilici da donese odgovarajući pravni okvir koji bi ovu oblast regulisao na jedan novi, moderniji način nego što je to urađeno u zemljama koje su odmah nakon transformacije donele svoje zakone.

U ovom radu ukazano je na najvažnije odredbe Predloga Zakona o privatnom obezbeđenju i Predloga Zakona o detektivskoj delatnosti, u koje su već ugrađene najvažnije primedbe, sugestije i predlozi iz opsežne javne rasprave koja je nekoliko meseci trajala u Srbiji.

Literatura:

- Bošković, Mićo: *Osnovi detektivske delatnosti*, Fakultet za pravne i poslovne studije, Novi Sad, 2006.
- Vejnović, D. i dr.: *Detektivska djelatnost – teorijski i praktični aspekti po standardima Evropske unije*, Banja Luka, 2008.

- Zakon o agencijama za obezbeđenje lica i imovine i privatnoj detektivskoj djelatnosti Republike Srpske, *Sl. glasnik Republike Srpske*, br. 50/02.
- Zakon o agencijama za zaštitu ljudi i imovine Federacije BiH, *Službene novine FBiH*, br. 50/02.
- Zakon o agencijama za osiguranje lica i imovine i privatnoj detektivskoj djelatnosti, *Službeni glasnik Brčko distrikta BiH*, br. 27/04.
- Zakon o detektivskoj djelatnosti Republike Crne Gore, *Službeni list RCG*, br. 29/05.
- Zakon o zaštiti lica i imovine Republike Crne Gore, *Službeni list RCG*, br. 29/05.
- Zakon o zaštiti osoba i imovine Republike Hrvatske, *Narodne novine Republike Hrvatske*, br. 83/96.
- Zakon o privatnoj zaštiti Republike Hrvatske, *Narodne novine Republike Hrvatske*, br. 68/03.
- Zakon o detektivskoj delatnosti Republike Makedonije, *Službeni glasnik Republike Makedonije*, br. 80/99.
- Zakon o obezbeđivanju lica i imovine Republike Makedonije, *Službeni glasnik Republike Makedonije*, br. 66/07.
- Zakona o detektivskoj delatnosti Republike Slovenije, *Uradni list RS*, br. 32/94.
- Zakona o detektivskoj delatnosti Republike Slovenije, prečišćen tekst, *Uradni list RS*, br. 7/03.
- Predlog zakona o privatnom obezbeđenju (Republika Srbija), 2010.
- Predlog zakona o detektivskim poslovima (Republika Srbija), 2010.

Private Security Sector in Republic of Serbia – Meeting the Legal Regulation

SUMMARY: During the recent decades in the world, and even over here, on the scene is so called private security sector, which by personnel, almost in most countries, surpassing the number of manpower of the state authorities in charge of security. Therefore, a need was indicated to find appropriate legislation, both in the sphere of physical-technical security of persons and property and in the field of engagement of private detective agencies, which will contribute to improve certain aspects of security and property. The purpose of passing the relevant legislation is the need to perform certain functional separation in terms of competencies to perform certain security activities. After the breakup of former Yugoslavia, all former republics, except Serbia, approached to the process of passing of appropriate legislation in this sector. In Republic of Serbia the public hearings, which were foundations for the prepared draft laws that will finally put this field to the appropriate legal framework, are finished. This paper will emphasize the most important regulations of the Drafts of the Law on Private Security and of the Bill on Detective Work.

KEY WORDS: *private sector security, national security, private security, detective work, detective, license, physical-technical protection*

Облици угрожавања еколошке безбедности

РЕЗИМЕ: У раду се говори о проблему и облику угрожавања еколошке безбедности, тј. животне средине на простору Републике Србије. Еколошка безбедност и угроженост животне средине на овом простору представљају претњу по безбедност грађана, њихово здравље и имовину. Проблем адекватне заштите грађана и њихове имовине отежани су услед немогућности деловања надлежних институција на читавој територији, као и услед недостатка савремених средстава за уклањање опасног садржаја и деконтаминацију терена, који угрожавају животну средину.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *екологија, безбедност, заштита, елементарне незгоде, Србија*

Претње и опасности од избијања и настанка пожара подразумевају сви облици претњи и угрожавања, као што су рат и ратна разарања, бомбардовање из ваздуха, техничко-технолошки удеси и катастрофе, природне елементарне непогоде, терористичке и криминалне активности, људски нехат, пироманија и слично.

Да и простор Републике Србије има проблема са наведеним облицима претњи указују многобројни примери и догађаји који су угрожавали наше окружење и просторе, а то су:

- рат и ратна дејства у окружењу и на делу простора Републике Србије, тј. на Косову и Метохији;¹
- терористичке активности на Косову и Метохији, Републици Српској и др.;²
- криминалне активности на простору Републике Србије;

¹ Услед ратних дејстава и употребе ватреног оружја, експлозивних направа, настајали су пожари на објектима и у шумама.

² Приликом терористичких и криминалних активности паљени су објекти и шуме у власништву неалбанског становништва на Косову и Метохија, као и имовина на простору Хрватске и Босне и Херцеговине.

- НАТО бомбардовања Републике Српске и Републике Србије;³
- природне елементарне непогоде и несреће;⁴
- пироманија, људски немар и нехати на целом простору у окружењу и слично.⁵

Техничко-технички удеси и инциденти који су се дешавали и дешавају се на овим просторима такође су један од облика претњи миру у свету и код нас.

Еколошки криминалитет угрожава свет, Европу и српско окружење, а нарочито се развијао у време ратних сукоба на овом простору. Трговина радиолошким, хемијским и биолошким отпадима је новији облик организованог криминалитета у свету, па и код нас. Одлагање опасних отпадних материја такође је једна од великих опасности по безбедност људи због зрачења, тровања и избијања пожара.⁶

Све наведено указује на проблем угрожавања еколошке безбедности, због чега се додатно појављује проблем угрожавања људи и материјалних вредности. Пожари, пожарне олује и експлозије уништавају еко-систем са свим његовим природним и вештачким богатствима, услед чега долази до загађења вода, намирница, обољења животиња, обољења људи, па и губитка живота.

Еколошка загађења настају сагоревањем разних материја, након чега долази до појаве отровних гасова, димова, пепела и прашине, од којих настају и наведене опасности и последице.

Стога се намеће проблем безбедности и заштите људи и вредности, као и еколошке безбедности код нас, и то због великог присуства фактора угрожавања и немогућности борбе против њих.

1. Људска права на безбедност и заштиту

Кад су у питању људска права на безбедност и заштиту, без обзира на прошли и тренутни политичко-пропагандни интерес у многим државама у свету, празне

³ НАТО бомбардовањем из ваздуха уништавани су објекти, фабрике, касарне, полицијске станице и делови шума на целом простору Републике Србије, Републике Српске и дела Црне Горе.

⁴ Услед земљотреса на простору Босне и Херцеговине, Македоније, Црне Горе и Србије избијали су пожари који су уништавали објекте, шуме и угрожавали безбедност људи и имовине, те еколошку безбедност.

⁵ Пироманије и људски нехати дешавали су се на просторима у окружењу и Републици Србији током ратних дејстава, као и паљења објеката и шумских богатстава на југу и источним деловима РС.

⁶ Довезени вагон са нуклеарним отпадом остављен је на железничкој траси на простору Републике Црне Горе и никад није обелодањено ко је, када и зашто оставио ту опасну материју. Затим су цариници на граничном прелазу између Бугарске и Србије открили вагон са радиоактивним отпадом чија је дестинација одлагања требало да буде Република Србија.

су приче и пароле да су грађани свугде безбедни. Представници међународних организација исту причу и парољу износе и за Републику Србију, тј. Косово и Метохију, што је далеко од истине и стварне ситуације. Дефинитивно се треба уверити да се ради искључиво о политичко-тактичком питању које служи као нека врста адута и оправдања постојаности међународних снага на овом простору. Сви они који се јавно представљају као миротворци и заштитници људских права врло мало су учинили, а често ништа, у погледу људских права на Косову и Метохији. Албански терористи, сепаратисти и националисти су палили и непрекидно прете да ће и даље уништавати куће и друга материјална добра припадницима неалбанског народа.

Питања националне безбедности у међународним савременим односима стекла су важност и легитимитет као незаобилазна питања људских права која се спомињу у свакој дискусији и писаним документима. Стога се може приметити да су ова питања толико присутна у јавном мњењу и средствима информисања, чије информације су присутне у свести сваког човека, да их је данас немогуће заобилазити у међународној заједници.

Кршење људских права и слобода код појединаца, група, нација, па и читавих народа, као савремени феномен који се примењује у неким државама, њиховим обавештајним и безбедносним субјектима, постало је професија и занат који доноси профит и обезбеђује крајњи циљ угрожавања.⁷

Да су људска права на безбедност угрожена свим могућим облицима угрожавања указују чињенице и постојећа ситуација на простору Косова и Метохије у Републици Србији. Албанска власт и народ одузели су грађанима српске и црногорске нације сва права која су им обезбеђена међународним резолуцијама и законима. Албански грађани им пале куће, животне намирнице, житарице и шуме са циљем застрашивања и даљег протеривања са њихових огњишта, док такве терористичке акте међународна заједница толерише.

У међународним оквирима и седиштима у неким западноевропским државама, и њиховим активностима усмереним пре свега ка земљама у развоју и транзицији, делују многобројне невладине организације, међу којима су и неке са добрим намерама, али међу њима се крију и оне које имају друге намере и крајње циљеве који су по жељи дела албанских власти. Интереси и циљеви су усмерени у правцу подривања, раздора, претњи и угрожавања људских живота, њихове егзистенције, као и животне средине. Међу многим невладиним организацијама лоцираним на простору Републике Србије има и оних које

⁷ Ратни сукоби на просторима бивше СФРЈ, а нарочито на простору Косова и Метохије, толико су угрозили људска права и слободе да су постали међународни феномен који ће морати решавати међународна заједница. Међу многобројним примерима угрожавања су и отмице великог броја припадника неалбанског становништва које су извеле криминално-терористичке групе (албанске и њихових савезника). Отети људи су насилно одвођени у логоре где су им вађени унутрашњи органи којима се трговало и тргује у многим земљама западне демократије. У таквим криминалним активностима учествовали су поједини припадници међународних организација и снага које су биле ангажоване на овим просторима.

у свакој прилици започињу дискусију о кршењу људских права, а ретке су, скоро и непримећене оцене, осуде и претње онима који угрожавају људску безбедност и животну средину. Можда су таква понашања исход припадности тих организација државама које управо највише угрожавају људе и животну средину.

Што се тиче односа Републике Србије у погледу људских права, учињени су одређени доприноси и напори који нису ни близу очекиваних, а то потврђују свакодневни догађаји, како у политичким, тако и у економским, правним и безбедносним облицима угрожавања људских права и слобода.

Безбедност грађана, њихове имовине и државне имовине толико је угрожена да се обичан грађанин не осећа безбедан ни у стану, на радном месту, улици, нити на јавним местима, јер је увек мета неког облика угрожавања. Претње и разбојништва, као свакодневна појава, углавном се односе на следеће: улично насиље, пљачке, криминал, организовани криминал, друмско разбојништво (паљењем возила и објеката), компјутерски криминалитет, претње, уцене, изнуде, природне непогоде, ратне претње, терористичке активности, еколошки криминалитет и многи други облици насиља.

Кад је у питању Косово и Метохија као део Републике Србије, треба напоменути да оно већ дужи период није под контролом српских власти већ међународних и косовских владајућих структура. У тим условима су људска права, а нарочито српског и црногорског народа, те других националних припадности, угрожена до забрињавајуће мере. Претње и опасности од свих облика насиља су свакодневне и са тенденцијом пораста, што представља опасност по безбедност тог дела територије Републике Србије. Исто тако, и у другим деловима Републике Србије – претње и опасности подметањем пожара и експлозија у објекте и превозна средства су честа појава. Стога се може констатовати да су људска права на безбедност у великој мери угрожена.

2. Друштвени облици претњи и угрожавања безбедности

Друштвени облици претњи, угрожавања и опасности су међу најчесталијим и могућим облицима насиља, који настају честом појавом потенцијалних опасности и претњи по људске животе и њихове вредности. Под опасностима и претњама сматра се свака људска активност која настаје деловањем човека и усмерена је или мотивисана факторима који угрожавају безбедност здравља и живота људи, животињског света, као и еколошку безбедност и животну средину у целости.

Ратна дејства, разарања и насиље над становништвом и његовим друштвеним, културним, материјалним и другим вредностима, представља најмасовнији, најразорнији, застрашујући и облик друштвеног угрожавања, опасности, претњи и насиља, од чијих активности настају последице по безбедност људи и свеукупне њихове вредности као што су:

- губитак великог броја људских живота због убистава, експлозија и изазивања пожара на објектима;
- појава повреда, заразних и других обољења, губитака делова тела рањених људи, мањих, средњих и већих опекотина и сл.;
- обољења узрокована психичким стресом и нервним растројствима са великим последицама по оболеле, њихову родбину и околину, како због рата тако и због великих пожарних стихија;
- појава заразних болести и епидемија великих и широких размера;
- појава пандемија и болести код животиња;
- уништавање материјалних вредности са огромним последицама по егзистенцију људи и животињског света, услед експлозија и пожара;
- уништавање и рушење друштвених вредности, мењање друштвеног уређења и система, што доводи до нарушавања других културних вредности грађана у друштву захваћеним ратним дејствима;
- угрожавање целокупне еколошке средине са великим опасностима и последицама у дужем временском периоду због употребе хемијских, биолошких, радиолошких и нуклеарних оружја, пожара и других средстава за масовно уништавање;
- испитивања, пробе и употреба нуклеарних оружја и других средстава за масовно уништавање.

Колико рат и ратна дејства представљају опасност и претњу по укупну безбедност указују подаци и чињенице о НАТО агресији на Републику Србију 1999. године, након које су настале огромне последице, уз губитке живота и здравља већег броја људи због експлозија бомби и настанка пожара. Психички поремећаји су трајна последица код већег броја људи на нашим просторима. Изгубљени су објекти и материјална добра која су основни услов за опстанак и егзистенцију људи и других живих бића.

У диверзантско-терористичким активностима користе се сва расположива средства за уништење објеката и убиства људи. Употреба отрова у ванредном и ратном стању врши се употребом хемијских отрова различитих врста и количина ради убијања људи или привременог онеспособљавања, као и наносења обољења, како код припадника војних и полицијских снага тако и становништва у противничкој позадини. Поред употребе опасних средстава, врше се и палевине објеката, житарица, шума и других вредности.

Све наведено указује на једну веома опасну појаву која настаје и у време мира, због чега сви одговорни органи, службе и грађани морају посебну пажњу посветити заштити намирница и вода од ове врсте опасне, нехумане и злочиначке појаве, како би се избегло угрожавање живота и животне средине.

Загађење животне средине и опасности по безбедност људи, који настају због таквих активности, продукти су употребе хемијских и биолошких отрова,

изазивања паљевина и експлозија, што чине диверзантске, терористичке, па и криминалне групације или појединци, а обично су то:

- *нервни отрови*, којима се контаминира простор и вода за пиће;
- *пликавци*, којима се такође контаминирају намирнице и вода;
- *диверзантска експлозивна средства*, којима се врши рушење објеката и њихово паљење, као и убиства људи;
- *намерне паљевине* изазивају терористи, криминалци и пиромани, а *ненамерне* и грађани из нехата;
- *природне појаве* изазивају пожаре и експлозије услед настанка земљотреса, вулканских ерупција, поплава и грома, након чега се појављује пожар на објекту или запаљивим средствима и материјама, као и експлозије које га прате.

Сами грађани и човек као појединац представљају претњу и опасност по безбедност живота, здравља и животне средине, како сечом и уништавањем шума и другог растиња, тако и одбацивањем отпада на недозвољене просторе уз отварање дивљих сметлишта. Дивљи отпади и депоније се формирају у насељима, поред путева, у шумама и другим просторима. Неконтролисано одлагање отпада доводи до његовог samozапалења, а намерним или ненамерним изазивањем паљевине отпада долази до пожара и његовог ширења на шумске просторе, житарице и објекте. У појединим објектима су смештене лакозапаљиве и експлозивне материје које експлодирају и додатно изазивају мање, средње, па и велике пожаре.

У древним временима запаљиво оружје се користило у ратним сукобима као ефикасно средство за наношење губитака противнику. У време ратова старих Грка коришћена је ватра за спаљивање противничких градова и насеља, а то су користили и Римљани. Ову врсту оружја користили су противници у Првом и Другом светском рату, што је доводило до катастрофалних последица. Поред настанка разорних последица појавио се проблем како и на који начин сузбити и зауставити даље ширење пожарне стихије, нарочито у урбаним и шумским просторима.

У савременим ратовима употребљавано је конвенционално и НХБ оружје (запаљиво оружје), најчешће у комбинацији са минско-експлозивним средствима и материјама. Ефекти дејстава ове врсте оружја посматрају се у вишестепеним опекотинама код живих бића, као и настанку згаришта од сагорелих објеката и средстава која су остављала последице по околину. Запаљивим оружјем постижу се велики ефекти паљењем објеката, намирница и убиствима живих бића, нарочито припадника противничких снага, као и наношење страха и панике код становништва због појаве разорних пожара и пожарних олуја насталих дејством наведених материја.

Температура и топлота која настаје сагоревањем различитих врста материја и средстава, а за то су се најчешће користили пламенобацачи, запаљиве авио-

-бомбе, запаљива артиљеријска зрна, запаљиве мине, бацачи са запаљивом теч-ношћу, ручне запаљиве бомбе, диверзантска запаљива средства, те савремене авио-бомбе у новије време.

Употребом наведених запаљивих средстава постижу се велики ефекти за ко-рисника: емитовање енергије, електромагнетних таласа, зрачења, великих коли-чина топлоте, праћених пожарима, димовима, гасовима и сличним опасностима и загађењима.

Све наведено утиче на промену, загађење, озрачење и уништење живих бића, објеката, намирница и свега оног од чега је живот зависан.⁸

3. Организовани еколошки криминалитет као облик угрожавања

Организовани криминалитет и криминалитет као облик угрожавања, насиља и претњи по безбедност људи, система безбедности, материјалних вредности и животне околине, један је од најопаснијих облика друштвених претњи и опасност по безбедност друштва савременог доба.

Методи и средства криминалаца су идентична са терористичким, а терористи и криминалци се разликују у мотивима деловања. Терористичке организације су мотивисане политичким циљевима, а криминалне групације у првом плану имају материјалне, а затим и политичке циљеве. Према томе, и организовани криминалитет представља опасност и претњу по безбедност ширег броја људи, њихових материјалних и других вредности, као и угрожавање животне средине.

Угрожавање безбедности и животне средине криминалне групе остварују кријумчарењем и прометом нуклеарног, хемијског, биолошког и другог от-пада од кога се израђују опасне и разорне експлозивне направе (бомбе) које се користе у ратним сукобима. Затим, врше и организују продају и кри-јумчарење опасних, запаљивих и експлозивних материја које се кријумчаре из индустријских постројења, складишта и цистерни у којима су ускладиштене. Приликом крађе опасних, запаљивих и експлозивних материја (експлозива, барута, нафтних деривата, киселина, гасова, те хемијског и нуклеарног отпада и сл.) често долази до изливања и испуштања течности или гасова приликом нестручног и необезбеђеног претакања из постојећих резервоара у приручне и покретне цистерне у власништву криминалних група, чиме се додатно угрожава безбедност људи и животне средине.

Све то представља посебну опасност по безбедност људи, имовине, објеката и животне средине. Криминалне групације у својим саставима имају поједине

⁸ Радован Станковић, Раде Биочанин, Ефекти дејстава запаљивог оружја и мере заштите, *Одбрана и заштита*, бр. 5–6, СМНО, Београд, 1990, II део, стр. 16.

корумпиране представнике власти или добијају њихову подршку и заштитну залеђину у остварењу привилегија и противзаконитог богаћења. Такве активности се тешко остварују ако немају подршку у власти или у политичким структурама.

У циљу освета због неиспуњених захтева, материјалних дугова и прекршених договора терористичко-криминална удружења прете и прибегавају атентатима и убиствима представника власти, припадника других криминалних групација или грађана због непослушности и слично, као и паљењу њихове имовине. Насиље врше употребом експлозивних направа, ватреног оружја и изазивањем удеса, подметањем експлозија и пожара у возила и објекте.⁹

Водене масе, а посебно питке и техничке воде, посебно су угрожене развојем и повећаном производњом индустријских производа, а тиме и повећањем индустријских отровних отпада (уља, нафте, киселина) и других деривата који се користе у производним процесима. Индустријски отпади се испуштају и изливају кроз канализације и ван канализација у реке, језера и мора, као и у подземне воде. У том случају ове материје истичу неконтролисано (што није редак случај) у природну средину, а тиме и загађују околину. С тим у вези, човек као утемељивач индустријских постројења уништава животну средину нарушавањем равнотеже између човека и природе, вађењем и присвајањем природних богатстава, враћањем отпадних материја у природну средину, чиме угрожава њене драгоцене вредности. Угрожавањем природних богатстава посредно и непосредно се угрожавају људски и животињски животи.

Изазивањем намерних и ненамерних пожара у шумским пределима, индустријским објектима и објектима са ускладиштеним опасним материјама, долази до угрожавања и загађења водених маса. Сагоревањем отровних и штетних материја долази до веће количине отпада, који се услед падавина и протока потока и река мешају са водама и тиме представљају опасност по безбедност здравља људи и животиња који користе такве воде.

У време поплава долази до потапања и изливања канализација, отпадних вода, изливања септичких јама, сливања отпада са депонија, проливања отпадних материја и њиховог мешања са чистим водама. Све су то могући облици претњи које настају за време поплава услед дуготрајних падавина и изливања река и језера из њихових корита, било људским, било природним узроком.

Оштећењем канализационих и водоводних цеви долази до мешања фекалија са пијаћом водом, а тиме и до загађења пијаће воде, након чега се појављују тровања и заразне болести од којих оболевају људи и друга жива бића.

У мирнодопским условима могуће су контаминације вода деловањем терористичких и криминалних група или појединаца (фанатика, психичких болесника или противника система) који бацају радиолошка, биолошка и хемијска

⁹ Многобројни су примери оваквих активности, међу којима је и атентат на премијера РС Зорана Ђинђића 2001. године, подметање пожара и експлозија у објекте и аутомобиле код супарничких банди, те убиства њихових припадника и слично.

средства или отрове у резервоаре за воду или друга природна станишта како бих извршили масовна тровања живих бића, па и намирница.

Проблем и претњу по здравље људи и животиња представља појава нових и све опаснијих заразних болести, нарочито код животиња, преко којих се преносе и на људе. И на нашим просторима раније, па и у новије време, појављују се болести животиња које прерастају и у пандемије, уз присуство већих и различитих количина агенса, услед чега долази до настанка епидемија и болести, међу којима су беснило, слинавка, свињска куга, шап, туберкулоза, бруцелоза, као и оне које се појављују у пандемијама од који оболевају папкари – такозвана „болест лудих крава“, болест свиња названа „трихинела“ или „трихинелоза“, „свињски грип“, затим болест пернатих животиња – „птичји грип“, али и друге заразне болести: црни пришт, црвенка, дечја парализа, дифтерија, дизентерија, грип, инфективна моноклеоза, колера, тифус, куга, легионарска болест, маларија, мале и велике богиње, пегавец, грозница, салмонелоза, сифилис, стрептокока, шарлах, шуга, тетанус, хепатитис, разни вируси, заушци, нова врста грипа (Х1Н1) и многе друге заразне болести од којих оболевају људи.

Заразне болести се појављују у одређеним периодима и просторима и представљају претњу због различитих узрочника, као што су лоши хигијенски услови, слаба и неквалитетна исхрана, коришћење нехигијенске и загађене воде за пиће и исхрану, велике количине отпада у околини, појаве елементарних непогода, обољења животиња и коришћење зараженог меса и млечних производа, и сличне опасности.

Појавом пожара у шумама и објектима долази до угинућа домаћих и дивљих животиња, чији распаднути остаци остају на згариштима које користе друге животиње у исхрани и тиме преносе додатна обољења и епидемије међу животињама, а преко њих и међу људима.

Све наведено доприноси погоршању безбедности и загађењу животне средине, услед чега долази до зараза и појава заразних болести код живих бића. Заразне болести се најчешће појављују у ратом захваћеним подручјима, кад су погоршани животни услови у исхрани и одржавању хигијене, како код људи тако и у њиховој околини.¹⁰

Поред наведеног, присутна је и појава заразних болести које настају и због смањења озонског омотача, услед чега долази до пораста броја оболелих од рака коже, катаракте очију и сл.¹¹

Заразне болести код животиња настају услед лоше и нехигијенске исхране која садржи штетне агенсе, микроорганизме, тешке метале, пестициде, радиону-

¹⁰ У Босни и Херцеговини су се у предратном периоду и почетком ратног стања појавиле и заразне болести 1990. године, кад се десило 70 епидемија са укупно 2.422 оболела лица, док је од грипа оболело 36.168 лица. У првој половини 1991. регистровано је 25 епидемија са 395 оболелих, док је од грипа оболело 15.043 лица (Извештај за БиХ 2001). Какво је стање на Косову и Метохији не располажемо подацима јер они нису доступни.

¹¹ Владан Јолчић, *Еколошко право*, Београд, 1998, стр. 120.

клеиде и слично. То указује на опасност и претњу по здравље људи и животиња у загађеној околини, а тиме и тешкоће у заштити и сузбијању болести и епидемија.

Власти Републике Србије и одговарајући стручни органи, службе и тимови не контролишу целокупни државни простор, тј. Косово и Метохију, због присуства међународних снага које контролишу, штите и предузимају заштитне мере на том простору.

Због тога постоји могућност да криминалне групе са Косова и Метохије, као и других земаља са Балкана и Европе неконтролисано одлажу опасни индустријски отпад. Истовремено долази и до избијања намерних и ненамерних пожара на тим просторима, а тиме и до додатних опасности.

С обзиром на то да економски развијене државе располажу великом количином опасног отпада, оне трагају за простором на коме га могу одложити. Те прилике користе криминалне групе стичући огромна средства кријумчарењем и одлагањем опасног отпада на просторима ван тих земаља. Стога и постоји опасност и претња да се такви отпади нађу на простору Косова и Метохије или других делова Републике Србије.

Медицински отпад је једна од веома распрострањених, раширених и опасних материја у чијем садржају се налазе многобројне хемијске, биолошке, радиолошке и нуклеарне садржине лекова, прибора, посуда, инструмената, уређаја и других потрештина за медицинске установе, индустрију, институте и друге научне лабораторије. Медицински отпади настају у свим хемијским индустријама, медицинским установама, лабораторијама, апотекама, институтима и другим научним установама – одбацивањем поменутих остатака и отпадака.

Медицински отпади се одлажу у кругу фабрика, института, лабораторија, болница и других установа, те се без контроле и надзора могу у неким случајевима врло лако покупити, присвојити и злоупотребити као један од облика загађења животне средине. У Републици Србији проблем одлагања отпада није у потпуности решен јер не постоје одговарајућа складишта у свим градовима за ову намену. Постојећа складишта не задовољавају потребе због великих количина таквог отпада које се налазе на нашим просторима.

4. Техничко-технолошки облици претњи

Техничко-технолошки облици претњи и опасности који угрожавају еколошку безбедност су један од проблема због којих настају велике последице по безбедност људских живота и здравља, као и материјалних и еколошких вредности.

Брзим развојем технолошких и техничких индустријских постројења и испитивања долази до великог нарушавања и уништавања животне средине због избацивања огромних количина опасних гасова и материја у природни

простор. Тим активностима уништавају се и шумска богатства, чиме се смањује производња кисеоника и повећава опасност по еколошку безбедност.

Подтехничко-технолошким незгодама и несрећама подразумевају се догађаји или акциденти који настају услед људских активности намером, алкавошћу и непажњом приликом рада са средствима у индустрији и индустријским постројењима. До инцидента долази приликом нестручног поступања са опасним материјама у производњи, употреби, промету, преради, складиштењу и одлагању средстава и материја. Намерне негативне активности су мотивисане терористичким и криминалним актима са циљем наношења жртава и уништења материјалних вредности.

Аљав рад и непажња су ненамерне активности засноване на неодговорности појединаца према раду и незаинтересованости за успех сопственог рада. Таквим односом према раду и средствима којима управљају појединци наносе штету и тешке последице по друштво, запослене и околину у којој се налазе индустријски објекти на којима се десе акциденти. У техничко-технолошке несреће убрајају се и акциденти или удеси настали у саобраћају (друмском, воденом, железничком, ваздушном), због чијих последица су угрожени људски животи и материјалне вредности, као и животна средина. Приликом настанка удеса долази до експлозија и избијања пожара и запаљења.

Учесници у саобраћају могу својим неодговорним понашањем приликом управљања неким од наведених саобраћајних средстава представљати претњу по безбедност свих учесника у саобраћају. Ненамерном изазивању акцидента и удеса могу допринети и корисници и уживаоци алкохола и наркотика, који под дејством тих опојних супстанци губе контролу и осећај у саобраћају, па због тога нису у стању да контролишу своја понашања приликом управљања саобраћајним средством на путевима. Такви случајеви се дешавају и на железничким и ваздушним коридорима и водама, тако да и то представља опасност по личну безбедност и безбедност других учесника у овим гранама саобраћаја. Осим тога, намерне удесе на путевима, водама, железници и ваздушном простору могу изазвати возачи превозних средстава или сапутници у случајевима самоубиства, што такође представља претњу по безбедност људи, материјалних вредности и животне средине. Превозници запаљивих, опасних и експлозивних материја у транспорту исто тако угрожавају безбедност људи, имовине и еколошку безбедност.

Индустријска производња енергетских извора – боја, нафте, гасова, плина, угља и сличних деривата – највећи је загађивач животне средине због сагоревања наведених материја. Сагоревање ових деривата проузрокује појаву разних загађивачи – гасова, димова и отрова – као што су сумпор, угљени оксиди и слично. Нерационална производња и потрошња ових производа доводи до велике контаминације животног простора који сачињавају ваздух, вода и земља. Поред наведених деривата, загађењу земљишта, воде, па делимично и ваздуха, доприносе вештачка ђубрива која се користе у великим количинама у производњи житарица, поврћа и других намирница, као и пестициди који

се користе за заштиту воћа и житарица. Употребом пестицида у сузбијању штеточина и инсеката, поливањем или прскањем житарица, загађује се природна средина, што доводи до тровања хране коју користе људи и животиње.

Производњом енергије и пољопривредних производа тежи се што већој индустријској производњи и приносима у пољопривреди, у којој је карактеристична све већа употреба разних врста хемијског ђубрива, што узрокује велике последице по здравље живог света.

Индустријска производња пластичних материја, деривата, боја, лакова, органских растварача, детерџената, козметичких препарата и сличних материја, проузрокује велику количину отпадних материјала – гасова и високотоксичних материја – који се концентришу у ваздушном и земљишном простору и тиме представљају директну претњу по безбедност здравља људи и свих других бића.¹² Према томе, простор, наше окружење, Република Србија са Косовом и Метохијом је загађена у великој мери и овим отровним материјама.

Удеси на бранама настају услед појаве природних непогода – земљотреса, клизања земљишта, великих поплава и слегања терена – при чему понекад долази до рушења брана на акумулацијама. Такви удеси могу бити исход терористичких и ратних дејстава.

Будући да су простори у окружењу и Републици Србији богати речним токовима, на којима постоје одбрамбени зидови и бране, као и акумулациона језера са хидроцентралама, постоје опасности и претње и на овом плану.

Ако би дошло до изненадног рушења ових објеката великом брзином би се изиле огромне количине воде, услед чега би дошло до великих поплава огромног дела простора, а тиме и опасности по безбедност људи, објеката, природних вредности и свега оног што се нађе на путу ове непогоде. Појавом поплава долази до загађења земљишта, намирница и биља, након чега се у загађеној околини појављују болести и епидемије код људи и других живих бића.

Удеси цивилних и војних ваздухоплова у свету честа су појава која представља велику претњу по безбедност живота и здравља људи, а доводи и до уништења ваздухоплова, објеката и природних богатстава. У удесима ваздухоплова гине велики број људи, наносе се телесна оштећења, обољења и психичке патње, нарочито у удесима цивилних ваздухоплова. Истовремено се уништавају објекти на које ваздухоплови падну, чиме се угрожавају и животне намирнице и вегетација на већем природном простору. У најчешћим случајевима удеси настају услед *избијања пожара* на инсталацијама ваздухоплова.

Приликом удеса ваздухоплова у ваздушном простору долази до проливања великих количина керозина, уља и других мазива, као и отпада од олупине, услед чега се стварају могућности за *појаву пожара* и велико загађење животне средине.

¹² Детаљније видети: Група аутора, Хемијска загађења у животној средини, *Одбрана и заштита, Човек и животна средина*, бр. 4–5, Београд, 1985, стр. 29.

Цивилни ваздухоплови су великих габарита и носе огромну количину робе и керозина, тако да се приликом њиховог пада на земљу проливају запаљиве материје, услед чега долази до експлозија и *пожара* на огромним просторним површинама које уништавају пожарне стихије и олује. То доводи до оштећења природних вредности, што представља огромну претњу по еколошку безбедност и загађење животне средине у којој је настао удес.

Пораст и све већа концентрација становништва у урбаним срединама условљава све већу потребу за савременим превозним средствима. Због тога се усавршава технологија и повећава производња савремених саобраћајних средстава. Увећањем броја возила, уз њихову све већу снагу и радну запремину, повећава се и количина гасова, буке и вибрација у окружењу. Неконтролисано испуштање отровних и загађених гасова доводи до загушења саобраћаја и отежаног дисања, што утиче на губитак концентрације код возача и стварање услова за удес.¹³

Саобраћајни удеси и незгоде су на путевима постали свакодневица и представљају један од најопаснијих облика претњи и опасности по безбедност возача, учесника у саобраћају, пешака и становништва чије су куће и други објекти налазе у близини путева и прометних саобраћајних улица. Скоро да не постоји тежи саобраћајни удес а да није избио *пожар* од кога делимично или потпуно сагоревају возила, што представља велику претњу за путнике у њима.

Стога се може закључити да су саобраћајни удеси на путевима једна од великих претњи по безбедност и загађење животне средине.

Аеро и друга бука је један од многобројних облика угрожавања животне средине и нарушавања људског здравља. Поред загађења воде и ваздуха, бука је, према неким истраживањима, на трећем месту по загађењу. Бука, као штетан фактор по човеково здравље и животну средину, појавила се веома рано, највероватније приликом проналаска гвожђа, када је човек почео да кује хладно и топло гвожђе и челике како бих израдио потребно оруђе за рад. Да бих се могло ковати гвожђе коришћена је ватра за загревање и омекшавање материјала, па је због тога постојала претња од избијања пожара. Појавом пожара већих размера долази до пожарних олуја и буке, услед чега угрожени могу доживети додатни стрес због страха који проузрокује бука пожарне олује.

Савремени авионски мотори стварају јаку буку, велике вибрације и избацују отровне гасове, тако да представљају једног од веома опасних произвођача буке и вибрација у простору на коме полећу и слећу ваздухоплови.

Највећи произвођачи буке су саобраћај, грађевински радови, индустријска постројења, средства и уређаји распоређени на улицама, у становима, објектима и другим просторима. Вибрације су такође штетне по здравље човека и других живих бића. Бука и вибрације грађевинских машина, које су стално присутне у урбаним срединама, као и шкрипа кочница и продорни звуци сирена превозних

¹³ Владан Јолџић, *Еколошко право*, Београд, 1998, стр. 124.

средстава такође знатно угрожавају животну средину, нарочито у урбаним насељима.

Бука човеку представља велики проблем који је изражен у техничко-технолошком процесу због свог механичког и техничког карактера, што утиче на нервни систем својим јаким и израженим присуством. Човек је на радном месту изложен тортури бучних машина, постројења, сирена и шкрипе превозних средстава, бучних мотора, мотоцикла и сличних уређаја који су свакодневно и непрекидно присутни у урбаном простору.

Буку у домаћинствима узрокују многобројни апарати, различите инсталације, електрични уређаји, лифтови и друга постројења постављена у заједничке објекте и станове. Уз то, честа је и појава бучних гласова и музике у неким становима и угоститељским објектима. И млади такође доприносе великој буци и вибрацијама својом музиком, урлицима, викама и песмама на забавама које се одржавају у стамбеним зградама, кафићима и кафанама.

Простор у окружењу и Републици Србији није подложен честим појавама природних непогода као други региони, али се природне непогоде с времена на време дешавају и могу десити услед различитих узрока који би их могли изазвати.

Под природним непогодама се подразумевају поплаве, земљотреси, суше, вулканске ерупције, *пожари* и слично. Приликом појаве било које од наведених непогода долази до великих опасности и последица по безбедност. Опасности и последице настају по живот и здравље људи и животињског света, а ове непогоде доводе и до уништења огромних материјалних добара услед избијања и ширења пожара.

Земљотреси су честе појаве у свету и могу настати и на нашем простору, нарочито ако се има у виду земљотрес у Скопљу, које нам је веома близу, а њихови пратиоци су увек пожари. Поплаве се, као редовна појава која настаје после дугих падавина, такође могу десити и на овом простору. Суше, пожари и сличне несреће су честе појаве у целом свету, па се могу догодити и на територији Републике Србије. Услед дужих и јаких топлота и суша долази и до избијања и ширења пожара у шумама, житарицама и травама, што доводи до претњи и опасности по безбедност људи, животиња, објеката и животне средине.

Уставна и законска функција државних органа и грађана у еколошкој заштити животне средине, као и других вредности, врло је прецизно одређена, што је регулисано правилима у погледу њихових одговорности и обавеза, те моралних особина. У том смислу се не поставља питање шта и које вредности треба штитити, већ како и на који начин тим вредностима обезбедити ефикасну заштиту.

Да би се обезбедила адекватна заштита свеукупних и расположивих друштвених и приватних вредности на целом простору држава мора на одговарајући начин деловати у заштити угрожених вредности. У новонасталим условима правно је немогуће уредити проблем безбедности и заштите на простору Косова и Метохије јер Република Србија не контролише тај простор, па

није у могућности да предузима одговарајуће заштитне мере због присуства међународне заједнице.

Уставом Републике Србије,¹⁴ чланом 74 прописана су права и обавезе на здраву животну средину на целом простору Републике Србије, па и у јужној покрајини Косову и Метохији. Уставом сваки грађанин има право на здраву животну средину, а и дужност у погледу њеног чувања. У том смислу држава има обавезу да ближе законски регулише безбедност и заштиту животне средине на целом свом простору.

Република Србија у новонасталим условима, због немогућности контроле на једном делу своје територије без сопствене воље и жеље, има право и дужност да захтева од међународних снага да оне адекватно остварују безбедност грађана, имовине и животне средине, на коју су се обавезале међународним прописима и правилима, све до стицања права контроле државних власти Републике Србије.

Стога држава и државни органи нису у могућности да адекватно спроводе прописе, права и обавезе везане за еколошку безбедност, као и безбедност грађана и њихове имовине, које угрожавају сви облици претњи, па су због тога присутни и проблеми адекватне заштите грађана, животне средине и друштвених вредности од свих облика угрожавања који су наведени у овом раду.

Према томе, неопходно је, и обавезно – а то налаже и Устав Републике Србије – предузети адекватне мере, радње и активности које се уређују одговарајућим законским прописима. У том смислу морају се предузети следеће мере, и то на целокупном простору:

1. израда законских прописа о заштити система, грађана, имовине и животне средине на Косову и Метохији (КиМ);
2. израда подзаконских докумената којима се ближе регулише заштита животне средине на КиМ;
3. израда законских и подзаконских прописа о формирању безбедносних субјеката заштите животне средине и за тај простор;
4. организовање, обучавање и опремање заштитних снага за еколошку безбедност;
5. предузимање конкретних, адекватних и потребних мера, радњи и активности којима се елиминишу сви облици претњи и угрожавања животне средине.

С обзиром на ограниченост обима овог рада немогуће је детаљније обрадити одговарајуће мере и радње које би обезбедиле адекватну заштиту животне

¹⁴ Устав Републике Србије, Одбрана, Београд, 2006, стр. 8.

средине. Због тога се посебно указује на постојање проблема који ометају одговарајућу заштиту животне средине на Косову и Метохији.

*
* *
* *

На простору Републике Србије (неки више, неки мање) појављују се наведени облици претњи, а нарочито на Косову и Метохији, као делу Републике Србије, где су присутни сви облици опасности, претњи и угрожавања безбедности људи, имовине и животне средине. Будући да власти Републике Србије нису присутне на том простору због присуства међународних снага, овај проблем је нерешив у данашњем времену, јер међународне снаге нису у потпуности заинтересоване да га реше.

У том смислу, постоје тешкоће и присутни проблеми заштите људи, имовине и животне средине који су везани за следећа питања:

- немогућност спровођења Устава и закона на простору Косова и Метохије;
- немогућност присуства власти Републике Србије на целој државној територији, како би се предузимале адекватне мере, радње и активности еколошке заштите и на том простору.

На простору Косова и Метохије присутни су многобројни облици претњи и угрожавања људи, имовине и животне средине, међу којима су:

- угрожавање људских права и слобода због претњи и опасности којима је изложена животна средина на том простору;
- у протеклих десет година овог века, а и раније, на Косову и Метохији су активно деловале терористичке организације – и у миру и за време сукоба са државним субјектима заштите. Тим активностима вршене су претње и угрожавања животне средине опасним, експлозивним и отровним материјама и средствима, рушењем објеката, као и загађењем воде, хране и других намирница, те паљевинама имовине;
- приликом НАТО бомбардовања Републике Србије и простора Косова и Метохије употребљен је велики број опасних отровних материја које су садржавале авио-бомбе бачене на овај простор, чиме је извршено загађење које не може бити санирано у наредних сто година;
- технолошки и технички удеси су присутни на целом простору, као и саобраћајни удеси на путевима, постројењима и објектима;
- еколошки криминалитет у виду кријумчарења опасних материја такође је присутан на целом простору Републике Србије и у окружењу.

Стога угроженост животне средине на овом простору представља претњу по безбедност грађана, њихово здравље и имовину, као и еколошку безбедност,

и то у веома дугом периоду. Проблем адекватне заштите и безбедности грађана, имовине и еколошке безбедности на простору Републике Србије представља немогућност деловања на целој територији, недостатак савремених средстава за рашчишћавање опасних направа и деконтаминацију терена, као и неадекватно лечење лица до чијих су обољења довеле поменуте појаве.

Литература:

- Група аутора, Хемијска загађења у животној средини, *Одбрана и заштита, Човек и животна средина*, бр 4–5, Београд, 1985.
- Група аутора, *Основи превентивне заштите од пожара и експлозија*, Виша школа унутрашњих послова, Београд, 2000.
- Радован Станковић, Раде Биочанин, Ефекти дејстава запаљивог оружја и мере заштите, *Одбрана и заштита*, бр. 5–6, II део, СМНО, Београд, 1990.
- Устав Републике Србије, Одбрана, Београд, 2006.
- Владан Јолџић, *Еколошко право*, Београд, 1998.
- Љубо Пејановић и Раде Ђурковић, *Заштита и спасавање у ванредним ситуацијама (скрипта)*, Факултет за правне и пословне студије, Нови Сад, 2009.

Forms of Threat to Ecologys Security

SUMMARY: This paper addresses the problem and the form of risks to ecological security and environmental protection in the Republic of Serbia. Ecological security and environmental risk in this region, represent a threat to the safety of citizens, their health and property. The problem of adequate protection of citizens and their property are more difficult due to the inability of responsible institutions in the entire territory, as well as the lack of modern means for the removal of harmful content and decontamination of terrain, which threaten the environment.

KEY WORDS: *ecology, safety, protection, natural accidents, Serbia*

Улога полиције и комуналне полиције у остваривању локалне безбедности у Србији

РЕЗИМЕ: У раду се третирају нормативни, безбедносни, хуманитарни и етички аспекти односа *полиције и комуналне полиције* у остваривању локалне безбедности. Људска безбедност је једна од виталних функција сваке државе, па је и реализација успеха на безбедносном плану веома значајна за углед Републике Србије и правну сигурност њених грађана, без обзира на то где се налазили (на радном месту, у стану, на улици, на пијаци, у угоститељском објекту и сл.). Република Србија настоји да развија и унапређује све аспекте безбедносне заштите људи, односно локалне безбедности, при чему посебну пажњу поклања одржавању комуналног реда, заштити животне средине, људи и добара, обезбеђењу и заштити реда у коришћењу земљишта, простора, локалних путева, улица и других јавних објеката. На тај начин држава Србија, преко надлежних државних органа (полиција) и органа локалне управе (комунална полиција), пружа локалну безбедносну заштиту свим грађанима и несметано задовољавање основних (свакодневних) животних потреба.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *полиција, овлашћења, послови, контрола, сарадња*

Полиција Републике Србије, као део Министарства унутрашњих послова, обавља законом утврђене послове, пружа подршку владавини права, штити грађане, имовину и пословање свих правних и физичких лица, и одговорна је за остваривање безбедности. Ове послове полиција обавља на територији целе Републике, са ослоном на помоћ и сарадњу с грађанима, чиме се најдиректније реализује *Стратегија деловања полиције у локалној заједници* (Пилиповић, 2009: 109).

Комунална полиција је образована на територији градова и града Београда, са циљем извршавања одређених комунално-полицијских и других законом утврђених послова. На тај начин се обезбеђује извршавање уставних и законских надлежности града у областима, односно питањима комуналне делатности, заштите животне средине, људи и добара, и обезбеђује заштита и одржава ред у коришћењу земљишта, простора, локалних путева, улица и других јавних објеката, као и несметано обављање законом одређених послова из надлежности органа локалне самоуправе.

Имајући све ово у виду, постоје одређене сличности, као и специфичности у односу полиције и комуналне полиције. На првом месту, ради се о припадности државним органима, односно органима локалне управе, са обавезама и над-

лежностима које проистичу из Устава и закона, а затим о одговорности и подређености у извршавању задатака, као и о демократској и цивилној контроли коју обављају надлежни органи и институције. На крају, ради се и о монополу физичке и техничке силе, којом држава располаже, ради одржавања уставног поретка и територијалног интегритета, као и стабилног унутрашњег реда и мира (полиција), као и о употреби физичке силе, када је у питању одржавање комуналног реда, односно обављање послова комуналне делатности (комунална полиција).

Полицијски службеници су униформисани и неуниформисани запослени у Министарству унутрашњих послова, који примењују полицијска овлашћења у складу са законом и имају статус овлашћених службених лица (Закон о полицији, чл. 4, ст. 1).

Према истом закону, полицијским службеницима се сматрају и *сви запослени на посебним или одређеним дужностима* чији су послови у непосредној вези са полицијским пословима и обухватају послове противпожарне заштите, издавање оружја, посебне регистрације и издавање дозвола, издавање и евиденција поверљивих докумената, кривичних евиденција и других посебних евиденција, као и друге послове који имају безбедносни и поверљиви карактер.

Униформисани полицијски службеници су обавезни да одређене полицијске послове обављају у прописаној униформи, са одређеним ознакама и потребним наоружањем и другом службеном опремом. Ради обављања полицијских послова они имају службене значке и службене легитимације. То се пре свега односи на послове одржавања јавног реда, регулисање и контролу саобраћаја, надзор и обезбеђивање државне границе и друге послове према прописима о начину поступања полиције. У складу са законом, полицијски службеници су одговорни за вршење дужности и пропусте у свом раду.

У обављању полицијских послова полицијски службеници који имају статус *овлашћеног службеног лица*, имају право и дужност да примењују полицијска овлашћења. Полицијска овлашћења (Закон о полицији, чл. 30, ст. 1) су следећа: *упозорење и наређење; провера и утврђивање идентитета лица и идентификација предмета; позивање; довођење; задржавање лица и привремено ограничење слободе кретања; тражење обавештења; привремено одузимање предмета; преглед простора, објеката и документације и противтерористички преглед; заустављање и прегледање лица, предмета и саобраћајних средстава; обезбеђење и преглед места догађаја; употреба туђег саобраћајног средства и средства везе; пријем пријава о учињеном кривичном делу; јавно расписивање награде; снимање на јавним местима; полиграфско тестирање; полицијско опажање (опсервирање); трагање за лицима и предметима; заштита жртава кривичног дела и других лица; прикупљање, обрада и коришћење личних података; мере циљане потраге; и употреба средстава принуде.*

Поред наведених, полицијски службеници у обављању полицијских послова

имају и низ других овлашћења, предвиђених у Законику о кривичном поступку, Закону о јавном реду и миру, Закону о прекршајима, Закону о окупљању грађана, Закону о основама безбедности саобраћаја на путевима и другим законима.

Такође, поред набројаних, полиција је овлашћена да примењује и одређене прописе које доносе надлежни *органи локалне самоуправе или територијалне аутономије*, а који се односе пре свега на проблеме јавног реда, паркирање и ометање саобраћаја и др. Исто тако, полиција је дужна да пружа помоћ на писмени захтев државних органа или правних лица са јавним овлашћењима, када се у извршењу одлука тих органа основано очекује отпор.

Полиција је овлашћена да предузима и *полицијске мере* (Закон о полицији, чл. 2, ст. 1–4). Ради остваривања јавне безбедности, а у хитним случајевима, полиција предузима хитне мере за отклањање непосредне опасности, када су угрожени људи и имовина, и када те мере не могу да предузму други надлежни органи.

Поред људских и мањинских права и слобода, која су гарантована Уставом (Устав Републике Србије, чл. 18–81, II део) и другим законима у Републици Србији, полицијски службеници као припадници специфичне професије имају посебне дужности и у складу с тим одговорност за своје поступање. Одмах по пријему у службу полицијски службеник је дужан да потпише *изјаву о дужностима и правима полицијских службеника*. Овако преузете обавезе захтевају од сваког припадника полиције у Републици Србији да стално буде мобилан и опрезан у вршењу службене дужности, да се одрекне већег дела слободног времена, које имају други државни службеници, као и да буде стално изложен опасности на послу и слично.

У складу са Законом о полицији (чл. 130–145), као и другим позитивним прописима који су донети на основу закона, полицијски службеници имају низ дужности, права и одговорности у вези са обављањем полицијских послова. Овом приликом ће бити наведене најважније дужности, и то:

- дужност извршавања задатака и наређења;
- рад дужи од пуног радног времена и прекид годишњег одмора;
- дужност чувања службених података;
- остале обавезе и дужности (забрана бављењем пословима који су неспојиви са службеном дужности, забрана учешћа у страначким активностима, премештај на друго радно место и др.).

Исто тако, ако потребе службе захтевају, полицијски службеник може бити упућен у другу организациону јединицу Министарства, удаљену више од 50 км од места његовог становања, али само у непрекидном трајању од 30 дана до једне године.

На вршење службених задатака у иностранству полицијски службеник може бити упућен на основу правила о међународној полицијској сарадњи.

Поред општих права која имају запослени у државној управи, која су регулисана Законом о раду, Законом о државним службеницима, Законом о министарствима, као и другим законима, полицијски службеници уживају и одређен скуп права која су предвиђена Законом о полицији. Та права су специфична, односно могу бити увек ограничена, или њихова примена одложена на краће време, због карактера и природе послова које обављају полицијски службеници. Овде ће бити наведена само нека права, која су у складу са природом и значајем полицијске професије: *право на синдикално, професионално и друго организовање; право на штрајк; право на стаж у увећаном трајању; право на накнаду у случају привремене неспособности за рад; право на престанак радног односа с правом на старосну или инвалидску пензију; право на отпремнину у висини плате примљене за последњих пет месеци; право на специфичну здравствену заштиту, као и право на годишњи одмор и одсуства.*

Остала права полицијских службеника обухваћена наведеним прописом су: право на новчану или другу помоћ, право на награде и признања, право на увећани коефицијент плате у складу са условима и резултатима у раду, право на путне трошкове и трошкове смештаја у случају упућивања на вршење дужности, право на превремено стицање вишег чина или звања и друга.

Општа питања, као што су *положај, дужности, права и одговорност комуналних полицајаца*, регулисана су прописима о радним односима, који важе за запослене у органима града, ако законом о комуналној полицији и прописима донетим на основу тог закона није друкчије одређено.

Комунални полицајац је службено лице, које има прописану униформу и ознаке и примењује законом прописана овлашћења у обављању комунално-полицијских послова. Комунални полицајац има *службену легитимацију* која му служи за представљање, а дужан је да је покаже пре примене овлашћења, на захтев лица према коме овлашћење примењује.

Службену легитимацију издаје *овлашћени градоначелник*, а службена легитимација мора да садржи податке о службеном својству, овлашћењима комуналног полицајца и његове идентификационе податке.

Боју, облик, саставне делове, обрасце службених легитимација, као и текст овлашћења комуналних полицајаца, прописује министар надлежан за локалну самоуправу (Закон о комуналној полицији, чл. 39–41). Исто тако, ради обављања послова из своје надлежности, комунални полицајци употребљавају *службена возила и посебну опрему*, а на водном подручју које је у надлежности града могу употребљавати и *службена пловила*.

Поред општих услова предвиђених у прописима о радним односима, који важе за органе града (држављанство, пунолетство, стручна спрема, неосуђиваност за

тежа кривична дела и др.), комунални полицајац у складу са одредбама Закона о комуналној полицији (чл. 32–38) мора да испуњава и посебне услове, и то да:

- има психофизичке способности потребне за обављање послова комуналне полиције, које се доказују лекарским уверењем овлашћене здравствене установе;
- има положен испит за обављање послова и примену овлашћења комуналног полицајца;
- није осуђиван на казну затвора од најмање шест месеци; и
- није му раније престао радни однос у државном или другом органу због теже повреде дужности из радног односа.

Комунални полицајац мора да има стечено најмање средње образовање у четворогодишњем трајању. *Комунални полицајац – приправник* може послове самостално да обавља после стручног оспособљавања и положеног испита.

Такође, у циљу професионалног и ефикасног обављања послова, комунални полицајац је дужан да се стручно усавршава, чиме се обавезује на проверу стручне оспособљености. Испити и провере стручне оспособљености обављају се пред *испитном комисијом* коју образује министар надлежан за локалну самоуправу, уз претходно прибављено мишљење министра унутрашњих послова.

Програм стручног оспособљавања и усавршавања, садржај и начин полагања испита и провере стручне оспособљености, начин вођења евиденције оспособљавања и усавршавања, положених испита и издатих уверења о положеним испитима и утврђеној оспособљености прописује министар надлежан за локалну самоуправу, уз претходно прибављено мишљење министра унутрашњих послова.

Послови које обавља комунална полиција, у смислу Закона о комуналној полицији (чл. 9–12), јесу:

- одржавање комуналног и другог законом уређеног реда од значаја за комуналну делатност;
- вршење контроле над применом закона и других прописа и општих аката из области комуналне и других делатности из надлежности града;
- остваривање надзора у јавном градском, приградском и другом локалном саобраћају, у складу са законом и прописима града;
- заштита животне средине, културних добара, локалних путева, улица и других јавних објеката од значаја за град; и
- подршка спровођењу прописа којима се обезбеђује несметано одвијање живота у граду, очување градских добара и извршавање других задатака из надлежности града.

Одржавањем комуналног реда сматра се одржавање реда у областима, односно питањима: снабдевања водом; одвођења отпадних и атмосферских вода; јавне чистоће; превоза и депоновања комуналног и другог отпада; локалних путева и улица; саобраћајних ознака и сигнализације; паркирања; превоза путника у градском и приградском саобраћају; ауто-такси превоза; постављања привремених пословних објеката; противпожарне заштите; заштите од буке у животној средини; контроле радног времена субјеката надзора; одржавања комуналних објеката, пијаца, гробаља, паркова, зелених и других јавних површина, јавне расвете, стамбених и других објеката.

Комунални полицајци обављају послове на тај начин што су стално присутни на местима где треба одржавати ред и предузимати друге превентивне мере и примењивати предвиђена овлашћења комуналне полиције.

Стратешким планом (доноси га градско веће на предлог начелника комуналне полиције), на основу процене постојећег стања, утврђују се приоритети у обављању послова комуналне полиције и дају основне смернице за даљи рад. Стратешки план и годишњи план рада комуналне полиције усклађују се са одговарајућим планским актима *полиције*, као и са ставовима о приоритетима за безбедност људи и имовине у граду.

Стручну помоћ у припреми стратешког плана и годишњег плана рада комуналне полиције пружа полиција, уз подршку Министарства унутрашњих послова.

Комунално-полицијске послове комунални полицајци обављају, а овлашћења примењују у складу са начелима *законитости, професионализма, сарадње, сразмерности и економичности*.

Начело законитости обавезује све комуналне полицајце да обављају комунално-полицијске послове и примењују само она овлашћења која су предвиђена у закону, и на начин како је то прописано законом и прописом донетим на основу закона. У складу са законом и другим прописима, *начелник комуналне полиције* даје обавезне инструкције комуналним полицајцима за обављање послова.

Примена начела професионализма – стручних знања, вештина и способности – је од изузетног значаја за законито и етичко поступање комуналног полицајца. Стално стручно усавршавање и периодичне провере знања (редовне и ванредне), које се обављају пред испитном комисијом, доприносе квалитетном, ефикасном и законитом обављању послова, што ће подићи углед и значај ове професије, како у граду где је образована комунална полиција, тако и на нивоу целе државе.

Начело сарадње подразумева да комунална полиција обавља законом прописане послове у сарадњи са полицијом (о чему ће бити више речи у посебном одељку), градским инспекцијским службама и грађанима. Комунална полиција у обављању послова сарађује са грађанима тако што грађани могу комуналној полицији подносити *пријаве, петиције и предлоге* у вези са комуналним редом

писменим путем, електронском поштом, а у хитним случајевима телефоном и непосредним усменим обраћањем, о чему комунална полиција прави *службену забелешку*. Комунална полиција је дужна да грађане, на њихов захтев, обавести о исходу поступања.

Комунална полиција у обављању послова сарађује са градским инспекцијским службама, законима и прописима града којима се уређује обављање инспекцијских послова. Сарадња се односи на међусобно обавештавање, размену информација, пружање непосредне помоћи и предузимање заједничких мера и активности од значаја за обављање послова комуналне полиције и градских инспекцијских служби. Облици и начин остваривања сарадње комуналне полиције и градских инспекцијских служби ближе се прописују актима скупштине града.

У свом раду комунални полицајци морају да се руководе принципом рада који налаже најмање штетне последице, а средства принуде примењују само кад је то апсолутно нужно, и у мери која је неопходна за извршење задатака без непотребних штетних последица, што подразумева начело сразмерности. То подразумева обавезу комуналног полицајца, када је у питању употреба физичке снаге, службене палице и средстава за везивање, да то учини само ако на други начин од себе или другог лица не може да одбије *истовремени, нескривљени и реални противправни напад*. Уопштено речено, када је у питању употреба средстава принуде комунални полицајац примењује иста начела као и када је у питању употреба полицијске принуде, а то су *законитост, потреба или уздржаност и пропорционалност* (Правилник о условима и начину употребе средстава принуде, чл. 2).

Начело економичности се реализује кроз приступ образовању комуналне полиције који налаже да број комуналних полицајаца *одговара* броју становника града према последњем попису, тако да на сваких 5.000 становника може имати највише једног комуналног полицајца.

Комуналном полицијом руководи *начелник комуналне полиције*. Начелник комуналне полиције и комунални полицајци у обављању послова из делокруга комуналне полиције имају посебна овлашћења.

У обављању послова комуналне полиције комунални полицајци имају овлашћења да:

- дају упозорење;
- издају усмено наређење;
- врше проверу идентитета;
- изврше довођење лица;
- обаве прегледање лица и предмета;
- привремено одузму предмете;
- обезбеде видео-надзор; и

- употребе средства принуде (физичку снагу, службену палицу и средства за везивање).

Поред ових овлашћења, комунални полицајац може, када је за то овлашћен, *изрећи мандатну казну, поднети пријаву надлежном органу* за учињено кривично дело, *поднети захтев* за вођење прекршајног поступка и *обавестити други надлежни орган* да предузме мере из своје надлежности.

Упозорење се може применити када комунални полицајац уочи да лице својим понашањем, деловањем или пропуштањем одређене радње може да наруши законом и другим прописима уређени комунални ред. Упозорење се даје *усмено, писано или путем средстава јавног информисања*.

Усмено наређење комунални полицајац издаје када треба спровести обавезна упутства и забране, као и наложити мере због којих је неопходно обавити посао из надлежности комуналне полиције. Кад комунална полиција предузима хитне мере и врши спасилачку функцију комунални полицајци *усмена наређења* издају само док те послове не преузму надлежни органи града и овлашћене организације, и то ради отклањања непосредне опасности по људе и имовину, као и неодложне заштите животне средине и друге заштите из делокруга града.

Комунални полицајац ће извршити *проверу идентитета* лица чије понашање или деловање представља кршење прописа из делокруга комуналне полиције. Провера идентитета врши се *увидом у личну исправу или на основу изјаве лица* чији је идентитет проверен.

Ако комунални полицајац не може да утврди идентитет лица провером, то лице ће без одлагања *довести* надлежном органу ради утврђивања идентитета.

Такође, приликом обављања законом утврђених послова, комунални полицајац може извршити *преглед лица* затеченог у кршењу прописа из делокруга комуналне полиције, *возила и предмета* који су у непосредној близини или под надзором лица које прегледа.

Комунални полицајац привремено може *одузети предмет* који је прибављен, употребљен или настао кршењем прописа из делокруга комуналне полиције. Привремено одузете предмете комунални полицајци дужни су да *предају надлежном органу* (полиција или суд), а приликом одузимања предмета комунални полицајац дужан је да изда *потврду*.

Када је то потребно, ради спречавања кршења прописа из делокруга комуналне полиције, одређени простор и објекат може се обезбедити *видео-надзором*. Уређаји за видео-надзор морају бити видљиви, са истакнутим натписом да је простор или објекат обезбеђен видео-надзором.

Посебно је значајно законски утемељено право комуналне полиције да у вршењу послова може употребити *средства принуде* (физичку снагу, службену палицу и средства за везивање лица). Комунални полицајац може да употреби ова средства принуде само ако у обављању послова на други начин од себе или другог не може да одбије напад. Службена палица има техничка обележја

утврђена подзаконским прописима *полиције о средствима принуде*, односно о посебној опреми за обављање полицијских послова. Средства за везивање комунални полицајац може, у складу са законом, да употреби против лица које пружа отпор или покушава да побегне. Средствима за везивање сматрају се *службене лисице, пластичне затеге* и друга за то намењена средства према Закону о полицији, са техничким и другим карактеристикама утврђеним подзаконским прописом о средствима принуде.

Овлашћења комуналне полиције утврђена Законом о комуналној полицији (одредбе чл. 17–24) примењују се под условима и на начин утврђен Законом о полицији и подзаконским прописима о полицијским овлашћењима и начину обављања полицијских послова (Упутство о полицијској етици и начину обављања полицијских послова 01, број 2537/2003. тач. 2, 11, 14, 21. и 22).

У обављању послова и примени овлашћења комунални полицајци тесно сарађују са *полицијом*. Када је то потребно ради извршавања послова из надлежности комуналне полиције, на образложени захтев, полиција ће доставити личне податке грађана, податке о возилима и друге податке из евиденција које води у складу са законом. Ради развијања међусобне сарадње комуналне полиције и полиције градоначелник може споразумно са министром унутрашњих послова да доноси одговарајуће *акте о сарадњи* и оснива *координациона тела* од значаја за остваривање заједничких циљева. Све ове активности треба да се одвијају према одређеним принципима, и то:

- партнерство и аутономија;
- споразумевање;
- надређеност и контрола; и
- правна сигурност.

Принцип партнерства и аутономије се реализује обављањем послова на високом степену професионализма, стручности и одговорности у законитом извршавању задатака, свако у сектору своје надлежности, и пружање помоћи у складу са правилима службе и упутствима надлежних руководиоца (начелник комуналне полиције, начелник подручне полицијске управе). Комунална полиција пружа помоћ надлежним органима града, као и предузећима, организацијама и установама које на основу *одлуке скупштине града* одлучују о појединим правима грађана, правних лица или других странака.

Ако спровођење извршења одлука ових органа не буде могуће (пружа се физички отпор и сл.) или не успе и поред ангажовања комуналне полиције, надлежни орган града, односно овлашћена организација, подноси захтев *полицији* да пружи помоћ у спровођењу извршења, у складу са Законом о полицији.

Споразумевање се изражава кроз потребу заједничког процењивања и планирања задатака, када је у питању безбедност људи и имовине на подручју града,

за које је образована комунална полиција. То се спроводи кроз стратешке и годишње планове рада комуналне полиције и полиције, које доносе надлежни органи и руководиоци (скупштина града, начелник комуналне полиције и начелник подручне полицијске управе).

Принципи надређености и контроле се огледају у обавези начелника комуналне полиције да обавештава надлежну полицијску управу најкасније 48 часова након употребе средстава принуде. Ако приликом употребе средстава принуде настане телесна повреда или наступи смрт лица, начелник комуналне полиције подноси о томе *писани извештај* надлежној полицијској управи.

Извештај треба да садржи све релевантне податке, и то: име и презиме и број легитимације комуналног полицајца који је употребио средства принуде; датум, време и место употребе; податке о лицу према коме су средства принуде употребљена; врсту употребљеног средства принуде; разлог употребе; опис догађаја и повреда нанетих лицу или комуналном полицајцу; податке о времену и месту пружању медицинске помоћи; податке о штети насталој услед употребе средстава принуде; податке о сведоцима догађаја и материјалним доказима.

На основу ових података надлежни руководиоцац (начелник подручне полицијске управе или лице које он овласти) може оценити законитост и правилност употребе средстава принуде и, у складу са законом, покренути одговарајући поступак, као и против сваког грађанина.

Правна сигурност обухвата адекватну кривично-правну и сваку другу заштиту полицијских службеника и комуналних полицајаца. Исто тако, комунални полицајци могу пружити помоћ полицијском службенику у извршењу службеног задатка. Ако том приликом буду повређени, или наступе теже последице, имају иста права као и полицијски службеник (право на социјалну, инвалидску и другу заштиту). На овај начин, комунални полицајци непосредно доприносе безбедносној заштити имовине и лица. У случају да буду угрожени, а налазе се ван службе, комунални полицајци имају право на *нежну одбрану* и *крајњу нужду*, чиме се искључује кривично гоњење, што се односи и на сваког грађанина.

Исто тако, комунални полицајац је у обављању службене дужности заштићен, јер има статус *службеног лица* и ужива кривично-правну заштиту прописану законом. Кривичним закоником су прописана кривична дела која чини оно лице које омета, спречава или нападне службено лице у вршењу послова, што се односи и на комуналног полицајца.

Спровођење наведених принципа треба да се одвија у високопрофесионалном раду, као и у колегијалним односима, те међусобном поверењу и коректности. То се реализује кроз правилан избор, обучавање и стално оспособљавање (курсеви, семинари и сл.) полицајаца и комуналних полицајаца, који треба да буду максимално мотивисани да извршавају овакве задатке.

Контрола у извршавању комунално-полицијских послова треба да се заснива на остваривању увида у свакодневно извршавање радних задатака, што је поверено начелнику комуналне полиције (шеф организационе јединице). Исто

тако, у случајевима када се утврди да је комунални полицајац починио повреду радне дужности или учинио кривично дело, начелник комуналне полиције је обавезан да покрене дисциплински поступак.

Када се ради о употреби средстава принуде, комунални полицајац подноси *писани извештај* начелнику комуналне полиције, односно лицу које начелник овласти да оцењује оправданост и правилност употребе средстава принуде. Извештај се подноси најкасније *24 часа* од употребе средстава принуде, а садржи податке о лицу, времену и месту употребе средстава принуде, врсти употребљеног средства принуде и другим чињеницама и околностима од значаја за оцену оправданости и правилности употребе средства принуде. У случају неоправдане и неправилне употребе средстава принуде начелник комуналне полиције предузима законом предвиђене мере ради утврђивања дисциплинске, прекршајне, односно кривичне одговорности комуналног полицајца.

Контрола рада комуналне полиције *подношењем притужби* је веома значајна, јер свако лице може поднети притужбу ако сматра да су му незаконитом или неправилном применом овлашћења комуналног полицајца повређена права.

Притужба се подноси у року од *30 дана* од дана када је до повреде дошло, а разматра је, и све околности у вези с њом утврђује начелник комуналне полиције. Такође, начелник комуналне полиције мора подносиоца притужбе да обавести о евентуалним мерама које је предузео достављањем *писаног одговора* у року од *15 дана* од дана пријема притужбе, чиме је поступак по притужби закључен.

Комисију за решавање притужби образује скупштина града. У комисију, која се састоји од председника и четири члана, обавезно се именују *три одборника* скупштине града, *начелник комуналне полиције* и *представник полиције*.

Улога и задаци које полиција Републике Србије извршава у области заштите и одржавања јавног реда, контроле и регулисања саобраћаја, безбедносне заштите имовине, сарадње са органима територијалне аутономије и локалне самоуправе, биће далеко значајнија и ефикаснија ако се обавља уз помоћ и сарадњу са комуналном полицијом. Сарадња и партнерски односи у спровођењу националних законских прописа и прописа донетих на основу закона (одлуке, упутства и други акти скупштине града или овлашћених руковођилаца) допринеће да се заштити личних слобода и имовинских права, као и обезбеђењу комуналног реда на јавном месту, да приоритет у раду униформисаног полицијског службеника и комуналног полицајца. На тај начин се шаље јасна порука и опредељење да безбедносној заштити грађана, поред полиције, и органи локалне самоуправе могу дати значајан допринос у одржавању комуналног реда на јавним местима.

Литература:

- Пилиповић, Војин, *Полицијска функција у процесу реформи политичког система Србије*, докторска дисертација – рукопис, Факултет политичких наука, Београд, 2009.
- Устав Републике Србије. *Службени гласник РС*, бр. 83/06 и 98/06.
- Закон о кривичном поступку. *Службени гласник РС*, бр. 58/04.
- Кривични законик. *Службени гласник РС*, бр. 85/05.
- Закон о комуналној полицији. *Службени гласник РС*, бр. 51/09.
- Закон о полицији. *Службени гласник РС*, бр. 101/05.
- Закон о министарствима. *Службени гласник РС*, бр. 44/91, 87/92 и 67/93.
- Закон о државним службеницима. *Службени гласник РС*, бр. 79/05, 81/05, 64/07, 67/07, 83/08 и 116/08.
- Правилник о начину обављања полицијских послова. *Службени гласник РС*, бр. 22/07.
- Правилник о условима и начину употребе средстава принуде. *Службени гласник РС*, бр. 133/04.
- Упутство о полицијској етици и начину обављања полицијских послова 01, број 2537/03. *Службени гласник РС*, бр. 41/03.

Role of Police and Municipal Police in Exercising the Local Security in Serbia

SUMMARY: The paper treated the normative, security, humanitarian and ethical aspects of the relationship between the police and municipal police in local security. Human security is one of the vital functions of each state, so success in the field of security, very important for the reputation of the Republic of Serbia and the legal security of its citizens, no matter where they are (at work, at home, in the street, at the market, in a restaurant, etc.). Republic of Serbia is trying to develop and improve all aspects of security protection for the public and local security, paying special attention, to maintaining communal order and the environment, people and goods, security and protection of order in land use, facilities, local roads, streets and other public facilities. In this way, the state of Serbia, through state authorities (police) and local government (municipal police), provides local security protection to all citizens and meeting basic (everyday) life needs.

KEY WORDS: *police, authority, jobs, control, cooperation*

Savremeni koncept istraživanja stavova potrošača

REZIME: Istraživanje stavova potrošača predstavlja jedno od osnovnih područja aktivnosti procesa marketing istraživanja. Stavovi su važna determinanta ponašanja potrošača, tako da se njihovim ispitivanjem može stvoriti kvalitetna informaciona osnova za formulisanje i implementaciju marketinških strategija, kao i za donošenje različitih poslovnih odluka. S obzirom na činjenicu da preduzeća koja u svom poslovanju slede principe i načela marketing orijentacije posmatraju kupce kao polaznu i finalnu tačku svih marketinških aktivnosti, istraživanje stavova potrošača može pružiti korisna saznanja u vezi sa potrebama i željama ciljnog tržišta, čime se ublažava, ili možda čak u potpunosti eliminiše rizik donošenja pogrešnih poslovnih odluka. Međutim, stavovi nisu samo jedan od osnovnih faktora ponašanja potrošača, već oni predstavljaju i značajan indikator analize imidža određenog proizvođača, marke proizvoda ili usluge. Dobijeni rezultati pružaju mogućnost preduzeću da sprovede komparativnu analizu sopstvenog imidža i imidža svojih direktnih konkurenata. Na taj način se može izvršiti dijagnoza postojećeg stanja, ali se takođe mogu uočiti određene prednosti, kao i nedostaci koji karakterišu poslovanje datog preduzeća. Takođe, na osnovu istraženih stavova mogu se predvideti i buduće namere potrošača, kao i činioци koji imaju dominirajući uticaj na njihovo donošenje odluka u procesu kupovine.

KLJUČNE REČI: *stavovi, potrošači, istraživanje tržišta, marketing orijentacija, ponašanje*

*Kupac nije u pravu,
ali je uvek onaj koji daje novac*
F. Baum

Početak dvadeset i prvog veka je period ne samo rastuće globalizacije, pojačane konkurencije, razvoja interneta, već i period snažnog jačanja uloge i raznolikosti potrošača na svetskom tržištu. Ljudi se razlikuju po kulturama kojima pripadaju, ali i unutar svojih kultura. Raznolikost potrošača se ne javlja samo kao posledica dejstva socioloških i demografskih varijabli. Potrošači se sve više mogu međusobno diferencirati i po svojim svakodnevnim aktivnostima, interesima, namerama i sklonostima. Očito je da se posao ponuđača proizvoda i usluga mora usmeriti ka razumevanju, predviđanju i zadovoljavanju specifičnih potreba i želja potrošača.

Međutim, diferencijacija nije karakteristična samo za potrošače, već i za ponuđače. Koncept masovnog marketinga se sve više napušta i zamenjuje konceptom ciljnog marketinga, čija je karakteristika deljenje tržišta na više različitih segmenata i podešavanje marketing miksa prema svakom od izabраниh segmenata. Čini se da su i mogućnosti tržišnog komuniciranja veće nego ikad. Sem klasičnog oglašavanja pu-

tem elektronskih i štampanih medija, uočljiva je ekspanzija internet marketinga za koji mnogi analitičari opravdano smatraju da će uskoro postati vodeći instrument promotivnog miksa.

Imajući u vidu svu raznolikost okruženja, mnoga preduzeća se mogu zapitati koje potrebe i stavove imaju njihovi potrošači. Odgovor na postavljeno pitanje pruža nam *istraživanje potrošača*. Istraživanje potrošača obuhvata sistematske metode i tehnike koje marketari koriste radi prikupljanja informacija o internim i eksternim faktorima koji utiču na proces donošenja odluka potrošača o kupovini. Najvažnija područja aktivnosti istraživanja potrošača su istraživanje stavova, potreba, percepcije, motivacije, učenja i životnog stila potrošača. Naravno, ne treba umanjiti ni značaj socioloških i demografskih istraživanja. Sva navedena istraživanja se sprovode sa ciljem razumevanja načina na koji potrošači obavljaju kupovinu i koriste proizvode i usluge. „Upoznavanjem psihološkog bića potrošača marketari mogu lakše predvideti njihove reakcije, što je i osnovni preduslov pravilnog segmentiranja tržišta i formulisanja i kreiranja odgovarajućeg marketing miksa.“¹

Gotovo svi ekonomisti se slažu da je pružanje vrednosti potrošačima i ostvarivanje odgovarajuće dobiti krajnji cilj sprovođenja svih marketinških aktivnosti. Stvaranjem prave vrednosti firma stiče lojalne potrošače, što predstavlja jedan od autputa uspešnog marketinga. Vrednost se može definisati kao jedinstvena kombinacija koristi i žrtava koje se javljaju kada potrošač koristi određeni proizvod ili uslugu da bi zadovoljio svoje potrebe. Vrednost uključuje kvalitet, cenu, ugodnost, isporuku na vreme, posleprodajne usluge. „Zato je važno da svako preduzeće identifikuje ne samo svoje konkurente, već i da istraži stavove svojih ciljnih potrošača, kako bi adekvatnom kombinacijom instrumenata marketing miksa uspeo da odgovori zahtevima tržišta.“²

Istraživanje potrošača naročito postaje značajno u periodu ekspanzije marketing orijentacije. Za razliku od prodajne orijentacije, koja je bazirana na potrebama prodavača, marketing orijentacija je fokusirana na potrebe kupaca. Njen cilj je i dalje prodaja proizvedenih proizvoda, ali na bazi uspostavljanja dobrih dugogodišnjih odnosa sa ciljnim kupcima uz ostvarenje odgovarajućeg nivoa profita. Dakle, u fokusu svih marketinških aktivnosti su potrošači. Umesto pokušaja da se potrošači nagovore da kupe proizvode koje je firma već proizvela, marketinški orijentisane firme proizvode samo one proizvode za koje su prethodna istraživanja pokazala da ih potrošači žele.

Ključna pretpostavka za uspešno sprovođenje marketinške koncepcije je ta da preduzeće mora istražiti potrebe i želje potrošača i kreirati ponudu koja će biti bolja od ponude konkurenata. Marketinška orijentacija se temelji na premisi da preduzeće mora proizvoditi u skladu sa zahtevima potrošača, a ne nastojati da plasira proizvode bez prethodno obavljenog istraživanja tržišta. Osnovne komponente marketing ori-

¹ Hanna, N., Wozniak, R., *Consumer Behaviour*, Prentice-Hall, Inc., New Jersey, 2001, str. 35–37.

² Berkowitz, E., Kerin, R., Hartley, S., Rudelius, W., *Marketing*, Irwin, Boston, 1994, str. 13–16.

jentacije su orijentacija na konkurente, orijentacija na potrošače i interfunkcionalna koordinacija.

Efikasno sprovođenje marketing orijentacije zavisi od stepena u kojem organizacija prikuplja i analizira informacije o svojim mušterijama, formuliše strategiju za ispunjenje njihovih želja i implementira tu strategiju kako bi izašla u susret potrošačima. „Marketing orijentacija se može posmatrati kao višedimenzionalni koncept koji uključuje: 1) akviziciju informacija (prikupljanje informacija o kupcima, o trendovima na tržištu, aktivnostima konkurenata, šansama, pretnjama); 2) distribuciju informacija, tj. njihovu horizontalnu i vertikalnu raspodelu unutar preduzeća; 3) analizu prikupljenih informacija.“³

Široko prihvatanje marketing orijentacije u Evropi, SAD, ali i u ostalim delovima sveta pružilo je podsticaj za istraživanje ponašanja potrošača. Da bi se identifikovale nezadovoljene potrebe potrošača kompanije su sve češće i sve ozbiljnije počele da sprovode opsežna marketing istraživanja. Marketing orijentacija je, dakle, ukazala na izuzetno veliku važnost istraživanja potrošača. Prema tome, razvoj novih proizvoda i marketinških strategija ne sme se sprovesti pre studioznog istraživanja potrošača i njihovog ponašanja u procesu kupovine. Poznavanje faktora koji utiču na ponašanje potrošača omogućuje preduzeću da realno predvidi njihove buduće reakcije i da u skladu s njima postavi odgovarajuće marketing strategije i akcije.

Mnoga uspešna preduzeća smatraju da je razumevanje potrošača integralni deo korporativne misije i esencijalni input marketinških planova i akcija. Svrha istraživanja ponašanja potrošača ogleda se u smanjivanju rizika u procesu poslovnog odlučivanja. Važno je prikupiti informacije koje omogućuju bolje poznavanje stavova i potreba potrošača kako bi se, saglasno tome, kreirao proizvodni program i povećao obim prodaje i profit. Da bi se anticipirali trendovi u ponašanju potrošača preduzeće mora posedovati sposobnost ispitivanja njihovih stavova i namera.

Prelazak preduzeća sa proizvodne i prodajne na marketing orijentaciju označio je opredeljenje da se proizvodi u skladu sa zahtevima potrošača. Time se potrebe i želje potrošača stavljaju u centar marketing istraživanja. Preduzeća preduzimaju marketing istraživanja kako bi identifikovala nezadovoljene potrebe i želje svojih kupaca.

Da bi ostvarilo svoj cilj, istraživanje potrošača se mora usmeriti ka prikupljanju sledećih vrsta informacija:

- informacija o procesu kupovine;
- informacija o karakteristikama potrošača;
- informacija o načinu korišćenja proizvoda;
- informacija o lojalnosti potrošača;
- informacija o tržišnim segmentima;
- informacija o nivou satisfakcije potrošača.

³ Hanison-Walker, J., The measurement of market orientation and impact on business performance, *Journal of Quality Management*, vol. 6, pp. 139–172, Elsevier, Amsterdam, 2001, str. 139–146.

Prva vrsta informacija omogućava marketarima da shvate zašto se potrošači odlučuju za kupovinu određene marke proizvoda, gde kupuju određeni proizvod, koliko često, kako plaćaju taj proizvod. Na taj način moguće je utvrditi snage i slabosti proizvoda, što može biti od koristi za njegovo buduće pravilno pozicioniranje.

Kada su u pitanju informacije o karakteristikama potrošača, važno je istaći da se njihova vrednost bazira na tome što pružanju znanja marketarima o demografskim, sociološkim i psihološkim karakteristikama samih potrošača. Informacije o načinu korišćenja proizvoda su takode važne, jer predstavljaju bazu marketing menadžerima za donošenje odluka o poboljšanju kvaliteta proizvoda, promeni dizajna i stvaranju novih vidova upotreba.

Značajno polje istraživanja potrošača predstavlja i analiza lojalnosti potrošača određenoj marki proizvoda. Pojedine studije ukazuju na to da je šest puta skuplje da firma privuče nove potrošače nego da zadrži postojeće. U tom kontekstu, važno je razviti adekvatnu strategiju pružanja posleprodajnih usluga, kako bi se ublažilo eventualno nezadovoljstvo pojedinih potrošača i kako bi se svim kupcima datog proizvoda stavilo do znanja da firma aktivno razmišlja o njima. Istraživanje potrošača je, takođe, i pretfaza uspešne segmentacije tržišta. U mnogim privrednim granama je nemoguće sa identičnim proizvodnim programom pokriti čitavo tržište, tako da je odabir atraktivnih segmenata realnost sa kojom se preduzeća moraju suočiti. Sasvim je logično da se plasiranje odgovarajućeg marketing miksa potrošačima zasniva na prethodnom istraživanju njihovih stavova, potreba i motiva.

„Merenje satisfakcije potrošača je pokušaj otkrivanja njihovog nivoa zadovoljstva ponudom preduzeća. Ovaj vid informacija je koristan za analizu imidža firme. Na osnovu tih saznanja firma može preuzeti odgovarajuće marketing strategije radi poboljšanja sopstvenog imidža.“⁴

Istraživanje potrošača pruža osnovu za pravilnu segmentaciju tržišta. S obzirom na to da se određeni proizvod neće podjednako dopasti svim potrošačima, potrebno je da se heterogeno tržište segmentira po osnovu brojnih kriterijuma. „Informacije o potrošačima su od velikog značaja za precizno definisanje ciljnog tržišta, identifikovanje kriterijuma segmentacije, razumevanje potreba različitih segmenata, analizu atraktivnosti pojedinih segmenata, analizu konkurencije, kao i određivanje odgovarajućih ciljeva i marketing strategija na odabranim tržišnim segmentima.“⁵

U mnogim poslovnim područjima strategijom masovnog marketinga se ne može izaći u susret različitim željama potrošača. Da bi se ovaj problem rešio, neophodno je potrošače podeliti u određene segmente u zavisnosti od njihovih zahteva i ponašanja. Međutim, pravilna podela tržišta na segmente može u potpunosti pasti u vodu ukoliko je preduzeće nefleksibilno i ako ono ne poseduje odgovarajuće resurse za opsluživanje različitih segmenata. „Takođe, loša horizontalna i vertikalna komunikacija unutar preduzeća može prouzrokovati određene probleme.“⁶ „Da bi se uspešno

⁴ Hanna, N., Wozniak, R., *op. cit.*, str. 37–39.

⁵ McDonald, M., Dunbar, I., *Market Segmentation*, Elsevier Butterworth-Heinemann, London, 2004, str. 239–311 i 385–413.

⁶ Dibb, S., Simkin, L., *Market Segmentation, Industrial Marketing Management*, vol. 30, pp. 609–625, Elsevier, Amsterdam, 2001, str. 609–613.

sprovela marketing segmentacija važno je odrediti postojeću bazu kupaca, definisati željeni profil mušterija, sagledati sopstvene resurse i sprovesti odgovarajuću akciju.⁷

Istraživanje potrošača je važno ne samo za profitna, već i za neprofitna preduzeća, kao i za državne organizacije i institucije. Za profitna preduzeća privlačenje i stvaranje lojalnih potrošača je kritična aktivnost za opstanak i razvoj. Za neprofitna preduzeća istraživanje potrošača je osnova za definisanje njihove misije. Poznavanje potrošača pomaže neprofitnim institucijama u razvijanju adekvatnih programa komunikacije sa donatorima ili u vršenju uticaja na promenu ponašanja potrošača (npr. akcije za smanjenje broja pušača). „Ostvarenje zadovoljavajućeg nivoa profita je nužan uslov uspešnog poslovanja i profitnih i neprofitnih preduzeća, uprkos činjenici da se često ističe kako profit nije primarni motiv neprofitnih institucija.“⁸ Politika vlade takođe mora uvažavati potrebe potrošača i njihove aktivnosti. Vladine organizacije, prilikom definisanja zakonodavnih regulativa na tržištu, imaju zadatak da štite interese potrošača.

Kriterijumi segmentacije tržišta

GEOGRAFSKA SEGMENTACIJA	
Regija Veličina grada	Gustina naseljenosti Klima
DEMOGRAFSKA SEGMENTACIJA	
Starost Pol Bračno stanje	Prihod Obrazovanje Zanimanje
PSIHOLOŠKA SEGMENTACIJA	
Potrebe/motivi Ličnost Percepcija	Učenje Stavovi
PSIHOGRAFSKA SEGMENTACIJA	
Stil života	
SOCIOKULTURNA SEGMENTACIJA	
Kultura Religija Supkultura	Društvena klasa Porodica
SEGMENTACIJA PREMA KRITERIJUMU UPOTREBE PROIZVODA	
Stepen korišćenja proizvoda Stepen svesnosti	Lojalnost marki

Izvor: Solomon, M., Bamossy, G., Askegaard, S., *Consumer Behaviour*, Pearson Education Limited, Harlow; 2002, str. 8.

⁷ Palmer, R., Millier, P., Segmentation: Identification, intuition and implementation, *Industrial Marketing Management*, vol. 33, pp. 779–785, Elsevier, Amsterdam, 2004, str. 780–788.

⁸ Ewing, M., Napoli, J., Developing and validating a multidimensional nonprofit brand orientation scale, *Journal of Business Research*, vol. 58, pp. 841–853, Elsevier, Amsterdam, str. 841–842.

Na kraju treba istaći da su razvoj interneta i trend globalizacije tržišta ugradili jednu novu dimenziju u proces istraživanja potrošača. Zahvaljujući internetu, proces marketing istraživanja je dobio na brzini i fleksibilnosti u obezbeđivanju kvantitativnih podataka. Sada je moguće anketiranje potrošača organizovati elektronskim putem, što znatno skraćuje vremenski period i smanjuje troškove istraživanja. Internet je omogućio novi vid interakcije između istraživača i ispitanika. Firme se mogu obratiti potrošačima i pozvati ih da posete njihove veb-sajtove. Na ovaj način mogu se ne samo anketirati potrošači, već se u „čet sobama“ mogu organizovati i on-lajn grupne diskusije.

Broj ljudi koji koriste internet u stalnom je porastu. Internet omogućava brzu i laku dostupnost brojnim podacima. Studije pokazuju da ljudi imaju pozitivne stavove prema internetu uprkos činjenici da on ima i svoje negativne strane. Zahvaljujući internetu, mogu se obaviti i poslovne transakcije, pa čak i on-lajn studiranje. „Internet se, dakle, može koristiti i kao sredstvo za edukaciju mladih.“⁹

Fenomen globalizacije odrazio se i na ponašanje potrošača. Sve više ljudi živi svoje porodične i profesionalne živote u više različitih država. Upravo iz tog razloga marketing istraživanje je dobilo multinacionalni i globalni karakter. „Istraživači moraju posedovati sposobnost sintetizovanja podataka iz različitih zemalja, kao i utvrđivanja ključnih determinanti dobijenih rezultata.“¹⁰

Potrošnja je oduvek bila jedna od osnovnih odlika ljudske prirode. Međutim, kupovina proizvoda i usluga koja nije imala kao osnovnu svrhu ispunjavanje fundamentalnih potreba čoveka, već zadovoljavanje nekih specifičnih želja, počinje da se razvija tek u drugoj polovini dvadesetog veka. Savremeni oblici poslovanja baziraju se na čvrstim vezama između preduzeća i njihovih mušterija. Uspeh se više ne zasniva samo na proizvodnji kvalitetnih proizvoda i njihovoj prodaji, već pre svega na uspostavljanju dugoročnih odnosa sa kupcima. Zato je marketing orijentacija preduzeća vitalna karika ostvarenja pozitivnih poslovnih rezultata.

Savremeni potrošač se jasno razlikuje od svojih prethodnika. On je, pre svega, dobro informisan o ponudi željenih proizvoda i usluga. Njegovi stavovi imaju vidan uticaj na formulisanje marketing miksa preduzeća. Stoga marketari moraju posebno da usmere pažnju na istraživanje stavova i ponašanja potrošača, kako bi se kroz napuštanje klasičnog koncepta proizvodne orijentacije razumela priroda potrošača.

Prvi korak u razumevanju novih vidova potrošnje, prirode i kulture potrošača ogleda se u prepoznavanju različitih stavova potrošača prema konceptu vremena. Vreme postaje dragocen resurs. Mnogi potrošači sa visokim nivoima dohotka nemaju dovoljno vremena za obavljanje nekih kućnih poslova, kao što su pranje veša, spremanje kuće, čuvanje dece, već angažuju ljude koji će im obaviti te poslove. Nedostatak

⁹ Zhang, Y., Development and validation of an internet use attitude scale, *Computers&Education*, xxx, Elsevier Amsterdam, 2005.

¹⁰ Arnould, E., Price, L., Zinkhan, G., *Consumers*, McGraw Hill, Boston, 2004, str. 214–223.

vremena, kao jedna od osnovnih odlika savremenog potrošača, omogućio je ekspanziju agencija za pružanje ličnih usluga.

Savremeni potrošači, takođe, vode kompleksan život. Oni više ne slede ustaljeni obrazac ponašanja, već menjaju svoje stavove i ponašanje u zavisnosti od situacije u kojoj se nalaze. Većina njih vodi različite stilove života koji se menjaju iz dana u dan, iz časa u čas. Dakle, potrošači su kameleoni koji se prilagođavaju različitim situacijama iz njihovog neposrednog okruženja.

Ovakav kompleksan vid ponašanja potrošača predstavlja veliki problem marketarima u procesu formulisanja i implementacije uspešne segmentacije tržišta. Jako je teško precizno formirati segmente s obzirom na činjenicu da je ponašanje potrošača promenljiva varijabla. Jedan isti potrošač bi se, naime, mogao svrstati u više segmenta u zavisnosti od načina života koji trenutno vodi. U avionskoj industriji, putnik prilikom poslovnog leta može da se odluči za biznis klasu, dok se prilikom porodičnog turističkog putovanja može odlučiti za ekonomsku klasu ili za avionsku kartu sa specijalnom ponudom (npr. nešto skuplja karta čiji vlasnici mogu učestvovati u određenoj nagradnoj igri). Kreiranje odgovarajuće marketing strategije koja će uspeti da zadovolji promenljive potrebe i želje potrošača nesumnjivo je izuzetno kompleksan zadatak. Ljudi koji se bave marketing istraživanjima moraju stalno meriti stavove potrošača kako bi njihove potrebe i želje u potpunosti bile zadovoljene.

Savremeni potrošači su marketinški obrazovani i izuzetno zahtevni. Očito je da u njihovom privlačenju marketing igra veću ulogu nego što je to nekada bio slučaj. Savremeni potrošači veoma dobro poznaju marketing i marketinške aktivnosti, gotovo kao i sami marketari. Zato se oni moraju aktivno uključiti u proces formulisanja marketing strategija preduzeća, tj. jednostavno se mora uspostaviti partnerski odnos između njih i preduzeća.

Još jedna bitna karakteristika savremenog potrošača je i njegovo poznavanje informacionih tehnologija. Razvoj mobilnih telefona je izuzetno olakšao povezivanje ljudi sa različitim lokacija. Pojedine mobilne mreže nude i mogućnost emitovanja malih oglasa. Istraživanja pokazuju da je u V. Britaniji 2005. godine preko 40 miliona ljudi posedovalo mobilne telefone. „Novi vidovi kupovine se mogu ostvariti i putem interneta. Iako je internet postao izuzetno moćan i popularan vid komunikacije, za sada ga ljudi još uvek više koriste radi prikupljanja raznih informacija, tako da on-lajn kupovina još uvek nije zaživela kako se to očekuje.“¹¹

Neminovno je da je vreme masovnog marketinga zauvek prošlo, tako da se formulisanje odgovarajuće marketing strategije mora zasnivati na prethodnom istraživanju stavova i ponašanja potrošača. U fokusu svih marketing aktivnosti je vrednost za potrošača. Novi potrošač je izložen ogromnom broju medija. Stalno je pod uticajem brojnih oglasa, pa ga je, samim tim, i teže privući. Osim toga, on je karakterističan i po visokom stepenu nelojalnosti prema dobavljačima koje može lako promeniti. Novi potrošač je, takođe, postao i snažan faktor uticaja na formiranje cena proizvoda.

¹¹ Baker, S., *New Consumer Marketing*, John Wiley & Sons, Chichester, 2003, str. 27–35.

Marketing savremenog potrošača (NCM) predstavlja novi pristup u zadovoljenju potreba potrošača, koji se bitno razlikuje od tradicionalnih pristupa i strategija karakterističnih za proizvodnu i prodajnu orijentaciju. On je prvenstveno usmeren ka potrošačima koje tretira kao početnu i finalnu tačku razvoja marketing strategije. Ovaj koncept se bazira na kontinualnom istraživanju stavova potrošača radi zadovoljenja njihovih potreba i želja.

NCM je poslovna disciplina čiji se osnovni cilj ogleda u stvaranju održive konkurentske prednosti preduzeća kroz superioran proces definisanja vrednosti, kreiranja vrednosti i pružanja vrednosti potrošačima. Da bi se efikasno implementirale ove tri ključne komponente NCM-a potrebno je da firma poseduje sposobnost razumevanja potrošača, inovativnost i agilnost.

NCM je instrument koji omogućuje marketarima da što bolje shvate kompleksnost tržišta. Koncept NCM-a predstavlja oružje putem kojeg se može opstati u interaktivnom okruženju koje donosi puno pretnji, ali i mogućnosti. Model NCM-a u centar svojih aktivnosti stavlja vrednost za potrošača. NCM je zapravo produžetak i poboljšani model marketinga odnosa. Da bismo ukazali na vrednost koju NCM pruža, kako preduzeću tako i potrošačima, napravićemo paralelu između NCM-a, marketinga odnosa i transakcionog marketinga.

Transakcioni marketing se pre svega bazira na prodajnoj orijentaciji i na privlačenju velikog broja novih kupaca. Kod ovog marketing pristupa profit se ostvaruje povećanjem obima prodaje, ali se pri tome ne obraća dovoljno pažnje na uspostavljanje dugoročnih odnosa sa potrošačima i na uspostavljanje njihove lojalnosti.

S druge strane, marketing odnosa svoj osnovni cilj vidi u ostvarenju profitabilnosti kroz obezbeđivanje satisfakcije potrošača i uspostavljanje dugoročnih odnosa sa potrošačima. Dakle, ovaj koncept je usmeren ka stvaranju lojalnih potrošača. I konačno, NCM – kao novi vid marketinga odnosa – fokusiran je na razumevanje potrošača, inovativnost i agilnost, kako bi se dugoročna profitabilnost postigla orijentacijom ka vrednosti za potrošača. „U tom kontekstu, nije važno samo obaviti uspešnu poslovnu transakciju, već i ispuniti čitav niz uslova koji će za posledicu stvoriti dobre dugoročne odnose između dve strane. Zato u najvažnije komponente ovakvog poslovnog pristupa možemo svrstati međusobno poverenje između partnera, povezanost, komunikaciju, zajednički sistem vrednosti, empatiju i reciprocitet.“¹²

Iako je usko povezan sa marketingom odnosa, NCM je za korak više orijentisan ka savremenom potrošaču i ka zadovoljenju njegovih potreba i želja. Savremeni potrošači vode veoma dinamičan život, menjaju stilove života iz dana u dan i zato je orijentacija ka vrednosti za potrošača najbolji način za njihovo pridobijanje. „NCM nudi viši stepen fleksibilnosti u prilagođavanju ponude preduzeća promenljivim zahtevima potrošača, zbog čega predstavlja izvor buduće profitabilnosti.“¹³

Marketing odnosa je uspešan marketing pristup ukoliko je tržište zrelo i zasićeno,

¹² Sin, L., Tse, A., Yau, O., Chow, R., Lee, J., Lau, L., Relation marketing orientation, *Journal of Business Research*, vol. 55, pp. 185–194, Elsevier, Amsterdam, 2005, str. 185–188 M91–198.

¹³ Baker, S., *op. cit.*, str. 51–57 i 64–71.

a potrošači lojalni. Ali savremeni potrošač je nepredvidiv, sa željama koje se menjaju i hirovima i različitim tipovima ponašanja u procesu kupovine. NCM je koncept koji je usmeren ka savremenom potrošaču i nudi konkretno rešenje za uspostavljanje dugoročnih veza sa potrošačima, koje se zasnivaju na usmeravanju svih marketinških aktivnosti ka definisanju, kreiranju i pružanju vrednosti. Zato se sve marketinške aktivnosti moraju usmeriti najpre ka sprovođenju marketing istraživanja, a pre svega ka sprovođenju istraživanja savremenih potrošača, zatim ka razvoju novih proizvoda, njihovom pozicioniranju, formulisanju odgovarajuće strategije cena, kreiranju snažnih marki i, konačno, ka promociji, distribuciji vrednosti i implementaciji kvalitetnih posleprodajnih usluga.

Literatura:

- Arnould, E., Price, L., Zinkhan, G., *Consumers*, McGraw Hill, Boston, 2004, str. 214–223.
- Baker, S., *New Consumer Marketing*, John Wiley & Sons, Chichester, 2003.
- Berkowitz, E., Kerin, R., Hartley, S., Rudelius, W., *Marketing*, Irwin, Boston, 1994, str. 13–16.
- Dibb, S., Simkin, L., Market Segmentation, *Industrial Marketing Management*, vol. 30, pp. 609–625, Elsevier, Amsterdam, 2001, str. 609–613.
- Ewing, M., Napoli, J., Developing and validating a multidimensional nonprofit brand orientation scale, *Journal of Business Research*, vol. 58, pp. 841–853, Elsevier, Amsterdam, str. 841–842.
- Hanna, N., Wozniak, R., *Consumer Behaviour*, Prentice-Hall, Inc., New Jersey, 2001, str. 35–37.
- Hanison-Walker, J., The measurement of market orientation and impact on business performance, *Journal of Quality Management*, vol. 6, pp. 139–172, Elsevier, Amsterdam, 2001, str. 139–146.
- McDonald, M., Dunbar, I., *Market Segmentation*, Elsevier Butterworth-Heinemann, London, 2004, str. 239–311 i 385–413.
- Palmer, R., Millier, P., Segmentation: Identification, intuition and implementation, *Industrial Marketing Management*, vol. 33, pp. 779–785, Elsevier, Amsterdam, 2004, str. 780–788.
- Sin, L., Tse, A., Yau, O., Chow, R., Lee, J., Lau, L., Relation marketing orientation, *Journal of Business Research*, vol. 55, pp. 185–194, Elsevier, Amsterdam, 2005, str. 185–188 M91–198.
- Zhang, Y., Development and validation of an internet use attitude scale, *Computers & Education*, xxx, Elsevier, Amsterdam, 2005.

Contemporary Concept of Consumer Attitudes Research

SUMMARY: Consumer attitudes research makes one of the crucial parts of the activities related to the marketing research process. Attitudes are very important determiner of the consumer

behavior, thus by examining die consumer attitudes we are able to create high-quality informational grounds for the formulation and implementation of marketing strategies, as well as making various business decisions. Considering the fact that the companies which follow the principles and laws of the marketing orientation see tiheir customers as both the starting and the final point of ali their marketing activities, the research of customer attitudes can offer useful information related to needs and wishes of the target market, which moderates or even eliminates risk of making bad business decisions. However, attitudes are not only the crucial factor of the consumer behavior; they also represent a significant indicator for the image analyses for a certain producer, a certain brand or a service. Obtained results enable company to do a comparative analysis of its own image as well as the image of its direct competitors. In this way the diagnostics of the existing status can be performed but also certain advantages and disadvantages characteristic for the given company's business operations can be recorded. Also based on the examined attitudes, the future consumers intentions can be predicted as well as the factors which have predominate influence on the customers' decision making in the buying process.

KEY WORDS: attitudes, consumers, market research, marketing orientation, behavior, image

Prikazi i recenzije
Reviews and Critiques

Lazar Vrkatić, *Pojam i biće srpske nacije*
Novi Sad: Mediteran Publishing – USEE, 2009, str. 902

Krajem 2009. godine u izdanju IK „Mediteran Publishing“ iz Novog Sada i Fakulteta za pravne i poslovne studije objavljena su izabrana dela profesora dr Lazara Vrkatića (1960–2007), koja se sastoje iz pet knjiga: *Filozofska objava Boga*, *Ontologijski stav filozofije prava*, *O konzervativnim političkim idejama* i *Pojam i biće srpske nacije*. Njihova promocija održana je na 55. međunarodnom beogradskom sajmu knjiga 27. oktobra 2010. i u okviru obeležavanja Svetskog dana filozofije u Kulturnom centru grada Niša 18. novembra 2010. O knjigama su govorili dr Duška Franeta, dr Mišo Kulić, Marko Oršolić, dr Dušan Marinković i dr Boris Kršev.

Kako je prvi broj časopisa *Civitas* simbolički posvećen osnivaču i prvom dekanu Fakulteta za pravne i poslovne studije – prof. dr Lazaru Vrkatiću, u rubrici „Prikazi“ predstavljamo jedno od najmonumentalnijih dela, ne samo iz bogatog Vrkatićevog opusa, nego uopšte iz oblasti društveno-humanističkih, a posebno istorijsko-pravnih nauka, objavljenih u nas u poslednje dve decenije. Reč je o delu *Pojam i biće srpske nacije* koje je prvi put objavljeno 2004. godine u ediciji „Izdavačke knjižarnice Zorana Stojanovića“ iz Sremskih Karlovaca.

Ova knjiga, po obimu, sadržaju i stilu pisanja, svrstava profesora Vrkatića u red velikana naše istorijsko-pravne misli, kao što su bili Slobodan Jovanović, Vladimir Dedijer i Branko Petranović. U prilog ovoj tvrdnji govori nadasve naučni i analitički Vrkatićev pristup u objašnjenju brojnih tradicionalnih dogmi iz istorije moderne srpske države, kao i veliki broj propratnih fusnota, navoda i citata, te blizu 130 dokumenata koji su dati u prilogu ove voluminozne monografije.

Prvi deo knjige posvećen je genetskim odrednicama koje utiču na formiranje svesti jednog naroda, s posebnim osvrtom na uslove koji su prethodili nastanku i razvoju moderne srpske države i nacije. Oslanjajući se i polemišući sa prvcima nemačke klasične filozofije – Hegelom, Šelingom, Fihteom i Adelungom – Lazar Vrkatić uočava da je narod pre svega duhovna zajednica, iako on – narod, kako tvrde nemački filozofi, sebe doživljava kao zajednicu „krvi i tla“. Međutim, činjenica da je srpski narod u svojoj etnogenezi bio dislociran i nije stvorio jedinstvenu teritoriju koja bi mu omogućila kognitivnu povezanost navela je autora na zaključak da je mitologija mnogo čvršće vezivno tkivo i da je ona presudno uticala na stvaranje svesti srpskog naroda, a ne njegova teritorija.

Profesor Vrkatić uočava da navedene odrednice nisu bile vremenski determinisane, te s pravom postavlja pitanje kada je srpski narod, i u kakvim okolnostima, postao samosvestan svoga bića i uočava da je to u stanju kolektivnih pobuna, ustanaka i ratova. Iznoseći Hegelovu tezu, prema kojoj „ratovi nisu slučajni, a ponajmanje nepotrebni“, jer samo „narod koji je spreman da žrtvuje svoje pripadnike je slobodan narod“, autor počinje sa temeljnom analizom okolnosti koje su dovele do nastanka i razvoja svesti srpskog naroda. On dolazi do zaključka da se svest srpskog naroda počela kovati u srpskim ustancima protiv Turaka (1804–1815), na osnovu kojih je

Drugim hatišerifom (1830) Srbija postala vazalna, ali ipak nasledna kneževina – pod sultanovim sizerenstvom i ruskim patronatom. Od tada se Srbi počinju oblikovati kao moderan (proevropski) narod.

Ali, na samom startu svoje proevropske akomodacije, on se suočava sa autoritativnom vlašću svojih aklamativno izabраниh vođa, koji, kao po pravilu, postaju kočničari, a ne mašinovođe njegovog sveopšteg napretka. Otuda patrijarhalna vlast prvih Karađorđevića i Obrenovića nije omogućila razvoj ni ekonomije, ni privrede, a kamoli građanskih institucija. Jer kako drugačije objasniti činjenicu da je knez Miloš mogao da prisvoji sav višak koji su ostvarili podanici njegove države.

Za vreme vladavine ustavobranitelja (1838–1858) srpski narod se prvi put u svojoj istoriji proklamovao nacijom. Bilo je to vreme buđenja nacionalne svesti pod jakim uticajem epohe liberalizma i građanskih revolucija. Međutim, za razliku od ostalih evropskih naroda čiji su nacionalni dignitet proklamovale liberalne ideje – srpski nacionalni program realizuju konzervativne ideje. Ovaj fenomen profesor Vrkatić objašnjava činjenicom da srpski narod nikada nije razvio građansku klasu, nego će tradicionalno ostati zakovan za patrijarhalni egalitarizam, koji će postati čuvar konzervativnih političkih ideja sve do danas.

Koreni konzervativizma kod srpskog naroda mogu se prepoznati u geografskoj nepovezanosti njegovog bića sa ostatkom civilizovane Evrope, kao i u njegovoj dogmatskoj vezanosti za religiju i običaje. Citirajući Vasu Čubrilovića, da je „planina bila čuvar kulturne i nacionalne osobenosti srpskog naroda“ i autor daje svoj komentar, prema kom su planine Balkana bile i biološki i duhovni izvori balkanskih nacija, s tom razlikom što su od svih ostalih balkanskih naroda Srbi postali jedni od najzastvorenijih. Njegova konzervativna kolektivna svest nije uspela da evoluiru i pored više od dva veka postojanja. Razloge za *status quo* takve svesti profesor Vrkatić pronalazi u njegovoj dugoj prethrišćanskoj epohi (Srbi su jedni od poslednjih evropskih naroda koji su prihvatili hrišćanstvo), koja je ostavila posledice i na njegovo poimanje vere. Navodeći Veselina Čajkanovića i Svetozara Markovića, i Lazar Vrkatić se slaže sa konstatacijom da je srpsko pravoslavlje bilo veliki „kočničar“ – prvo duhovne, a potom i ekonomske emancipacije srpske nacije.

Međutim, za razliku od srpskog naroda „u matici“, Srbi izvan Srbije (tzv. „Srbi Prečani“) imaju potpuno drugačiji istorijski razvoj. Iako ne postaju inoverni, nego i dalje neguju duh pravoslavlja, oni ne pate od autoriteta vlasti. Kod njih se patrijarhalna autoritativnost gasi sa razvojačenjem Vojne krajine, usled čega su *volens-nolens* morali prihvatiti tekovine građanskog društva. To ne znači da je njihova svest bila naprednija, naprotiv – „da su se pitali o svojoj budućnosti i Vojna krajina i Austrougarska bi postojale još i danas, ali srećom nisu“, zaključuje profesor Vrkatić, smatrajući da je Dvojna monarhija najznačajnija država u kojoj su Srbi ikada živeli (jer im je omogućila svekoliki društveno-ekonomski napredak).

Gotovo neverovatno zvuči da su kod jednog naroda dve potpuno različite političke ideje omogućile njegovu transformaciju iz srednjovekovnog patrimonijalizma u moderno građansko društvo. Tako je liberalna politička ideja kod Srba izvan Srbije uradila isto ono što i konzervativna ideja kod Srba u Srbiji. Odnosima između ove

dve političke ideje, kao i o „autoritarnoj arbitraži“ (odnosno izvršnoj vlasti) koja, svrstavajući se čas na jednu, čas na drugu stranu, zapravo obe poražava, Lazar Vrkatić posvećuje najveći deo u svojoj monografiji.

Autor upozorava da je konzervativna ideja omogućila „srastanja nacije i države“ u subjekt koji je postao neotporan prema kultu vođe, alergičan na tržišnu ekonomiju i preduzetništvo, nesklon redu, radu i nepoštovanju institucija i zakona, a surevnjiv na sve ono što je u odnosu na njega drugačije, uspešnije i bolje. Za razliku od ove ideje, liberalna ideja je, usled različitog državno-pravnog ambijenta nastajanja, uticala na stvaranje preduzetničkog duha kod Srba Prečana i njihove sklonosti ka redu i radu i znatno veće tolerantnosti za brojne različitosti.

Vrkatić pojavu prvih liberalnih ideja kod Srba u Srbiji vezuje za ličnost Vladimira Jovanovića. Iako je Jovanović bio prvi Srbin koji je dao ime sinu Slobodan, njegove ideje su ipak nosile klicu malograđanskog nacionalizma – ne dozvoljavajući na taj način slobodan razvoj ekonomskog građanskog društva. Na taj način je, prema mišljenju autora, takav liberalizam (zapravo svojevrzni „prosvećeni konzervativizam“) – „ubijao ono što još nije bilo ni rođeno“.

Vrkatićev ideal je liberalizam Mihajla Polit-Desančića, čije ideje se šire kod prečanskih Srba. On postaje iskonski protivnik konzervativizma, smatrajući da se srpski narod može nacionalno (i civilizacijski) potvrditi samo ukoliko prihvati ideje liberalizma. Za Polit-Desančića jedino rešenje za uređenje višenacionalnih država leži upravo u liberalnoj političkoj ideji, koja je temelj pravne države. Sve ostale političke ideje uzrokuju manjinski konzervativizam koji dovodi do separatizma.

Posebnu pažnju Vrkatić usmerava na Berlinski kongres i ustavno-pravni razvoj Srbije nakon sticanja političke nezavisnosti. Nezaobilazna ličnost tih dešavanja je svakako Jovan Ristić, državnik koji je pokušao da integriše i liberalne i konzervativne principe u jedno. Međutim, takva „miks“ politika je mogla imati pogubne posledice po dalji državno-pravni razvoj Srbije. Naime, ni knez Milan, a ni Ristić, ne sagledavaju u dovoljnoj meri svu složenost međunarodnih odnosa. Otuda se javljaju paradoksi u njihovoj politici. Prvi je bio Sanstefanski mir, koji je pokazao da je oslanjanje na Rusiju u rešavanju Istočnog pitanja potpuni nacionalni promašaj, s obzirom na to da je Rusija „žrtvovala“ Srbiju zarad stvaranja velike Bugarske. Kako je rešenje bugarskog pitanja poremetilo *balance of power* na Crnom moru, dolazi do sazivanja Berlinskog kongresa. Ali, budući da se na kongresu „srpsko pitanje“ i ne spominje, a kamoli otvara, Ristiću ništa drugo ne preostaje nego da se obrati Austrougarskoj za pomoć. Tako je Srbija, ratujući protiv Turske za račun Rusije, sačuvala svoje teritorije na jugoistoku sporazumevajući se sa Bečom, mada je sama ušla u rat zbog Bosne i Hercegovine koja je data na upravu Austrougarskoj, o čemu se Dvojna monarhija prethodno dogovorila sa Rusijom. Drugi paradoks takve politike omogućio je da Srbija iz stanja samo formalne političke zavisnosti od Turske (na Kalemegdanu se samo vijorila turska zastava) dođe u stanje potpune ekonomske zavisnosti od Austrougarske (potpisujući tzv. „Tajnu konvenciju“).

S tog aspekta, paradoksalan je i Ustav iz 1888, za koji se kaže da je „najnapredniji i najslobodoumniji pravni akt“, iako su ga doneli konzervativni protagonisti

– Radikalna stranka, autoritarni kralj Milan i vlada na čijem se čelu nalazio Nikola Hristić („najomraženiji policajac srpskog naroda“). Srbija je ovim ustavom postala nasledna parlamentarna monarhija, čije se narodno predstavništvo sastojalo iz dva doma – Skupštine i Senata. U Skupštinu se ulazilo na osnovu direktnih izbora, a u Senat na osnovu imovinskog cenzusa. Tako su dvodomnost parlamenta – kao liberalistički koncept uređenja države (jer omogućuje različito popunjavanje predstavničkih tela) – utemeljili konzervativni protagonisti, iako Srbija nema izgrađenu aristokratiju (plemstvo kao stalež) da bi dvodomnost odražavala klasnu različitost, a nema ni autonomne pokrajine da bi drugi dom izražavao teritorijalne različitosti. Još veći kuriozitet predstavlja činjenica da su taj „najnapredniji i najslobodumniji pravni akt“ osuđivali i liberali i naprednjaci – upravo oni koji su trebali biti nosioci liberalnih političkih ideja.

Srpski konzervativizam je po prvi put samostalno izašao na međunarodnu političku scenu u toku balkanskih i za vreme Prvog svetskog rata. Zapravo, profesor Vrkatić i ne razdvaja ova ratna dešavanja, smatrajući da je Prvi svetski rat za Srbiju počeo 1912, i ona ga doživljava kao deo kontinuiteta rešavanja sopstvenog nacionalnog pitanja – otuda ga i naziva „trećim balkanskim ratom“. Prema njemu, indikativan je bio samo razlog za objavljivanje rata – Sarajevski atentat. Tadašnja međunarodna zajednica smatrala je Srbiju odgovornom za atentat, što autor ne demantuje, nego samo razgraničava subjektivnu od objektivne odgovornosti, istovremeno dovodeći u pitanje i odgovornost Austrougarske koja je dozvolila da „šaćica mladića, gotovo dece, izvrši atentat... da najtrofejniji lovac na krupnu divljač postane lovina mladih i neveštih lovokradica“.

Profesor Vrkatić smatra da tezu međunarodne zajednice oko odgovornosti Beograda za Sarajevski atentat, koji je doveo do Prvog svetskog rata, treba posmatrati u okvirima njene konzervativne politike, koja je u novonastalim okolnostima (posle dva uspešna balkanska rata) postala „nestrpljiva“, premda nije računala sa mogućim posledicama – velikim brojem žrtava svojih podanika i ogromnim materijalnim razaranja. Otuda autor s pravom postavlja pitanje da li je srpska vlada bila svesna šta će sve uzrokovati jedan atentat.

A kada je rat počeo, i kada su svi učesnici u njemu definisali svoje ratne ciljeve, na kraju je to uradila i vlada Kraljevine Srbije. Vrkatić ocenjuje *Nišku deklaraciju* kao dalju evoluciju konzervativne ideje – prelaskom sa „balkanske politike na evropsku“. Međutim, ta njena evolutivnost je iznenadila i same saveznike kada su je pročitali. Jer, daleko je ona bila od *Deklaracije o nezavisnosti* – kojom se proklamuju prava naroda na samoopredeljenje, i od *Deklaracije o pravima čoveka i građanina* – koja utemeljuje demokratska načela prirodnih i političkih prava. Srpska verzija ovih javnopravnih dokumenata predviđala je gubitak teritorija jedne carevine zarad dobitka teritorija jedne kraljevine.

Otuda sva teritorijalna proširenja koja su usledila uoči i nakon potpisivanja prvodecembarskog akta – Srbija smatra „ratnim plenom“, a ne „oslobađanjem neoslobođene braće“. Iz takvog odnosa i poimanja države, zaključuje autor, proizaći će svi

sukobi koji će ugrožavati novoosnovanu državnu zajednicu – Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca (Jugoslaviju) sve do njenog sloma u aprilskom ratu 1941.

Drugi deo knjige *Pojam i biće srpske nacije* sadrži 127 istorijsko-pravnih dokumenata koji, poređani po hronološkom i tematskom nizu, obuhvataju period od punih 65 godina. Počinju tzv. „Berlinskim memorandumom“ od 12. maja 1876, koji su potpisali Austrougarska, Nemačka i Rusija u cilju očuvanja *statusa quo* Turske na Balkanu, a završavaju dokumentom o kapitulaciji vojske Kraljevine Jugoslavije, potpisanim u Beogradu 17. aprila 1941. Od ostalih dokumenata vredni pomena su akti koji su prethodili aneksiji Bosne i Hercegovine, sve deklaracije koje su prethodile stvaranju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, akt o Obznani, Markov protokol i Zagrebačke punktacije, Sporazum Cvetković–Maček i drugi dokumenti koji argumentovano potvrđuju autorove stavove iznete u prvim poglavljima knjige.

Na kraju, mogli bismo zaključiti da je ovim delom kompletirana naučna fizionomija profesora Lazara Vrkatića i kao filozofa i kao pravnika i kao istoričara. Iz redova ove monografije buduće generacije naučnika crpeće brojne podatke i autentična tumačenja o nastanku i razvoju moderne srpske države. Nažalost, bilo je ovo ujedno i poslednje naučno delo koje je napisao profesor dr Lazar Vrkatić.

Dr Boris KRŠEV

Lazar Vrkatić, *O konzervativnim političkim idejama*

Novi Sad: Mediteran publishing – USEE, 2009, str. 268

Konzervativna ideja se u Srba tri puta nametnula kao dominantna politička opcija i, po tvrdnjama Lazara Vrkatića, sva tri puta dovela do nesagledivih posledica po društvo i državu, ali i po šire državne sklopove u kojima je živeo srpski narod. Ovo je vrlo koncizna ocena koja se dobija nakon čitanja dela *O konzervativnim političkim idejama*, objavljenog u ediciji *Izabranih dela Lazara Vrkatića*, kao zajedničkog izdavačkog poduhvata Mediteran publishinga i USEE-a iz Novog Sada. Knjiga je prvi put objavljena 2001. godine, u izdanju Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, u Beogradu, u koautorstvu sa Čarlsom Ingraomom, pod naslovom *Nenaučena lekcija – srednjoevropska ideja i srpski nacionalni program*.

Prvo javljanje ove ideje u Srba vezano je za Iliju Garašanina, koji je u istoriji ostao upamćen najviše po „Načertaniju“, ali i Policijskom zakoniku iz 1850. godine, te po Zakonu o osnovnim školama iz 1857. Kako kaže Vrkatić, Garašanin je bio svojevrsni spoj Solona i Pizistrata, koji je problem organizovanja države i društva rešio na paradoksalan način: „Da bi se u srpskom narodu uspostavili građanski instituti privatnopravne sfere, kao i njegovo teritorijalno i državotvorno zaokruživanje u liku nacije, moraju se primenjivati predgrađanski načini prisile i politike“. Kao nesumnjivi pokretač pravnog oblikovanja države svoga vremena, Garašanin je bio zaslužan za donošenje bitnih zakona mlade države, za razvoj državne administracije i školstva, ali i za brza izopačenja činovništva, koje se izrodilo u represivnu klasu iznad naroda, što će u značajnoj meri dovesti do formiranja Radikalne stranke Nikole Pašića. Svemoć činovništva se najviše odlikovala u položaju policije, koja je imala pravo da batinama kažnjava, bez sudske odluke. Policijski zakonik je sadržavao određene pretpostavke koje su stanovnike držale ne samo u stanju podređenosti, nego i u stanju poniženosti i opšte obespravljenosti: „1. Administrativni organ donosi sankciju mimo sudskog organa – istočnjački princip apsolutnog jedinstva (kadija te tuži, kadija ti sudi); 2. Telesna kazna je predmoderni način kažnjavanja, napušten sa Francuskom građanskom revolucijom; 3. Telesna kazna je ponižavajuća za onoga nad kime se izvodi, i njena svrha nije privođenje slobodi, što je generalno Garašanin hteo“. Naravno da je ovakva situacija mogla biti korišćena da se sreski kapetani pred izbore obavežu da u njihovim izbornim jedinicama budu izabrani oni kandidati koji će odgovarati kruni i režimu!

Spoljnu politiku Garašanin je sprovodio na osnovu „Načertanija“, dokumenta nastalog na osnovu ideja Adama Čartoriskog („Saveti“) i Franje Zaha („Plan slavenske politike Srbije“), 1844. godine. Srbija, po njemu, može biti samostalni politički subjekt samo teritorijalnim proširenjem! „Ideja je jasna: samo veća država, jer će biti i ekonomski i vojnički jača, može biti samostalna, nevezalna.“ Ili, kako autor zaključuje: „Istorijsko pravo je postalo strateški osnov srpske spoljne politike“. Istovremeno, kako se ova ideja konstituiše kao jedina i bez alternativa, ona „cementira“ i autoritarni

režim kneza Mihaila Obrenovića, jer, za razliku od njegovog oca Miloša Obrenovića, čija „samovolja beše usmerena protiv pojedinaca, Mihailova je, u skladu sa autoritarnim karakterom njegove vlasti, bila usmerena protiv institucija“. Osim institucija, njegovoj vlasti nisu bili potrebni ni podanici, jer je i njihovo postojanje bilo problematično po kneza. Iako veoma kontroverzan, Mihailo je imao zavidan legitimitet, a „osnova te legitimnosti bila je navodna apsolutna posvećenost spoljnopolitičkom cilju oslobađanja susednih srpskih i drugih slovenskih krajeva od Turske“.

Iako je u Mihailovom režimu konzervativna ideja doživela određen stepen deformacije, ona se sa tim režimom srodila, te je kraj Mihailovog režima predstavljao njen prvi poraz u Srbiji. Nakon Mihailovog ubistva, konzervativna ideja se transformiše u liberalnu, sa značajnim odlikama autoritarnosti i konzervativnosti.

Drugi put se konzervativna ideja „ukazuje“ Srbima kao „sukob sa radikalskim političkim stavom“. Vrkatić izvodi zaključak da do nje dolazi evoluiranjem stavova radikala, koji prolaze dugi ideološki put od ideja socijalizma, zatim ideje o seljačkoj državi, preko ideja konzervativizma, da bi završili u reakcionizmu. Konzervativna ideja traje od kraja XIX veka, svoj procvat ima između 1903. i balkanskih ratova, da bi joj kraj bio u I svetskom ratu, 1915. godine, kada političko vođstvo preuzima regent Aleksandar Karađorđević, koji nameće svoju autoritarnu volju. Prateći praktične političke, vojne i diplomatske poteze kojima se izražava konzervativna politička ideja, Vrkatić na vrlo precizan, na momente i bolan način, podseća na one vrlo kontroverzne poteze koje su srpske vlasti u periodu od skoro dvadeset godina povlačile, ne vodeći računa o mogućnostima krhke, mlade i siromašne države, kao i još nedovoljno formiranog srpskog društva, u osnovi nespremnog da izvrši sva ona dela koja mu je namenila nadobudna srpska elita, zadojena samo jednom političkom idejom – onom konzervativnom. Takvu ideju će moći pobediti samo sila koja o idejama generalno ima prezriv stav – autoritarna volja regenta Aleksandra, koji će na bahat i voluntaristički način prići, kako oslobađanju Srbije, tako i formiranju prve zajedničke države Južnih Slovena – Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Stoga će autor dovesti u pitanje i legitimnost ovakvoga ujedinjenja, kroz lucidnu analizu načina ulaska raznih teritorija u Kraljevinu SHS, te donošenje Vidovdanskog ustava, što će od samog početka državu postaviti na krivi kolosek, te joj onemogućiti da se razvija na način preko potreban da bi se ublažile razlike među narodima i pokrajinama, vekovno razdvojenima, koje su bile delovi različitih država i političko-pravnih sistema. Negacija postojanja tih razlika, te namerno forsiranje oporavka jednih krajeva nasuprot i protiv drugih, kao i otvorena eksploatacija nekih krajeva, prvenstveno Vojvodine, stvaraće pretpostavke za rastakanje državne zajednice, što će na vrlo krvav način biti ostvareno u II svetskom ratu. „Sve navedeno pokazuje da su autoritarni režim i konzervativna politička ideja Kraljevinu shvatili kao privremenu političku zajednicu, koju treba na kolonijalni način eksploatisati. Vojvodina je od svih prečanskih krajeva najgore prošla i do danas se ne može oporaviti od toga. Subjektivni momenat cele te politike bio je kralj, i ta zajednica bez autoritarnog režima nije bila moguća. U suštini, raspala

se pre nego što je zaživela. Srbi prečani su bili izrazito najveća žrtva nakaradnosti i neumnosti te zajednice.“

Da konzervativna politička ideja može biti poražena dokaz je osnivanje socijalističke Jugoslavije, koja nastaje kao produkt socijalističke ideje, koja vojno, politički i diplomatski trijumfuje, poražavajući konzervativizam kod Srba i Hrvata. Stepen ostvarenja socijalističke ideje je bio visok i priznat, ne samo u okvirima nekadašnje zajedničke države, nego i u okvirima međunarodne zajednice. Ovako ostvarena zajednica je imala ozbiljnih emancipatorskih uspona, ostvaren je vrlo visok stepen prava nacionalnih zajednica, kao i mnogobrojnih institucija, kulturnih i obrazovnih sadržaja, solidan nivo ličnog i društvenog standarda. „Jedini uslov je bio da se ne dovodi u pitanje ideološki predznak režima. Sve u svemu, živelo se vrlo ugodno, iako ne baš preterano slobodno.“ Da bi takva ideja bila poražena morala se godinama „nagrizati“ raznim drugim idejama, koje su to mogle ostvariti jedino zajedničkim aktivnostima. Tako Vrkić vidi četiri uzroka rata i raspada SFRJ, koja ćemo ovde ukratko predstaviti:

1. konzervativizam pobeđen prilikom uspostavljanja druge Jugoslavije ostao je jak u krugovima intelektualne elite, a povremeno je dobijao i političku podršku unutar socijalističkog pokreta. Takođe, postojala je određena neizživljenost nacija, koja je čekala trenutak za ostvarenje svoga cilja;
2. podrška bitnih faktora međunarodne zajednice ratu kao faktoru prevage konzervativne ideje;
3. velika je verovatnoća da bi rat bio izbegnut da je u Jugoslaviji pobedila liberalna ideja, što ne znači da u pojedinim delovima zemlje ne bi pobedila autoritarna politička opcija;
4. u drugoj Jugoslaviji je funkcionisala određena vrsta svojine, koja je iznedrila menadžersku ekonomiju, koja se ne bi mogla uništiti bez rata! „Osnovni uzrok rata je oblik rata koji nije mogao drugačije biti ustoličen.“

U takvoj situaciji Srbiju je pokorio Slobodan Milošević, što Vrkić vidi na sledeći način: „Privatna lica su se popela na čelo političke zajednice, i to uz veliku saglasnost stanovništva, uspostavile novi oblik vladavine gde je jedini princip privatni interes“. Osobina Miloševićevog režima jeste da nije trpeo opoziciju, koja nije imala status protivnika, već izdajnika. Naravno, takav režim ne može ni imati protivnika, takav tip režima nema opoziciju. „Kod našeg oblika vladavine nismo imali posredovanje privatnog interesa u političkoj državi, nego se on neposredno ostvarivao, te se svaka politička opcija gubila i postajala izlišna, jer se sve svodilo na lični interes.“

Srpska konzervativna misao je u XX veku dva puta uništavala državnu zajednicu u kojoj je srpski narod živio sa drugim narodima. Ta misao je bila potpomognuta istim takvim produktima drugih naroda, što je kao ishod imalo zlo koje se svima onda dogodilo. Srpski konzervativizam je za svoje promašaje poslednjih godina XX veka

okrivio izvođača radova, koji je neslavno završio u kazamatu Haškog tribunala. Da li je to dovoljno shvaćeno? Veliko upozorenje Lazara Vrkića, nad kojim se moramo zamisliti, je: „Najstrašnija misao je da će taj konzervativizam preživeti sve ovo, i da će biti još neumniji, te da će proizvoditi nova čudovišta društvenog života“. Zato se ova knjiga mora iznova čitati, kao velika opomena elitama ove zemlje da se Srbija XXI veka ne može konstituisati na retrogradnim, autarhičnim i anticivilizacijskim osnovama, koje su u tri navrata državu i društvo dovele na ivicu katastrofe i totalnog uništenja.

Dr Duško RADOSAVLJEVIĆ

Vesna Pilipović, *The Basics of English Language Teaching*

Novi Sad: USEE, 2010, str. 173

Udžbenik autorke Vesne Pilipović, docentkinje zaposlene na Fakultetu za pravne i poslovne studije u Novom Sadu, namenjen je studentima engleskog jezika koji se ranije nisu sreli sa oblašću metodike nastave stranog jezika, a kojima je potreban praktičan i pregledan materijal pomoću koga bi se uveli u pomenutu oblast. Imajući na umu ovaj cilj i profil studenata koji će kurs pohađati, autorka doc. dr Vesna Pilipović napisala je udžbenik koji, kako i sama kaže, nikako ne pretenduje da zameni postojeće knjige proslavljenih metodičara i lingvista, nego na sažet i jasan način početnicima približava istorijat metodike stranog jezika, ključne stavove i pristupe. Pisan pristupačnim i konciznim stilom, udžbenik će studentima početnicima biti vredno gradivo koje će ih na pravi način uvesti u uzbudljivo i dinamično polje nastave stranog jezika, pri čemu će oni dobiti vredan uvid iskusne metodičarke u dosadašnje preovlađujuće stavove, ali i buduće trendove u metodici stranog jezika.

Sastavljen od dvanaest poglavlja, udžbenik studente polako vodi kroz materiju, uvodeći prvo osnovnu terminologiju kojom će baratati tokom celog kursa i praveći razliku između pojmova kao što su „drugi“ i „strani jezik“, ili „učenje“ i „usvajanje“. U drugom poglavlju autorka opisuje koje su promene u humanističkim naukama dovele do toga da metodika nastave stranog jezika doživi radikalnu transformaciju i dođe u žižu interesovanja, pri čemu su nove teorije u psihologiji i lingvistici bile presudne. Autorka ovde uspeva da sažeto, jasno i informativno opiše mnoge promene stavova u psihologiji i lingvistici u XX veku, a da pritom ne izostavi bitne podatke i presudne promene u načinu razmišljanja. Kao logičan nastavak drugog poglavlja, treće poglavlje daje istorijski pregled pristupa u nastavi stranog jezika, počevši od gramatičko-prevodnog i direktnog, preko audio-lingvalnog i kognitivnog, do humanističkog i komunikativnog. Poglavlje se potom fokusira na metode (gramatičko-prevodni, direktni, audio-lingvalni, tihi, sugestopediju, totalni fizički odgovor, prirodni, komunikativni), gde se postepeno uvode glavne osobine svakog od pomenutih metoda, a potom se jasno opisuje kako izgleda primena tog metoda u nastavi. Na taj način autorka svojim studentima, s jedne strane, približava možda nejasne i apstraktne postavke pojedinačnih metoda, dok im, s druge strane, daje priliku da sami razmisle o svom nastavnom iskustvu i iz sopstvenog školovanja pronađu sličnosti sa nekim od ovih metoda. Od presudne važnosti je naredno, četvrto poglavlje, koje čitaocu jasno kazuje da oblast metodike nastave stranog jezika nije nipošto prosta i laka, jer na sam proces nastave mogu da utiču mnogi faktori. Tako autorka razložno govori o učenikovim godinama, sklonostima, pamćenju i zaboravljanju, osobinama ličnosti (afektivnim stanjima), motivaciji, stilovima učenja, te strategijama za učenje. U svakom od pomenutih odeljaka temi se pristupa i iz teorijskog i iz praktičnog ugla, čime studenti svakako obogaćuju svoje metaznanje iz oblasti primenjene lingvistike, ali ujedno i vide kako su pomenuti teorijski konstrukti primenjeni u praksi. Peto poglavlje je poslednje koje se bavi makropogledom na metodiku stranog jezika, tačnije

obrađuje se nastavni sadržaj. Autorka pažnju posvećuje silabusu, planu rada, poretku jedinica, udžbeniku i dodatnim materijalima, pri čemu neizostavno naglašava da svaki nastavnik mora da ima na umu učeničku grupu sa kojom radi i u skladu s tim mora da prilagodi nastavni sadržaj svojoj publici.

Naredna dva poglavlja posvećena su mikroaspektima nastave stranog jezika, pa tako doc. dr Vesna Pilipović u šestom poglavlju govori o mestu gramatike i vokabulara u nastavi stranog jezika, dok se u sedmom poglavlju bavi jezičkim veštinama. Govoreći o nastavi gramatike, autorka naglašava postojanje različitih stavova u metodici koji su, posledično, uticali i na stepen važnosti gramatike i načine na koje se ona predavala. Sam nastavni proces predstavljen je kroz tri koraka, gde se učenicima gramatičke jedinice prvo predstavljaju, bilo deduktivno ili induktivno, potom se te jedinice vežbaju, da bi se na kraju produktivno uposlile kroz govor ili pisanje u procesu komunikacije. U odeljku šestog poglavlja koje se bavi nastavom vokabulara, nakon što razjasni terminološke nedoumice, autorka objašnjava različite principe primenljive u nastavi vokabulara, kao što su kontekstualna uslovljenost leksičke jedinice, uloga registra ili diskursa. Kao i za gramatiku, navode se tri bitne faze u nastavi: prezentacija (mimikom, definisanjem reči na stranom jeziku, prevođenjem, itd.), vežbanje (povezivanje reči i slika, popunjavanje ukrštenica, igre pamćenja, itd.) i produkcija, koja je bitna da bi reči iz kratkotrajnog pamćenja prešle u dugotrajno. Kad u sedmom poglavlju govori o nastavi jezičkih veština, autorka koristi isti postupak u sva četiri slučaja: prvo definiše i opisuje samu veštinu, govoreći koji su faktori presudni u njenom razvoju, potom se usredsređuje na praktičan rad i daje preporuke kako se ta veština može vežbati u učioničkom okruženju i sa kojim materijalima.

Osmo poglavlje daje pregled osobina različitih učeničkih grupa, od mešovitih, preko dece i tinejdžera, do odraslih. Prilikom opisa pojedinačnih grupa autorka naglasak stavlja na psihološke osobine učenika, koje su od velikog značaja za odabir nastavnih metoda. Tako, na primer, naglašava da nastava sa dečjim grupama mora da se zasniva na igri, pokretima, kreativnim vežbama i pričama, dok, s druge strane, odraslim učenicima treba pružiti ono što im pruža osećaj sigurnosti i napretka, a to su strukturirane vežbe i jasni nastavni ciljevi. U devetom poglavlju autorka pažnju posvećuje testiranju jezičkog znanja i veština. Na početku poglavlja daje kratak osvrt na istoriju testiranja, čime u stvari naglašava koliko su se stavovi promenili od „testiranja kao kazne“ do „evaluacije kao zajedničkog napora učenika i nastavnika“. Pored toga, autorka opisuje osobine dobrog i pouzdanog testa, da bi se u narednom odeljku fokusirala na vrste testova. Ostatak poglavlja se bavi pravljenjem, sprovođenjem i bodovanjem testova, a kao dve glavne tehnike ocenjivanja spominje integrativne testove i testove izolovanog bodovanja.

Deseto poglavlje posvećeno je greškama u nastavi stranog jezika i njihovoj ulozi i tretmanu u različitim metodima u prošlosti. Autorka potom govori o ispravljanju grešaka i načinima na koje se to u nastavnom procesu može uraditi. Pretposlednje, jedanaesto poglavlje bavi se samim nastavnikom i njegovom ulogom u učionici. Citirajući eminentne autore, doc. dr Vesna Pilipović naglašava tri presudne osobine svakog nastavnika: poštovanje, empatiju i autentičnost, koji će nastavniku pomoći u učionici da

bi privukao i zadržao pažnju svojih učenika. Na kraju poglavlja autorka daje neprocenjive savete nastavnicima početnicima, sa namerom da im ti saveti smanje stres i nervozu prilikom prvih ulazaka u učionicu. Dvanaesto poglavlje je, u stvari, kompilacija reprezentativnih nastavnih materijala koje je doc. dr Vesna Pilipović sakupila iz različitih knjiga za odrasle i decu, početnike i napredne učenike, što će studentima kojima je ovaj udžbenik namenjen biti veoma korisno jer će se još tokom časa, bez ulaska u učionicu i korišćenja udžbenika, moći uveriti u bogatstvo i različitost vežbi za razvoj jezičkih veština i za jedinice gramatike i vokabulara. Osim toga, poglavlje nudi i primere nekoliko različitih vrsta testova, čime se gradivo iz devetog poglavlja dodatno proširuje i ilustruje.

Završni pogled na ovaj udžbenik otkriva da je celina jednako dobra kao i njeni delovi, te da će svako ko ulazi u polje nastave stranog jezika imati koristi od sveobuhvatnog, dobro ilustrovanog i iskustvom obojenog pristupa i jasnih objašnjenja. Stoga se udžbenik preporučuje, ne samo za upotrebu u nastavi metodike, nego i kao informativno i pregledno štivo svima koji se bave radom u učionici.

Dr Biljana RADIĆ-BOJANIĆ

Miroslav Milutinović, *Menadžment ljudskih resursa*

Niš: USEE, 2008, 198 str.

Velike i ubrzane promene u savremenom svetu odražavaju se na sve segmente čovekovog života i rada. Zahvaljujući njima, svedoci smo i velikih promena u pristupu i filozofiji poslovanja i menadžmenta, poimanju kapitala i vrednosti shvaćene u širem smislu. Donedavno, pojam kapitala i stvaranja vrednosti poistovećen je s novcem i materijalnim sredstvima i dovođen u vezu s računovodstvom, finansijama i stručnjacima iz tih oblasti. U međuvremenu stvari su se izmenile. Naime, u aktuelnoj menadžerskoj i poslovnoj filozofiji, reči kapital i vrednost sve više se vezuju za ljude, njihova znanja, veštine, kreativne sposobnosti i razvojne potencijale. Ljudi, njihov razvoj, njihove mogućnosti, njihova motivacija i njihovo radno zadovoljstvo postaju glavni faktor konkurentske sposobnosti i prednosti na tržištu. Borba za iskusne stručnjake, dokazane lidere i mlade talente postaje najoštrij i najbezobzirniji oblik konkurencije, tako jak i očigledan da se već sada može smatrati jednom od ključnih odrednica XXI veka.

Menadžment ljudskih resursa, kao sažeti izraz nove filozofije i prakse menadžmenta, rezultat je navedenih promena i zaokreta u poimanju kapitala i novih vrednosti. Način na koji se upravlja ljudskim potencijalima postaje odlučujući faktor konkurentske sposobnosti, razvoja i opstanka preduzeća. Konačno je svima postalo jasno da su ljudski resursi najznačajniji resursi organizacije i da se prema njima mora iskazivati najveći stepen pažnje i interesovanja. Novi pristup planiranju, regrutovanju, selekciji, razvoju, nagrađivanju, motivisanju, napredovanju i zaštiti zaposlenih sve je vidljiviji i u našim preduzećima.

Kao rezultat svih ovih promena postavlja se pitanje: kako optimalno voditi ljudske resurse?

Odgovor treba tražiti u dva pravca.

Prvo, šta to uspešan poslovni čovek zna, a neuspešan ne zna. Ljudi koji su uspeli u biznisu nisu uspeli samo zbog onog što znaju, već zbog svoje neutoljive želje da saznaju više. Problem onih koji propadaju je u tome što listom svi misle da znaju dovoljno.

Drugo, još češće, biznismeni zahtevaju da zaposleni rade upravo ono što sami biznismeni žele. To je nemoguće. Da bi se tako nešto postiglo treba stvoriti takvo okruženje u kome će dobro obavljanje posla postati način života zaposlenih.

Vrednost efektivnog menadžmenta ljudskih resursa ne nalazi se samo u poboljšanju rezultata poslovanja, već i u mnogim drugim domenima: smanjenju fluktuacije zaposlenih, sticanju reputacije preduzeća kao dobrog poslodavca, ličnom zadovoljstvu menadžera, proizašlog iz altruizma i iz njegovog doprinosa blagostanju preduzeća. Zato se od savremenih menadžera očekuje da znatno više pažnje posvete ljudskim resursima. Menadžment ljudskih resursa prestaje da bude isključivo u nadležnosti jednog menadžera, koji je zadužen za ljudske resurse, već tim poslovima u određenoj meri treba da se bave svi menadžeri. Da bi mogli valjano da obave ovu novu ulogu

njima su, pored ovlašćenja za odlučivanje, odnosno obavljanje određenih aktivnosti u vezi sa ljudskim resursima, potrebna i odgovarajuća znanja iz različitih naučnih oblasti (menadžmenta, psihologije, sociologije, prava, ekonomije, organizacije, ekologije, kulturologije, medicine i drugih srodnih naučnih oblasti).

Pri tome ne treba gubiti iz vida činjenicu da je upravljanje radom i razvojem ljudskih resursa često znatno složenije nego upravljanje drugim resursima preduzeća. Stoga uspešnost u obavljanju tih delatnosti u velikoj meri zavisi i od sposobnosti menadžera.

Knjiga dr Miroslava Milutinovića, koja govori o upravljanju ljudskim resursima, upravo se bavi ovom nadasve kompleksnom materijom, koja je raspoređena u devet poglavlja na 198 strana, koje je autor na vrlo koherentan način uklopio u celinu sadržanu u naslovu. Na taj način je pokazao da suvereno vlada složenom i multidisciplinarnom problematikom ljudskih resursa.

U prvoj glavi se razmatraju pojmovno-kategorijalna pitanja vezana za definisanje ljudskih resursa, sadržaj menadžmenta ljudskih resursa, pojam upravljanja i predmet upravljanja ljudskim resursima. Posle identifikacije vrsta kadrovskih poslova pažnju čitalaca će zacementovati metodologija odlučivanja o kadrovskim poslovima, kao i proces planiranja ljudskih potencijala sa naglaskom na selektivne aktivnosti. Naravno da ni u ovom delu ne izostaje sučeljavanje globalizacije koja je iznedrila novi tip preduzeća i planiranja ljudskih resursa na bitno različitim performansama. Teorija i praksa menadžmenta ljudskih resursa u Srbiji u poslednje vreme pokazuje izrazito visoko interesovanje za ocenjivanje uspešnosti i promociju ljudskih resursa. Vrlo studiozno je obrađena tehnologija ocenjivanja sposobnosti i uspešnosti, i to kako mentalnih i organizacionih sposobnosti tako i karakternih crta ličnosti. Jednako dobro je obrađena i strategija promocije ljudskih resursa kroz suštinu promocije, kao i posledice nedostatka promocije.

Više od jedne petine rukopisa zauzela je glava pod naslovom „Menadžer – postati i opstati“. Autor konstatuje da je nastupila nova era – era menadžera, u kojoj je menadžer vođa ili posrednik sa neophodnim karakteristikama kako ne bi pravio fatalne greške. Nije izostao ni način profilisanja menadžera (Adižes i Makobi), edukacija i motivacija menadžera kako bi se uspešno razvijala menadžerska karijera. Vrlo impresivno i nadahnuto autor piše o ženi menadžeru, posebno u Srbiji, ukazavši na to da i žena može imati uspešnu karijeru – kao i muškarac menadžer.

Ako se rukopisu i autoru može uputiti bilo kakva zamerka onda je to hipotetičko pitanje o neophodnosti treće glave koja se odnosi na liderstvo. I to ne zato što problem nije dobro obrađen, već stoga što se kod nas liderstvo još dugo neće primenjivati u praksi. Posebno treba istaći polemičan stav autora o tome da globalizacija znači propast ili promene, i da se, s pravom, može govoriti o globofobiji i globofiliji, što posebno komplikuje upravljanje ljudskim resursima. Upravo stoga naslov ovog poglavlja ostavlja čitaocima da biraju – globalizacija *pro et contra*.

U četvrtoj glavi autor govori o globalnim pitanjima menadžmenta ljudskih resursa kao što su status, moć, komuniciranje i konflikti. Svakako da komuniciranje pripada

najveći značaj, pri čemu je na vrlo specifičan i interesantan način obrađen odnos između komuniciranja i produktivnosti, što je novina u našoj teoriji i praksi.

Dr Miroslav Milutinović obrađuje u okviru ostalih poglavlja aspekte poslovne kulture u funkciji menadžmenta ljudskih resursa. Može se slobodno reći da ovaj deo daje poseban kvalitet rukopisu budući da se o poslovnoj kulturi u Srbiji tako malo piše. S druge strane, ona predstavlja nezaobilazan faktor uspešnosti poslovanja u savremenim uslovima. U tom smislu govori se o elementima i karakteristikama poslovne (preduzetničke) kulture, ali i o principima i normama poslovnog ponašanja (standardi dobrog ponašanja, poslovno ophođenje, telefonsko komuniciranje, odnos prema kupcu, kultura poslovnih sastanaka, kultura poslovnog pregovaranja, kultura poslovnog odevanja i dr.).

Moto ovog rukopisa bi mogla biti poznata latinska izreka – *Mens agitat molem* (duh pokreće energiju). Poruka se može sažeti u tvrdnji da se jedino kadrovska energija ne može uskladištiti jer se nepovratno gubi ako se ne koristi. I zato sledi zaveštanje da kadrovska energija, usmerena kao laser, rešava sve, a kao upaljena sijalica se raspršava. Suština rukopisa je, kako je davno izrekao Demokrit, u tome da je čovek mali uređeni svet, kao i da je temelj svega znanje.

*Dr Momčilo ŽIVKOVIĆ
Dr Vidoje STEFANOVIĆ*

UPUTSTVO

autorima za pisanje radova za

CIVITAS
ČASOPIS ZA DRUŠTVENA PITANJA

Fakultet za pravne i poslovne studije u okviru svoje izdavačke delatnosti pokreće časopis *Civitas*, koji će tematski obuhvatati naučne oblasti koje pokrivaju njegovi studijski programi – pravo, psihologija, engleski jezik, bezbednost i menadžment. Časopis će izlaziti dva puta godišnje – postojaće tzv. „prolećni“ i „jesenji“ brojevi. Rukopisi za „prolećni“ broj primaju se na adresu redakcije do **1. februara**, a za „jesenji“ do **1. oktobra**.

Naučni radovi koji će biti objavljeni u časopisu *Civitas* ograničeni su obimom do jednog autorskog tabaka – za tekstove objavljene u rubrikama članci, prilozi i studentski radovi, odnosno do četvrtine autorskog tabaka – za tekstove objavljene u rubrikama prikazi i aktuelnosti. Jedan autorski tabak čini tekst od 16 strana sa po 28 redova na strani i 66 slovnih mesta u redu (što ukupno čini dužinu teksta od oko 30.000 slovnih znakova) u fontu *Times New Roman*, veličine slova 12, i sa proredom 1,5. Radovi se primaju u oba pisma – i ćirilicom i latinicom.

Strukturu časopisa čine već pomenute rubrike:

1. Članci (originalni naučni radovi, istraživanja);
2. Prilozi (pregledni članci, polemike);
3. Prikazi (recenzije, pogledi, osvrta);
4. Aktuelnosti (izveštaji sa naučnih skupova, intervju);
5. Studentski radovi.

Svi radovi koji se šalju započinju navođenjem, u gornjem levom uglu, imena i prezimena autora (s titulom) i nazivom ustanove u kojoj je autor zaposlen. Naslov rada piše se na sredini, velikim slovima i boldom (font 14). Podnaslovi (ukoliko ih ima) pišu se na levoj strani, malim slovima i boldom, i mogu biti numerisani arapskim brojevima. Pre samog teksta piše se kratki **rezime** obima do 15 redova i **pet ključnih reči** (u proredu *single* i fontu 11). Na kraju teksta, posle navođenja **literature**, pišu se naslov rada, rezime i ključne reči na jednom od svetskih jezika. Ukoliko rad sadrži fusnote (napomene uz tekst koje ga dodatno pojašnjavaju), one se pišu u proredu *single* i fontu 10. U fusnotama se *ne navodi* literatura, nego se ona, sledstveno *APA stilu*, navodi kao PARENTEZA – odnosno kao integralni deo osnovnog teksta.

Tekstovi se predaju u elektronskoj verziji na e-mail adresu:

krsevboris@sbb.rs ili bkrsev@useens.net

ili na CD-u na adresu:

Fakultet za pravne i poslovne studije
Redakcija časopisa *Civitas*
Bulevar oslobođenja 76, 21000 Novi Sad.

Svaki dostavljeni rad imaće dve obavezne anonimne recenzije. Da bi tekst bio prihvaćen za štampu potrebno je da obe recenzije budu pozitivne i da ga oba recenzenta preporučuju za štampu.

Osim toga, svaki rad na kraju mora da sadrži izjavu autora da njegov rad nije prethodno objavljivan niti će biti ponuđen nekom drugom za objavljivanje.

Primer:

IZJAVA

Ovaj rad do sada nije bio objavljen, niti će biti ponuđen nekom drugom za objavljivanje. Pisan je namenski za časopis *CIVITAS*.

Boris N. Kršev s.r.

Redakcija će slati prispele tekstove na recenziju recenzentima koji imaju isto ili više naučno zvanje od autora rada.

Redakcija zadržava pravo da rad prilagodi uređivačkom konceptu časopisa i standardu srpskog jezika. Rukopisi dostavljeni redakciji časopisa *Civitas* se ne vraćaju.

Citiranje i pozivanje na literaturu (APA style)

A) U samom tekstu, nakon „doslovno citiranog dela“, otvara se zagrada [(obična ili uglasta)] u kojoj se navodi prezime autora, zarez, razmak i godina izdanja dela (pod delom se podrazumeva i članak objavljen u časopisu ili novinama, odrednica iz enciklopedije i sl.), nakon čega se stavljaju dve tačke, razmak i upisuje se broj strane koja se citira.

Primer za parentezu: (**Kršev, 2007: 46**).

Ukoliko se uzastopno poziva na istog autora i isto delo posle prvog navođenja npr. (**Kršev, 2008a: 54**), navodi se samo (**ibid.: 57**).

Ukoliko navođenje ne predstavlja citat u doslovnom smislu, te se ne poziva na određeni deo teksta, nego samo na delo (u smislu: vidi), onda se navodi bez broja strane.

Primer za parentezu: (**Kršev, 2007**).

Ukoliko se poziva na više dela različitih autora, navode se prezimena autora prema hronološkom redu godine izdanja dela, a ne prema azbučnom/abecednom redu.

Primer za parentezu: **(Končar, 1995; Vrkatić, 2004; Kršev, 2007; Боаров, 2009)**.

Ukoliko se poziva na više dela istog autora navodi se njegovo prezime i hronološkim redosledom godine izdanja dela.

Primer za parentezu: **(Kršev 1998; Kršev, 2007)**.

Ukoliko se poziva na više dela (novinskih članaka i rasprava) jednog autora koja su objavljena iste godine, pored broja godine stavlja se abecedni indeks.

Primer za parentezu: **(Боаров, 2000a; Боаров, 2000b; Боаров, 2000c)**.

Ukoliko se navodi novinski članak koji nije potpisan (odnosno autorizovan samo inicijalima ili pseudonimom) navodi se naziv novina, datum kada su novine izašle i broj strane.

Primer: **(Политика, 7. октобар 1959: 2–3)**.

Ukoliko se poziva na jedno delo sa više autora, navodi se prezime autora čija se odrednica citira ili navodi u tekstu i godina izdanja. (Ukoliko odrednice, odnosno glave i poglavlja u tekstu nisu autorizovane, navodi se prezime urednika izdanja.)

Primer za parentezu: **(Кршев, 2008b: 86–97)**, odnosno **(Гаћеша, 2001: 328–404)**.

Literatura se navodi u originalnom pismu na kom je pisana, ћирилична – ћирилицом, latinična – latinicom **(Гуч; Јовановић, 1933: 577)**, odnosno **(Andrassy, 1978)**.

Ukoliko se navodi zakon (odnosno neki njegov član ili stav) objavljen u skupštinskom glasilu, navodi se naziv glasila, broj i godina izdanja, naziv zakona, redni broj člana i stava.

Primer: **(Службени гласник РС, 45/2007: Назив закона, бр. члана и бр. става)**.

Ukoliko se navodi arhivska građa navodi se naziv arhiva, fond i signatura.

Primer: **[Архив Србије (АС), Фонд Милана Стојадиновића (37), сигн. 33–243]**.

Ukoliko se citira deo publikacije ili članka sa interneta, navodi se prezime autora, godina objavljivanja teksta (ukoliko je datum naveden) i internet adresa; ukoliko je autor nepoznat (i nema datuma objavljivanja) navodi se samo naziv sajta sa kog je deo teksta preuzet.

Primer za parentezu: **(Bernstein, 2002: www.alistapart.com)**, odnosno **(www.znanje.org)**.

B) Na kraju teksta popisuje se **literatura** abecednim (азбучним) redosledom po prezimenu autora, s tim što se ne vrši selekcionisanje izvora (na monografije, časopise, novine, zbornike, objavljenu i neobjavljenu arhivsku građu, enciklopedije ili web internet strane), nego se pod literaturom navode svi izvori korišćeni prilikom pisanja rada. Redosled navođenja literature je sledstven i u skladu sa pismom na kom je pisan rad. Ukoliko se navodi više radova jednog autora, radovi se navode hronološkim redom.

Literatura:

- Andrassy, J. (1978). *Međunarodno pravo*, Zagreb: Školska knjiga.
- Bartoš, M. (1972). Ratne reparacije. U: *Vojna enciklopedija* (tom 3, str. 727). Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Bernstein, M. (2002). 10 tips on writing the living Web. A List Apart: For People Who Make Websites, 149. Preuzeto sa: <http://www.alistapart.com/articles/writeliving>.
- Боаров, Д. (2000а, 6. октобар). Како реформисати банке, *НИИ*, бр. 3104, стр. 44–45.
- Boarov, D. (2000b, 18. novembar). Lov na debele mačke, *Vreme*, br. 1848, str. 13–14.
- Боаров Д. (2000с, 13. децембар). Како кренути од нуле, *Политика*, бр. 52337, стр. 2.
- Гаћеша, Н. (2001). (ур.) *Историја банкарства у Војводини*. Нови Сад: Матица српска.
- Kršev, B. (2007). *Finansijska politika Jugoslavije 1918–1941*. Novi Sad: Prometej.
- Kršev, B. (2008a). Pravna osnova srpske narodnocrkvene autonomije. *Pravo i politika*, br. 3.
- Kršev, B. (2008b). Učešće Vase Stajića u jugoslovenskom ujedinjenju. U: (ur.) Julijan Tamaš, *Vasa Stajić – misao i delo*. Zbornik radova sa naučnog skupa (str. 86–97). Novi Sad: Vojvođanska akademija nauka i umetnosti.

REDAKCIJA ČASOPISA CIVITAS